

Tijdschrift voor vrouwenstudies

Adviesraad

Mieke Bal (hoogleraar Theoretische Literatuurwetenschap UvA), Riet Bons-Storm (hoogleraar Vrouwenstudies met betrekking tot het pastoraat), Rosi Braidotti (hoogleraar Vrouwenstudies Letteren RUU), Jeanne de Bruijn (hoogleraar Vrouw en Beleid VU), Willy Jansen (hoogleraar Vrouwenstudies KUN), Joyce Outshoorn (hoogleraar Vrouwenstudies RUL), Selma Sevenhuijsen (hoogleraar Vergelijkende Vrouwenstudies RUU), Tineke Willemsen (hoogleraar Vrouwenstudies KUB)

Redactie

Dr. Marrie Bekker, dr. Margo Brouns, dr. Christine Delhay, drs. Christien Franken, dr. Francisca de Haan, dr. Annelies van Heijst, drs. Irene Meijer, drs. Evelien Tonkens, dr. Mieke Verloo, Ingrid Visser

Redactieraad

Dr. Tjitske Akkerman, drs. Arina Angerman, drs. Liesbeth Bervoets, dr. Rosemarie Buikema, drs. Freda Dröes, dr. Joke J. Hermen, dr. Alkeline van Lenning, dr. Els Maeckelberghe, dr. Ilja Mottier, drs. Riet Paasman, dr. Sawitri Saharso, dr. Agnes Verbiest, dr. Monique Volman, dr. Marion den Uyl

Redactiesecretariaat

TvV, p/a Weverssingel 7, 3811 GJ Amersfoort

Uitgeverij en abonnementsadministratie

SUN, Postbus 1609, 6501 BP Nijmegen, tel. (024) 322 17 00; fax (024) 323 54 93.

Abonnementen

Een jaargang omvat vier nummers van gemiddeld 120 bladzijden. De prijs per jaargang bedraagt f 54,50 (BF 1090). Voor studenten en anderen met een minimum-inkomen geldt een gereduceerd tarief van f 44,50 (BF 890). Voor instellingen bedraagt de abonnementsprijs f 79,50 (BF 1590). Men kan zich ook tussentijds abonneren, de prijzen zijn dan evenredig lager. Nieuwe abonnementen kunnen zowel schriftelijk als telefonisch worden opgegeven bij de uitgeverij. Voor de betaling dient men een acceptgirokaart af te wachten. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij men één maand vóór het einde van het kalenderjaar schriftelijk opzegt. De prijs van een los nummer bedraagt f 19,50 (BF 390). Abonnees in België kunnen een postwissel of chèque aan de uitgeverij sturen ter betaling van het abonnementsgeld.

Omslagontwerp: Brigitte Slangen

Inhoud

395 Redactioneel

Artikelen

397 Werk en kinderen: dubbele belasting of een gezonde combinatie?

Marrie Bekker

413 Het juridisch gezag van vrouwen over hun minderjarige kinderen in historisch perspectief

Emese von Bóné en Lia Combrink-Kuiters

428 Een slimme meid is op haar toekomst voorbereid: ook in de Nederlandse jeugdliteratuur

Helma van Lierop-Debrauwer

Besprekingsartikel

441 Geconstrueerde lichamen. Over cyborgs, queers en transseksuelen

Annemie Halsema en Alkeline van Lenning

Artikel

455 De meest vernieuwende en geavanceerde theorie? Over het Butler-effect

Veronica Vasterling

Recensies

467 Tegendraadse geschiedschrijving van katholieke vrouwelijkheid. “‘Roomsche dochters.’ Katholieke vrouwen en hun beweging’ onder redactie van Marjet Derks, Catharina Halkes en Annelies van Heijst, en ‘De politiek van de katholieke vrouwenemancipatie. Van Marga Klompé tot Jacqueline Hillen’ van Mieke Aerts

Annemieke van Drenth

470 Over feiten en sprookjes. ‘Facts and fairy tales about female labor, family and fertility. A seven-country comparison, 1850-1990’ van Hettie A. Pott-Buter

Corrie van Eijl

472 ‘Ik ben een gouden munt, ik ga door vele handen, maar ik verlies mijn waarde niet. Subjectiviteit en seksualiteit van Creoolse volksklasse vrouwen in Paramaribo’ van Gloria Wekker

Doreen Hazel

475	'The blessings of motherhood. Health, pregnancy and childcare in Dominica' van Anja Krumeich, en 'Poor and powerful. Female-headed households and unmarried motherhood in Botswana' van Francien Th.M. van Driel <i>Anke van der Kwaak</i>
478	'Opvoeden tot sociale verantwoordelijkheid. De verzoening van wetenschap, ethiek en seks in het sociaal werk in Nederland rond de eeuwwisseling' van Liesbeth Bervoets <i>Marja Gastelaars</i>
480	'Geef ons de nacht terug! Seks, verkrachting en het nieuwe feminisme' van Kate Roiphe, en 'Aan de slag: een aanzet voor een derde feministische golf' van Naomi Wolf <i>Conny Roggeband</i>
483	De public relations van vrouwenstudies. 'Vrouwenstudies in de cultuurwetenschappen' onder redactie van Rosemarie Buikema en Anneke Smelik; 'Feminisme en wetenschap' van Jenny E. Goldsmidt, Siv. S. Gustafsson, Henriëtte Maassen van den Brink en Joyce Outshoorn, en 'Vrouwenstudies in de jaren negentig. Een kennismaking vanuit verschillende disciplines' onder redactie van Margo Brouns, Mieke Verloo en Marianne Grünell <i>Saskia Poldervaart</i>
486	'Gender planning and development. Theory, practice and training' van Caroline O.N. Moser, en 'Different places, different voices. Gender and development in Africa, Asia and Latin America' onder redactie van Janet H. Momsen en Vivian Kinnaird <i>Jacqueline Heerkens</i>
489	'The education feminism reader' onder redactie van Lynda Stone, en 'Feminisms in education. An introduction' van Gaby Weiner <i>Geert ten Dam en Sabine Severiens</i>
492	'De dubbele stem van haar verlangen. Teksten van Fokkelien van Dijk-Hemmes' onder redactie van Jonneke Bekkenkamp en Freda Dröes, en 'Met eigen ogen. Commentaar op de bijbel vanuit het perspectief van vrouwen' onder redactie van Carol A. Newsom en Sharon H. Ringe <i>Jopie Siebert-Hommes</i>
495	IIAV-inventarisatie
505	Summaries
507	Gegevens van de auteurs
508	Register 1995

Redactioneel

Vele jaren was Nederland wat betreft de arbeidsparticipatie van vrouwen bijna de hekkesluiters van Europa. Sinds enige tijd is het percentage vrouwen met een betaalde baan buitenshuis aanzienlijk toegenomen. Bij sommigen heeft dit tot de vrees geleid dat vrouwen in deze situatie overbelast raken. Dit lijkt een logische gedachte, aangezien uit onderzoek keer op keer blijkt dat het aandeel van mannen aan de zorgarbeid in en rond het huis nauwelijks toeneemt.

In 'Werk en kinderen: dubbele belasting of een gezonde combinatie?' stelt Marrie Bekker de vraag of de term *dubbele belasting* het leven van vrouwen die moederschap combineren met werk buitenshuis, adequaat typeert. Zij bespreekt enkele resultaten van tijdsbestedingsonderzoek op dit gebied en geeft een overzicht van studies naar de gezondheid en het welbevinden van buitenshuis werkende vrouwen en mannen met en zonder kinderen, om tot verrassende conclusies te komen.

Het tweede artikel is eveneens gericht op ouderschap, maar dan vanuit een rechtshistorische invalshoek. In 'Het juridisch gezag van vrouwen over hun minderjarige kinderen in historisch perspectief' behandelen Emese von Bóné en Lia Combrink-Kuiters de betekenis van de huwelijkswetgeving voor de rechtspositie van vrouwen in een aantal historische perioden. Zij gaan met name in op de rechtsposities van verzorgende en niet-verzorgende ouders na een echtscheiding. Het oud-vaderlandse recht wordt besproken. Vervolgens komt de rechtspositie van de vrouw in de Franse tijd en het (Verenigd) Koninkrijk der Nederlanden aan de orde. Tot slot volgt een analyse van de wettelijke en feitelijke positie van vrouwen in de twintigste eeuw, met inbegrip van de meest recente wetswijzigingen.

In dit nummer eveneens aandacht voor meisjesboeken. Meisjesliteratuur is door wetenschappers zelden serieus genomen. Tegenwoordig gaan er, in verband met vervagende maatschappelijke grenzen tussen jongens en meisjes, geluiden op dat dit genre een anachronisme zou zijn. De neerlandica Helma van Lierop-Debrauwer gaat in op de verschillende visies op de meisjesroman en presenteert vervolgens een case-studie, een analyse van de romans van de succesvolle schrijfster Veronica Hazelhoff. Op welke wijze bieden deze boeken meisjes een literaire ondersteuning in hun proces van volwassen worden en wat zegt dat over het bestaansrecht van 'meisjesboeken' in de jaren negentig?

Het onderscheid tussen *sex* en *gender*, dat ooit zo nuttig was in de feministische theorievorming, staat de laatste jaren in toenemende mate aan kritiek bloot, onder meer omdat het gezien wordt als een herhaling van de natuur-cultuurdichotomie. Annemie Halsema en Alkeline van Lenning gaan in hun besprekingsartikel 'Geconstrueerde lichamen. Over cyborgs, queers en transseksuelen' op deze kwestie in. Aan de hand van een bespreking van boeken van Ines Orobio de Castro, Judith Butler en de bundel *Poste Restante*, die onder redactie

van Rosi Braidotti verscheen, behandelen zij de vraag naar de verhouding van sekse (*sex*) en gender. Hun centrale vraag is welke plaats het lichaam inneemt in de constructivistische analyses van de auteurs in kwestie.

Halsema en Van Lenning zijn erg positief over het werk van Judith Butler. Butlers *Bodies that matter* (1993) geeft volgens hen 'zonder twijfel de meest vernieuwende en theoretisch meest geavanceerde aanzet tot een ander denken over het geseksueerde lichaam'. De Nijmeegse filosofe Veronica Vasterling sluit in haar bespreking van het werk van Butler bij deze uitspraak aan – de titel van haar bijdrage zegt het al – om vervolgens fundamentele kritiek te formuleren. Zij verwijt Butler niet minder dan een 'gebrek aan analytisch vermogen'; een zware aantijging aan het adres van de wereldberoemde filosofe. Slaagt Vasterling er inderdaad in het zogenaamde 'Butler-effect' door te prikken? Wij hopen dat de lezers op deze kwestie zullen reageren en zijn van plan in de nabije toekomst meer aandacht aan het werk van Butler te besteden.

Tenslotte in dit nummer aandacht voor het werk van twee Amerikaanse feministes dat volop in de belangstelling van de media heeft gestaan. Het betreft een bespreking van de boeken van Naomi Wolf en Kate Roiphe, die als pleitbezorgers van het *power-feminisme* bekend staan. Hoe Amerikaans en hoe nieuw is dit eigenlijk en hoe moeten we hun poging waarderen?

Uiteraard vindt u in dit nummer nog meer boekbesprekingen en daarnaast de vaste rubrieken. Wij wensen u veel leesgenoegen.

Marrie Bekker

Werk en kinderen: dubbele belasting of een gezonde combinatie?¹

‘Er zijn wel eens mensen die tegen mij zeggen: Geloof je nu heus dat vrouwen zich gelukkiger zullen voelen als ze werken en geëmancipeerd zijn? Mijn antwoord is: Daar weet ik niets van, en daar gaat het ook niet om.’

Met deze koppige uitspraak in haar beroemde artikel over het onbehagen bij de vrouw gaf Joke Smit aan dat het haar primair te doen was om bestrijding van sociale onrechtvaardigheid jegens vrouwen. Vrouwen verdienen het meer mogelijkheden te krijgen om hun horizon te verbreden. Toch kon zij het kennelijk niet laten om, even verder, haar punt kracht bij te zetten met argumenten van de volgende strekking: ‘Wie geestelijk vrij is hoeft zich niet te laten verlammen door taboes, door schuldgevoel en door materiële omstandigheden. Wie erin slaagt zijn potenties te realiseren kan zich tevreden voelen. Wie getaxeerd wordt op eigen merites in plaats van op de positie van een echtgenoot hoeft zich geen aanhangsel meer te voelen; de weg naar het zelfrespect is niet langer geblokkeerd.’ Kortom, het welbevinden van vrouwen was volgens Joke Smit en haar medefeministen wel degelijk gebaat bij meer ontplooiingsmogelijkheden buitenshuis, in de praktijk: bij het hebben van een baan. Bovendien zouden emancipatie en maatschappelijke integratie van vrouwen naar Joke Smits idee gunstig kunnen zijn voor de relatie tussen moeders en kinderen: kinderen zouden moeders krijgen die hun meer te bieden hebben dan alleen zorgzaamheid.²

Inmiddels leven wij weliswaar niet in het utopische ‘land waar vrouwen willen wonen’, maar wel in een samenleving met een gestegen aantal buitenshuis werkende vrouwen. In 1981 had 30% van de Nederlandse vrouwen betaald werk tegen 42% in 1994 (*Emancipatie in cijfers* 1995). Bovendien onderbreken (iets) minder vrouwen dan vroeger hun loopbaan voor het grootbrengen van kinderen. Levert dit bij hen nu meer welzijn en geluk op? Een moeilijk te beantwoorden vraag. Het is nauwelijks mogelijk en weinig zinvol om het welbevinden van de (huis)vrouwen van toen te vergelijken met dat van buitenshuis werkende vrouwen nu. Wel is het mogelijk na te gaan hoe het gesteld is met de huidige groep(en) vrouwen die moederschap combineren met een betaalde baan buitenshuis. Dat precies is het doel van dit artikel: een antwoord te geven op de vraag hoe deze vrouwen het maken in termen van gezondheid en welbevinden.

1. Met dank aan P.F. de Jong en T.M. Willemsen voor hun commentaar.

2. Ditzelfde werd in 1896 opgemerkt door Jeltje de Bosch Kemper, p. 285. Met dank aan Francisca de Haan.

Werkende moeders: een 'risicogroep'?

Er klinken nogal wat zorgelijke geluiden. Eind jaren tachtig raakte de term 'dubbele belasting' in zwang. Het Amerikaanse onderzoek van Hochschild (1989) legde de vinger op het nauwelijks toegenomen, onevenredig kleine aandeel van mannen in het werk binnenshuis. Deze bevinding wordt in Nederlands tijdsbestedingsonderzoek bevestigd (Knulst en Schoonderwoerd 1983; *Sociaal Cultureel Rapport* 1992). Gegeven de toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen zou hun leven dus neerkomen op een dubbelleven, een 'als te groot ervaren draaglast', om met Brinkgreve (1988) te spreken. Deze draaglast, veroorzaakt door 'de combinatie', wordt volgens haar nog extra tot molensteen doordat behalve de dagelijkse praktijk van vrouwen ook hun eigen gedrags- en gevoelsleven hun parten speelt: oude, vertrouwde en nieuwe idealen wedijveren bij de combineersters tegelijkertijd om realisatie. Het gevolg: gezondheidsklachten en psychische problemen.

De zienswijze waarbij vrouwen die de zorg voor hun kinderen combineren met een betaalde baan als *risicogroep* worden beschouwd ligt, zowel impliciet als expliciet, ook ten grondslag aan verschillende onderzoeken op dit terrein. Zo beargumenteren Wortman, Biernat en Lang (1984) hun keuze om voor hun onderzoek naar chronische stress vrouwelijke professionals met kinderen te benaderen, als volgt: 'Women professionals with young children provide an ideal group in which to investigate chronic role strain and conflict because they are likely to be experiencing high levels of objective stress in both the home and work domains.'

De bezorgdheid lijkt zich, vrij onprecies, te richten op alle vrouwen die voor hun kinderen zorgen en buitenshuis werken. Verschillen binnen deze groep(en) – zoals in aantal kinderen, hun leeftijd en mate waarin ze zorg nodig hebben, in omvang en aard van het werk buitenshuis, in verdere thuis- en arbeidsomstandigheden, in de mate waarin belangrijke anderen het werken van de desbetreffende vrouw stimuleren dan wel belemmeren, enzovoort – al deze verschillen krijgen weinig aandacht. De 'combinatie' zelf is het probleem, stelt Brinkgreve: 'Wat het huidige vrouwenleven vooral zo ingewikkeld maakt is de Combinatie' (Brinkgreve 1988, p. 17). Voorts valt op dat de groep meestal wordt aangeduid als buitenshuis werkende moeders, niet als werkneemsters met kinderen. Wellicht dat de centrale plaats van het moederschap in deze aanduidingen ook bijdraagt aan het feit dat verschillen binnen de groep uit het oog worden verloren; moeders worden, hun heterogeniteit ten spijt, meer als homogene groep waargenomen dan als werkneemsters.³

Afgezien van het ongenueanceerde negeren van relevante verschillen tussen de bedoelde combineersters, is er ook weinig oog voor de eventuele belas-

3. Dit punt kwam ook naar voren op de studiedag 'Adelt arbeid? Over de gezondheid van werkende vrouwen', Dutch Foundation of Women and Health Research, Utrecht, 16-6-94.

ting van andere combinaties buiten *de* combinatie, zoals de combinatie van de ene baan met de andere, die van één of meer banen met vrijwilligers- of ander onbetaald werk, die van de zorg voor man en huishouden met de zorg voor anderen zoals een oude, hulpbehoevende moeder, enzovoort.

Andere vragen die opdoemen bij de veelvuldig gemaakte associatie tussen het combineren van betaald werk met moederschap enerzijds en dubbele belasting en inherente gezondheidsproblemen anderzijds, betreffen de inhoud van het begrip *dubbele belasting*. Wat is belasting eigenlijk, en hoezo is deze dubbel? Is de bedoelde belasting een fysiek fenomeen, iets mentaals, een combinatie wellicht? En is het een 'objectief' verschijnsel, bijvoorbeeld uit te drukken in aantal zorg- en werkuren? Of is fysieke en mentale belasting een subjectieve zaak, en dus afhankelijk van de manier waarop een vrouw haar omstandigheden waarneemt en ervaart? En wordt met *dubbele* belasting gedoeld op *alle* gevallen waarin betaalde arbeid wordt afgewisseld met zorg voor kinderen; gaat het dus om het actief zijn in deze twee domeinen per se (van vrouwen in tegenstelling tot mannen die zich doorgaans op één domein zouden manifesteren, en wellicht ook van het handjevol mannen dat wel actief participeert in de zorg voor kinderen)? Zo ja, waarom zou deze afwisseling tussen domeinen per definitie belastend zijn, en sterker nog: dubbel belastend, in plaats van prettig, verlichtend, stimulerend, een bron van welbevinden? Of slaat *dubbele* belasting alleen op die (mogelijk zeer vele) gevallen waarin actief zijn in deze twee domeinen onevenredig langdurige, zware, dus letterlijk dubbele werk- (inclusief zorg)weken oplevert (omdat mannen het thuis laten afweten en/of geen verdere hulpbronnen worden aangeboden)?

Ik zal hieronder nagaan hoe het 'objectief' gesteld is met de werk- (inclusief zorg)week van buitenshuis werkende moeders ofwel voor eigen kinderen zorgende werkneemsters, te weten in termen van tijdsbesteding. Vervolgens zal ik aspecten van hun eventuele belasting behandelen die zowel objectieve als subjectieve elementen bevatten, namelijk hun welbevinden en gezondheid. Dit laatste zal ik doen door een overzicht te geven van bestaande studies op dit terrein. Hierbij moet ik aantekenen dat mijn klacht over het gebrek aan aandacht voor heterogeniteit ook op deze studies van toepassing is; de meeste zien dit aspect namelijk over het hoofd.

De werk- (inclusief zorg)weken van werkende moeders

Er is de laatste tijd in Nederland onderzoek gedaan naar de tijdsbesteding van onder meer de groep werkende moeders (Droogleever Fortuyn 1993, Van der Lippe 1993). Uitgaande van de 'standaard' 40-urige werkweek blijkt dat deze groep inderdaad overuren maakt. Maar is er ook sprake van een *dubbele* belasting in de zin van dubbel lang durende werkweken? In een kritische lezing van de proefschriften waarin genoemd onderzoek uiteen wordt gezet, stelt Groenen-

dijk (1994) dat voor het idee van dubbele belasting in deze enge, feitelijke betekenis van aantal uren per week geen bevestiging te vinden is: buitenshuis werkende moeders maken geen dubbel zo lange werk- (inclusief zorg)weken. Vrouwen zonder betaald werk buitenshuis besteden aan huishoudelijk werk en kinderverzorging namelijk iets meer dan 50 uur per week. Vrouwen met een baan van meer dan 15 uur per week zijn ruim 60 uur per week bezig met het totaal van werk, huishouden en kinderverzorging. En vrouwen met een kleine baan (tot 15 uur per week) besteden 70 uur per week aan dit totaal. Hierbij wordt aangekend dat (nog) onduidelijk is hoe dit ligt voor de subgroep vrouwen met grotere baan (hier: meer dan 24 uur) en jonge kinderen. Hoe dan ook, het is niet waar dat vrouwen evenredig langere werk- (inclusief zorg)weken maken naarmate ze een grotere baan buitenshuis hebben. Sterker nog: een kleinere baan gaat samen met het grootste aantal uren dat men in touw is. Ook interessant is wat Groenendijk op basis van Van der Lippes gegevens laat zien over de tijd die tweeverdieners die een deel van de zorg voor hun kinderen uitbesteden, zelf spenderen aan zorg voor hun kinderen. Vrouwen en mannen die beiden werken en beiden voor de kinderen zorgen, besteden per paar niet minder maar juist meer tijd aan de zorg voor hun kinderen dan paren waarvan een van beide partners werk buitenshuis heeft. Toch is ook hier geen sprake van 'dubbele belasting' in de genoemde zin des woords; aan huishoudelijke taken besteden zij, als paar, namelijk weer minder tijd.

Een andere relativering betreft het begrip zorg. Een deel van de hieraan bestede tijd is namelijk op te vatten als 'vrije-zorgtijd'. Dit is tijd waarin de betrokkene weliswaar aangesproken kan worden op haar of zijn verantwoordelijkheden als verzorger/ouder maar er toch sprake kan zijn van 'vrije tijd' in de zin dat men eigen baas is over de besteding ervan. Dit geldt, analoog, ook voor 'vrije-arbeidstijd' (Karsten 1992, met name pp. 32-33 en pp. 188-189).

Het is niet mijn bedoeling hier dieper in te gaan op de verschillende aspecten van dergelijk tijdsbestedingsonderzoek. Wel wil ik met behulp van Groenendijks analyse laten zien dat het combineren van zorgen voor kinderen en werken buitenshuis zich in termen van het aantal hieraan bestede uren per week niet laat reduceren tot een simpele optelsom; dit geldt althans voor Nederland.

Al lijkt dus in termen van tijdsbesteding geen sprake van *dubbele belasting*, dan nog is het mogelijk dat voor kinderen zorgende werkneemsters onevenredig zwaar belast zijn en dat dit zijn tol eist voor hun gezondheid en welbevinden. Wat is hierover bekend?

Onderzoek naar sekseverschillen in gezondheid

Een eerste bron van informatie bestaat uit de relatief grote hoeveelheid onderzoek dat gedaan is naar sekseverschillen op het gebied van gezondheid. De

meeste van deze onderzoeken vonden plaats in de Verenigde Staten.⁴ Ook in Nederland zijn inmiddels enkele van deze studies verricht (Gijsbers van Wijk e.a. 1992; Van Reekum 1988). Hoewel deze onderzoeken primair bedoeld zijn om sekseverschillen in ziekte, ziektegedrag, enzovoort in kaart te brengen en hun herkomst te interpreteren, leveren ze ook informatie op over de gezondheid van specifieke groepen vrouwen en mannen.

De onderzoeken bestaan doorgaans uit vergelijkingen van grote, representatieve steekproeven uit de populatie, waarbij onderscheid wordt gemaakt naar onder meer sekse, burgerlijke staat, leeftijd, het hebben van kinderen en van betaald werk. De vergelijkingen hebben betrekking op de mate waarin men gebruik maakt van medische voorzieningen, bijvoorbeeld de dokter bezoekt, ziektegedrag vertoont zoals het nemen van bedrust, en ziekte(n) rapporteert. In vrijwel alle gevallen betreft het dus in feite *subjectieve* gezondheid: in welke mate geeft de persoon zelf aan ziek geweest te zijn en het bijvoorbeeld nodig te hebben gevonden een arts te raadplegen (Bekker en Van Vliet 1989; Gijsbers van Wijk en Van Vliet 1989). In een enkel geval wordt een meer 'objectieve' maat gebruikt zoals in het Nederlandse onderzoek van Gijsbers van Wijk e.a. (1992), namelijk morbiditeit zoals gepresenteerd in enkele huisartsenpraktijken. Ook deze maat, het percentage mensen in de totale populatie met een bepaalde ziekte, bevat in zekere zin een subjectief element; mensen moeten zich immers eerst hebben gemeld met klachten voordat de arts tot registratie van 'ziekte' kan overgaan.

Deze studies laten unaniem zien dat vrouwen meer gebruik maken van medische voorzieningen dan mannen, en dat zij meer klachten rapporteren, zij het in de minder ernstige, dat wil zeggen niet levensbedreigende categorieën. Natuurlijk moet hierbij in aanmerking worden genomen dat vrouwen meer gebruik maken van gezondheidsvoorzieningen om redenen van gynaecologische aard, zoals aan zwangerschap en bevalling gerelateerde controles en klachten; dit zou neerkomen op 40% van het vrouwelijk surplus aan geregistreeerde morbiditeit (Gijsbers van Wijk e.a. 1992). Verder lijken vrouwen meer aan preventie te doen, bijvoorbeeld door een uitstrijkje te laten maken (Hibbard en Pope 1986), en zijn zij het die vaker met een kind naar de dokter gaan. Ook moet rekening worden gehouden met het feit dat vrouwen gemiddeld zeven jaar ouder worden dan mannen en er zich op hogere leeftijd meer gezondheidsproblemen voordoen. In het genoemde onderzoek van Gijsbers van Wijk e.a. (1992), waarin voor al deze factoren werd gecontroleerd, resteerde een verschil tussen de seksen in morbiditeit van ruim 40% ten nadele van vrouwen.

Welke gegevens leveren dergelijke onderzoeken nu op over de gezondheid van werkende vrouwen met kinderen in vergelijking tot die van mannen met kinderen? In het algemeen blijkt, dat de hogere frequentie waarmee vrouwen in vergelijking tot mannen klachten rapporteren, voor het overgrote gedeel-

4. Bijvoorbeeld House e.a. 1986, Marcus en Siegel 1982, Nathanson 1980, Verbrugge 1986, 1989.

te verklaard kan worden uit het feit dat zij in mindere getale werk buitenshuis hebben. Afgemeten aan de zojuist genoemde gezondheidscriteria lijkt de gezondheid van werkenden in het algemeen, ongeacht sekse, beter te zijn dan die van mensen zonder werk buitenshuis. Zo bleek het frequenter bezoek van vrouwen aan de huisarts dat gevonden werd in het onderzoek van Marcus en Siegel (1982), op rekening te komen van de subgroep vrouwen zonder werk. In de onderzoeken van House e.a. (1986) en Nathanson (1980) rapporteerden buitenshuis werkende vrouwen en mannen minder lichamelijke klachten dan huisvrouwen en vrouwen zonder werk.

Behalve dat bezit van werk bij vrouwen (en mannen) samengaat met een relatief goede gezondheid, blijkt ook dat dit des te meer geldt voor werkende vrouwen met kinderen. Afgemeten aan zelfgerapporteerde gezondheid, aantal klachten en symptomen, gebruikmaking van medische voorzieningen en medicijngebruik vond Verbrugge (1986) de hoogste mate van gezondheid bij buitenshuis werkende mannen en vrouwen met partner en kinderen, en de laagste mate van gezondheid bij vrouwen zonder partner, werk en kinderen. Op basis van een latere analyse (1989) van de relatieve bijdrage van allerlei factoren aan de hogere morbiditeit bij vrouwen concludeerde zij dat deze hogere mate van ziek-zijn vooral wordt beïnvloed door enkele factoren die samenhangen met het feit dat vrouwen minder betaald werk hebben. Van de genoemde drie 'rollen' zou bezit van werk buitenshuis de grootste bijdrage aan gezondheid leveren en het hebben van een partner de kleinste (Verbrugge 1986). Uit het Nederlandse onderzoek van Van Reekum (1988) waarin mannen en vrouwen met en zonder werk, kinderen, en partner werden vergeleken met behulp van een vragenlijst met psychiatrische aandoeningen, bleek dat bezit van werk ook met geestelijke gezondheid positief samenhangt. Bovendien tonen volgens Van Reekum haar resultaten 'nergens aan (...) dat de tweevoudige belasting van werk buitenshuis en de opvoeding en zorg van kinderen, voor vrouwen een negatieve relatie vertoont met haar geestelijke gezondheid' (p. 35).

Het belang van werk buitenshuis dat in deze onderzoeken naar voren komt, doet de variabele sekse dus enigszins vervagen. Bij het beantwoorden van de vraag of de dubbele belasting bestaat in termen van gezondheid en welbevinden, dringt zich daardoor niet langer een vergelijking op van vrouwen met mannen (zoals bijvoorbeeld bij Hochschild), maar van buitenshuis werkende en voor kinderen zorgende vrouwen en mannen met andere groepen.

Wat valt er te concluderen uit de, inmiddels veelvuldig vastgestelde, positieve samenhang bij vrouwen tussen het hebben van werk (en kinderen) enerzijds en gezondheid anderzijds? Bij het interpreteren van deze samenhang zijn er twee problemen. Ten eerste verdienen de gebruikte maten voor gezondheid enige aandacht. Zoals hiervoor al werd betoogd, gaat het in de meeste gevallen om subjectieve maten en niet om, zo dat al mogelijk is, 'objectief' vastgestelde ziekte en gezondheid. Ondanks dit relatief subjectieve karakter van de meeste voornoemde informatie, kan het natuurlijk heel goed zijn dat de feitelijke ge-

zondheidstoestand van de onderzochte vrouwen en mannen er adequaat door wordt weergegeven. Het is bovendien de vraag of het onderscheid tussen subjectieve en feitelijke gezondheid zinvol is. Er zijn echter ook alternatieve interpretaties mogelijk van het feit dat bezit van werk bij vrouwen samengaat met een relatief gunstige, zelf-gerapporteerde dus subjectieve gezondheid, waarvan ik er hieronder enkele zal noemen.

In de literatuur wordt deze positieve samenhang wel verklaard met behulp van de *fixed role*- ofwel vaste-rolhypothese (Gove 1978; Marcus en Siegel 1982).⁵ Centraal staat het begrip vaste 'rolverplichtingen': aan iemands 'rol' (zoals die van werknemer) verbonden verplichtingen die niet gemakkelijk naar een ander tijdstip te verzetten zijn. Volgens deze hypothese bepaalt de variatie tussen mensen (en tussen de seksen) in vaste rolverplichtingen de mate waarin zij ziektegedrag (kunnen) vertonen, bijvoorbeeld een arts bezoeken, bedrust nemen, en over klachten piekeren. De gemiddelde man zou meer vaste rolverplichtingen hebben dan de gemiddelde vrouw, wier maatschappelijke positie meer flexibele tijd met zich mee zou brengen. Bezit van (fulltime) werk buitenshuis wordt hier dus verondersteld een minder flexibel tijdschema op te leveren dan het huisvrouwenbestaan, en een flexibel tijdschema zou meer ziektegedrag in de hand werken. Zouden (veel) buitenshuis werkende moeders een zo weinig flexibel tijdschema hebben dat er voor hen als het ware geen tijd overblijft om ziek te zijn?

Een andere verklaring voor de bevinding dat buitenshuis werkende vrouwen een betere gezondheid rapporteren dan bijvoorbeeld huisvrouwen, houdt eveneens sterk rekening met de subjectieve aard van de gebruikte maten van gezondheid. Dit model⁶ legt de nadruk op het proces van *symptoomperceptie* door mensen zelf. In het proces van signalen waarnemen als 'symptomen' zouden twee mechanismen van groot belang zijn, namelijk *competition of cues*, de competitie tussen lichamelijke signalen en omgevingssignalen, en het selectieve zoekproces, *selective search*, waardoor een persoon bepaalde informatie wel en andere informatie niet selecteert. De leefomstandigheden van huisvrouwen zouden gekenmerkt worden door relatieve saaiheid, een gebrek aan aandachtopeisende omgevingsstimuli. De overbelaste buitenshuis werkende moeder en de drukbezette mannelijke manager daarentegen zouden geteisterd worden door een overdaad aan stimuli in hun directe leefsituatie. Huisvrouwen zouden dus, via de genoemde perceptiemechanismen, sneller lichamelijke signalen opmerken, terwijl buitenshuis werkende mannen (denk aan het feit dat zij op een vroegere leeftijd dan vrouwen doodgaan) lichamelijke signalen langer negeren. Het

5. Nota bene: er zijn, naast de hier besproken hypothesen, nog enkele modellen ontwikkeld ter verklaring van de grotere medische consumptie en klachtenrapportage van vrouwen. Ik beperk me hier tot een bespreking van die mogelijke mechanismen die rekening houden met de genoemde wijze waarop de gegevens verkregen zijn.

6. Dit model is ontwikkeld door Gijsbers van Wijk en Van Vliet (1989) en geënt op de theorie van Pennebaker (1982).

resultierend verschil in ziektegedrag, wederom: naar de dokter gaan, bedrust nemen enzovoort, zou met feitelijk ziek zijn niets te maken hebben.

Het is de vraag of deze interpretaties van de doorsnee-leefwijzen van de genoemde groepen juist zijn. Zou het huisvrouwenbestaan inderdaad te typeren zijn in termen van relatieve stimulusarmoede?⁷ Anderzijds, gesteld dat de typeringen hout snijden, en werkende moeders blootstaan aan een relatieve overdaad aan omgevingsstimuli, dan is het inderdaad mogelijk dat zij daardoor weinig lichamelijke signalen opmerken en dus rapporteren.

Een derde verklaring voor het feit dat buitenshuis werkende vrouwen met kinderen een relatief gunstige gezondheid rapporteren, zou gelegen kunnen zijn in de combinatie als recente verworvenheid van vrouwen. Als (veel van de) werkende moeders hun levenswijze bewust of onbewust nog steeds niet als vanzelfsprekend ervaren, maar als voorrecht, en wellicht als omstandigheid die als het ware bij de minste klaagzang weer teruggedraaid kan worden richting traditioneel huisvrouwenbestaan, dan zou dit bij hen kunnen leiden tot het terugdringen of ontkennen van gevoelens van onvrede en lichamelijke symptomen. Door verschillende auteurs is naar voren gebracht dat combineersters zichzelf het ideaal van 'supervrouw' voorhouden die op alle fronten van haar bestaan maximale inzet en prestatie moet leveren (Brinkgreve 1988; Wemekamp 1992; Wortman, Biernat en Lang 1984). Dit pakket eisen aan het eigen adres verdraagt geen geklaag over kwaaltjes en pijntjes: 'Ik ziek? Dat kan niet!' (Wemekamp 1992). Enige steun voor deze interpretatie werd gevonden tijdens een onderzoek naar de relatie tussen subjectief ervaren belasting, werkzaamheden en klachten bij vrouwen die werk buitenshuis combineerden met zorg voor kinderen; ondanks soms overvolle werkweken waren er nauwelijks respondentes die zeiden dat zij hun leefsituatie als 'nogal belastend' ervaarden (Van Stiphout 1991).

Er zijn kortom verschillende redenen waarom de subjectieve gezondheidsrapportage van werkende moeders niet overeen hoeft te komen met hun feitelijke gezondheidstoestand. Samengevat komen de alternatieve interpretaties neer op het volgende: deze groep heeft geen tijd om ziek te zijn, noch om zich ziek te voelen (de leefsituatie onttrekt lichamelijke signalen aan de eigen waarneming), en permitteert zich geen zwakte. Toekomstig onderzoek zal moeten uitwijzen of dergelijke factoren inderdaad een rol spelen in het eventueel verdonkeremanen van klachten en kwalen door de desbetreffende vrouwen. Uitgaande van het subjectieve karakter van in bestaande studies gebruikte gezondheidsmaten, is het dus noodzakelijk kritisch te blijven ten aanzien van de bevinding dat werkende moeders er qua gezondheid ten opzichte van andere groepen gunstig uitspringen. Vooralsnog lijken mij de genoemde factoren echter te weinig algemeen om de, bovendien veelvuldig vastgestelde, positieve samenhang tussen

7. Het onderzoek van Bensing en Schreurs (1995) spreekt dit tegen, althans wat betreft de rapportage van vermoeidheidsklachten; 'de meest prikkelarme groep' (p. 419), te weten vrouwen zonder werk en zonder jonge kinderen, presenteerden het kleinste aantal vermoeidheidsklachten.

bezit van werk en gezondheid bij vrouwen te kunnen ondergraven. Niet alle werkende vrouwen zullen een tijdschema hebben waarin een bezoekje aan de dokter een probleem vormt of een ideologie waarin geen plaats is voor het toelaten van gevoelens van onvrede en lichamelijk ongemak. Het lijkt mij dus op zijn plaats om deze vrouwen serieus te nemen in hun relatief gunstige beleving van hun eigen gezondheid.

Een tweede probleem dat zich voordoet bij het interpreteren van het gegeven dat bezit van werk buitenshuis (en kinderen) en een goede zelfgerapporteerde gezondheid bij vrouwen samengaan, is het vaststellen van de richting van deze samenhang. Mogelijk is werk een bron van gezondheid, en vormt de combinatie van werk en kinderen een nog grotere bron van gezondheid. Ook kan het echter zijn dat selectie-effecten een rol spelen: buitenshuis werken is alleen weggelegd voor het meest gezonde deel van de onderzochte populaties (het zogenaamde *healthy workers effect*) (Marcus en Siegel 1982; Nathanson 1980), en het combineren van werk met de zorg voor kinderen al helemaal. Hoewel geen van de onderzoekers uitsluit dat dergelijke selectie-effecten een rol spelen in de positieve samenhang tussen bezit van werk buitenshuis en gezondheid, nemen zij toch aan dat werk een gezondheidsbevorderende of -beschermende werking heeft (cf. Bekker 1991).

Onderzoek naar 'multiple roles' en gezondheid

De gezondheid van werkende vrouwen met kinderen is ook in meer directe zin onderwerp van onderzoek. Dit is onder meer het geval in een aantal Amerikaanse studies waarin de gezondheid van vrouwen gedurende een langere periode werd gevolgd. Het zojuist genoemde interpretatieprobleem (maakt werk gezond of werken alleen de meest gezonden?) dat eigen is aan cross-sectioneel onderzoek (vergelijkingen van de gezondheid van verschillende groepen op één moment in de tijd), wordt door dergelijk longitudinaal onderzoek enigszins ondervangen. Doordat verschillende groepen gedurende langere tijd worden onderzocht, kunnen eventuele selectie-effecten vaak beter onder controle worden gehouden.

Een van deze longitudinale studies naar de relatie tussen de combinatie en gezondheid kwam neer op een analyse van mortaliteit over een periode van achttien jaar (Kotler en Wingard 1989). De combinatie van ouderschap en bezit van werk buitenshuis bleek op geen enkele wijze een nagel aan de doods-kist van werkende moeders te zijn; de invloed van hun levenswijze op de vrouwelijke mortaliteit was nul. Een andere studie met vergelijkbare opzet (Hibbard en Pope 1986) was eveneens op mortaliteit gericht en daarnaast op zelfgerapporteerde gezondheid. Ook uit dit onderzoek bleek dat het vervullen van *multiple roles* ofwel het combineren van buitenshuis werken, zorgen voor kinderen, en een relatie onderhouden met een partner voor vrouwen geenszins gezondheids-

bedreigend is, maar op langere termijn zelfs eerder gezondheidsbeschermend is (Waldron en Jacobs 1989). De onderzoekers schrijven dit resultaat ten eerste toe aan het feit dat kinderen verzorgen alleen, dus ongecombineerd, een bron van stress lijkt te zijn. Ten tweede wijzen zij erop dat werk sociale interactie en *social support* met zich meebrengt, twee factoren die gunstig zouden zijn voor de gezondheid.⁸ Hoewel hun onderzoek hier niet op gericht was, brengen zij bovendien naar voren dat de (door de persoon zelf ervaren) *kwaliteit* van de verschillende 'rollen' wel eens heel cruciaal zou kunnen zijn.

Ook deze longitudinale studies wijzen dus in dezelfde richting: het combineren van werk met het zorgen voor en opvoeden van kinderen leidt tot een relatief gunstige gezondheid. Laatstgenoemd aspect, het belang van de subjectieve waardering door vrouwen van hun verschillende afzonderlijke hoedanigheden – werkneemster, moeder, partner – voor hun algehele welbevinden wordt ook door andere onderzoekers (Knijn en Verheijen 1988; Van Reekum 1988) genoemd. Een onderzoeker op het gebied van *multiple roles* die deze subjectieve waardering bij uitstek heeft bestudeerd, is Marshall. Ondanks de veelvuldig gevonden positieve associatie tussen psychische gezondheid en het combineren van werk en zorg, was haar bevinding dat het hebben van kinderen bij werkende moeders twee verschillende effecten op de gezondheid kan hebben (Marshall 1994). Het kan een bron van groot plezier zijn, maar ook aanleiding tot veel stress. Enerzijds bleken buitenshuis werkende moeders van in de twintig en dertig jaar minder risico te lopen op het ontwikkelen van depressie dan werkende vrouwen zonder kinderen. Aan de andere kant was bij buitenshuis werkende moeders de kans weer groter op spanningen voortvloeiend uit het combineren van thuis- en werkaangelegenheden (*work-family strains*), wat depressie juist kan bevorderen. Ook brengt Marshalls onderzoek enkele specifieke factoren over het voetlicht die hierin een rol spelen. Zo bleek dat meer dan fulltime werken bij vrouwen (en mannen) leidt tot stress. Een ander resultaat was dat de druk van banen met een hoog prestige aanleiding was tot conflicten tussen thuis en het werk, terwijl banen met een laag prestige geassocieerd waren met een minder goede lichamelijke gezondheid. Tot slot bleek dat vrouwen met banen van geringe kwaliteit – dat wil zeggen zware werklust, weinig autonomie en weinig gelegenheid om enige invloed uit te oefenen op anderen – meer kans liepen op het ontwikkelen van depressieve gevoelens. Marshall vond vergelijkbare resultaten in termen van depressie wanneer zij de kwaliteit van de 'rollen' van moeder en partner afzonderlijk bekeek. Hoe hoger de kwaliteit, hoe minder depressie.

Het verademende van dit onderzoek in vergelijking met de andere besproken studies vind ik, naast de aandacht voor de beleving van de verschillende hoedanigheden, dat eindelijk eens onderscheid wordt gemaakt tussen *soorten*

8. Over dit laatste is enige discussie gaande binnen de gezondheids- en medische psychologie. In hoeverre draagt deze aanname een gender-bias in zich? Welk type interactie is bevorderend voor de gezondheid van vrouwen en welk niet?

banen (laag versus hoog prestige, (meer dan) fulltime versus parttime, geringe versus hoge kwaliteit). Het lijkt wel alsof het er in het oudere onderzoek vooral om te doen was aan te tonen dat vrouwen echt niet het zwakke geslacht zijn (sekseverschillen-onderzoek) dan wel echt niet ziek worden van of doodgaan aan een werkend bestaan. Met wat voor werk dat bestaan verder was ingevuld, leek echter verder geen onderwerp van studie waard, terwijl dat nu juist cruciaal lijkt voor de arbeidsvreugde.

Dezelfde benadering (aandacht voor soort werk en voor beleving) zien we ook in een andere studie waarin eveneens aandacht werd besteed aan *work-family strains*, spanningen voortvloeiend uit het combineren van thuis- (lees: kinderverzorgings- en opvoedings-) en werkaangelegenheden (Wortman, Biernat en Lang 1984). In dit onderzoek werd gewerkt met de begrippen *spillover stress* en *spillover strain*. Met *spillover* wordt bedoeld op het in elkaar overlopen van thuisaangelegenheden en werkzaken. *Spillover stress* betreft objectieve gevallen van conflict tussen werk en gezin, bijvoorbeeld het niet aanwezig kunnen zijn bij een activiteit van een kind vanwege een verplichting op het werk, of, omgekeerd, een vergadering op het werk moeten afzeggen vanwege plotselinge ziekte van een kind of partner. Onder *spillover strain* worden subjectieve gevoelens van spanning verstaan ten gevolge van het in elkaar overlopen van werk- en gezinsaangelegenheden, zoals op het werk zitten en je daar ernstig zorgen maken over het wel en wee van een kind. Het onderzoek werd uitgevoerd onder vrouwen op topposities in het bedrijfsleven en vrouwen werkzaam aan de universiteit, beide groepen uitsluitend bestaande uit moeders van kleine kinderen. De twee groepen rapporteerden verschillende typen stressoren. De vrouwen uit het bedrijfsleven hadden te kampen met gebrek aan flexibiliteit, en de universitaire vrouwen met meer overbelasting binnen het werk en met het probleem om het werk binnen de perken te houden. Dit impliceerde eveneens meer *spillover stress* en *spillover strain* bij laatstgenoemde groep.

In de vorige twee studies kwam de *wisselwerking* tussen de verschillende hoedanigheden van werkende moeders vooral in negatieve zin naar voren. Een van de studies aan de Katholieke Universiteit Brabant op dit terrein (Van Stiphout 1991) toonde echter aan dat de voldoening van het werk buitenshuis compenserend werkte ten opzichte van onlustgevoelens ondervonden in de thuissituatie. Hoewel het combineren van werk buitenshuis met gezinsactiviteiten veel tijd, creativiteit en energie vergde, gaf het werk vaak een kick en energie en wilden de desbetreffende vrouwen het absoluut niet missen. Overigens bleek uit dit onderzoek ook dat er sprake van was dat vrouwen een grotere belasting ervaarden naarmate zij meer kinderen hadden. Voorts was er geen verschil in aantallen psychische en lichamelijke klachten tussen vrouwen die zich niet of nauwelijks belast voelden en vrouwen die zich een beetje tot nogal belast voelden.

Uit deze onderzoeken blijkt dat belasting, in dit geval door vrouwen zelf gerapporteerde belasting, geen lineaire relatie vertoont met gezondheid. Het is

de vraag hoe dat voor belasting afgemeten aan fysiologische maten ligt.⁹ Ten tweede is belasting niet per se inherent aan de combinatie; of er sprake is van belasting hangt af van specifieke omstandigheden en kenmerken van de leefsituatie, blijkens genoemde studies het aantal kinderen, de werklust, de omvang van de aanstelling, de mate van autonomie en van gelegenheid om enige invloed uit te oefenen op anderen, maar ook onder meer de hoogte van het salaris en of men zich huishoudelijke hulp kan veroorloven (Taylor 1992). Ten derde wordt licht geworpen op het belang van de, in laatstgenoemd geval positieve, *wisselwerking* tussen de verschillende hoedanigheden, en komt in beeld hoe belangrijk de persoonlijke *beleving* van de verschillende hoedanigheden en hun onderlinge wisselwerking is.

Hoe relevant de invalshoek van de *beleving* van verschillende hoedanigheden van vrouwen voor hun algehele welbevinden en gezondheid ook moge zijn, een kanttekening is natuurlijk wel dat de beschrijving van het bedoelde vrouwenleven een tautologisch karakter krijgt: hoe prettiger we ons voelen, op het werk, èn als moeder, èn als partner, des te prettiger voelen we ons.

Conclusies

In dit artikel was het mijn bedoeling om na te gaan hoe het gesteld is met de gezondheid en het welbevinden van vrouwen die buitenshuis werken combineren met de zorg voor kinderen. Specifieker gesteld wilde ik uitzoeken of de term 'dubbele belasting' een adequate typering oplevert.

Wanneer onder 'dubbele belasting' wordt verstaan dat vrouwen, door actief te zijn in twee domeinen, zorg en werk, dubbele werkweken maken, dan is het antwoord 'nee'. Een optelsom van de uren per werkweek die moederende werkneemsters, althans in Nederland, maken, toont aan dat er in letterlijke zin geen sprake is van dubbele werk- (inclusief zorg)weken. Blijkbaar organiseren deze vrouwen met hun partners hun leven zo, dat zij niet meer uren per week in touw zijn dan verschillende andere groepen vrouwen (en mannen). Ook op basis van de hogere mate van gezondheid en welbevinden van moederende werkneemsters in vergelijking met andere groepen vrouwen en mannen lijkt het onjuist om hun beleving van hun leefsituatie eenzijdig negatief te beschrijven in termen van 'belasting', laat staan van 'dubbele belasting'. Deze leefsituatie 'werkt' namelijk kennelijk niet (uitsluitend) als belastend; bezit van werk buitenshuis blijkt, zeker in combinatie met het zorgen voor kinderen en het leven met een partner, grosso modo zelfs een gezondheidsbevorderende en/of -beschermende invloed te hebben.

De term 'dubbele belasting' stelt het leven van werkende moeders, een leven met kinderen, dus nodeloos in een negatief daglicht. In het algemeen lijkt,

9. Ook om eerder genoemde redenen ('Ik moe? Dat kan niet!') maken wij daarom in een onderzoek aan de KUB op dit gebied gebruik van cortisol-metingen.

althans in landen als Nederland en de Verenigde Staten, eerder sprake van dubbele arbeidsvreugde dan van dubbele belasting. Beide zijn echter misleidende, veel te generaliserende aanduidingen voor een eveneens veel te algemeen omschreven omstandigheid: de combinatie. Hoe vreugdevol en/of belastend een leven van buitenshuis werken en voor kinderen zorgen voor een individuele vrouw (of man) in een bepaalde periode is, hangt af van specifieke werk- en zorgomstandigheden en -kenmerken, van omvang en aard van het werk en van de zorg, en van de wisselwerking tussen activiteiten in beide domeinen.

Bij deze conclusies zijn enkele kanttekeningen op zijn plaats. Allereerst zijn de gebruikte gegevens afkomstig uit West-Europa en de Verenigde Staten; hoe het met vrouwen met werk en kinderen in andere landen gesteld is, is hier buiten beschouwing gebleven.

Ten tweede kan zelfselectie een rol spelen in die zin dat mogelijk diegenen met een relatief goede gezondheid een leven leiden van moederschap en werk buitenshuis. In dat geval lijken deze vrouwen hun levensomstandigheden goed aan te kunnen; of ze in andere levensomstandigheden nog gezonder zouden zijn geweest valt niet uit te maken.

Ten derde sluit het voorgaande niet uit dat een vrouwenleven met werk, partner en kinderen vol voetangels en klemmen kan zitten zoals gebrekkige kinderopvang, de bekende vrouwenproblemen op het werk zoals weinig doorstroommogelijkheden, lagere salarissen enzovoort, en een partner die nauwelijks bijdraagt aan het werk binnenshuis. In het licht van laatstgenoemd aspect moet de term 'dubbele belasting' wellicht vooral als politieke term worden gezien, bedoeld om aan te geven dat het onbetaalde werk ondanks de groeiende arbeidsparticipatie van vrouwen nog steeds niet eerlijk over de seksen is verdeeld.

Ten vierde geeft mijn analyse – op basis van tijdsbesteding en gezondheid en welbevinden – geen uitsluitsel over eventuele 'belastingeffecten' (of: kosten) in termen van bijvoorbeeld carrièreperspectieven; wellicht hebben moederende werkneemsters (en mannelijke werknemers die een substantieel deel van de zorg voor hun kinderen op zich hebben genomen) minder carrièrekansen en -mogelijkheden dan andere groepen werkneemsters (en werknemers).

Ten vijfde is het mogelijk dat moederende werkneemsters in bepaalde functies, beroepen, werk- en thuisomstandigheden wel degelijk zwaar belast zijn en diensgevolge een minder gunstig profiel qua gezondheid en welbevinden te zien geven (zonder dat dit in onderzoek naar werkende moeders in het algemeen is terug te vinden). Zeer de moeite waard is in dit verband het OESO-rapport *Women, Work and Health*, waarin onder meer de problemen van specifieke beroepsgroepen worden beschreven, zoals een grote mate van werkdruk en stress in de verpleging, en het extreem zware werk van schoonmaaksters. Meer van dit soort onderzoek, bijvoorbeeld per beroepsgroep, is gewenst, overigens niet alleen in termen van belasting maar ook van bijvoorbeeld flexibiliteit en uitdaging. Eveneens zijn er grote verschillen op het thuisfront die in specifieke

ke gevallen tot grote belasting en (dus) tot onwelbevinden en gezondheidsproblemen zouden kunnen leiden. Ook onderzoek naar de impact van specifieke zorgkenmerken en -omstandigheden – zoals ziekte van kinderen, problemen met kinderopvang enzovoort – zou dus zinvol zijn. Het maakt bijvoorbeeld uit in welke levensfase vrouwen zich bevinden. Zo blijkt een aanzienlijk percentage vrouwen dat de draad van het werk weer oppakt vlak na een bevalling, tijdelijk met concentratieproblemen en vermoeidheid te kampen (Bekker en Zijlstra 1995; Kleiverda 1990, Melchers, Rosendahl en Welten 1994). Ook Bensing en Schreurs (1995) vonden relatief veel vermoeidheidsklachten bij vrouwen met een baan buitenshuis en kinderen jonger dan zes jaar. Hoe het met de belasting gesteld is van dergelijke specifieke subgroepen, is vooralsnog weinig duidelijk.

Tot slot zou het interessant zijn om meer te weten te komen over de wijze(n) waarop het functioneren in het ene domein dat in het andere beïnvloedt en vice versa. Een aanzet hiertoe is geleverd met de ontwikkeling van de begrippen *spillover* (of *work-family*) *stress*, *strains*, en *gains* (positieve aspecten). Want precies dit, de impact van het alternerend actief zijn in de domeinen zorg en werk, is de crux van de combinatie.

Literatuur

- Bekker, M., *De bewegelijke grenzen van het vrouwelijk ego. De relatie tussen sekse, autonomie en welbevinden*. Delft (Eburon) 1991.
- Bekker, M., en K. van Vliet, 'Klachtconstructies. Een kritische beschouwing van het denken over de lichamelijke en geestelijke gezondheid van vrouwen', in: *Psychologie en Maatschappij* 13 (1989), nr. 4, pp. 362-376.
- Bekker, M.H.J., en F.M. Zijlstra, 'Health, well-being and job-changes in employed women after delivery', ter publikatie ingediend 1995.
- Bensing, J.M., en K. Schreurs, 'Sekseverschillen bij moeheid', in: *Huisarts en Wetenschap* 38 (1995), nr. 9, pp. 412-421.
- Bosch Kemper, J. de, 'De Vrouwenbeweging', in: *Vragen van den Dag* (1896), deel XI, pp. 273-295.
- Brinkgreve, C., *De belasting van de bevrijding*. Inaugurele rede KUN, Nijmegen (SUN) 1988.
- Droogleeve Fortuyn, J., *Een druk bestaan. Tijdsbesteding en ruimtegebruik van tweeverdieners met kinderen*. Sociaal-wetenschappelijke Studies, Amsterdam (Amsterdam University Press) 1993.
- Emancipatie in cijfers*. Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag 1995.
- Gijsbers van Wijk, C.M.T., en K.P. van Vliet, "'Het zieke geslacht". Over sekseverschillen in symptoomperceptie, medische consumptie en morbiditeit', in: *Gedrag en Gezondheid* 17 (1989), pp. 59-68.
- Gijsbers van Wijk, C.M.T., A.M. Kolk, W.J.H.M. van den Bosch en H.J.M. van den Hoogen, 'Male and female morbidity in general practice: The nature of sex differences', in: *Social Science and Medicine*, 35 (1992), nr. 5, pp. 665-678.

- Gove, W.R., 'Sex differences in mental and physical illness: the effects of fixed roles and nurturant roles', in: *Social Science and Medicine* 19 (1978), nr. 2, pp. 77-91.
- Groenendijk, H., 'Werken is zorgen: een tegenstelling voorbij', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 60, 15 (1994), nr. 4, pp. 525-532.
- Hibbard, J., en C.R. Pope, 'Another look at sex differences in the use of medical care: illness orientation and the types of morbidities for which services are used', in: *Women en Health* 11 (1986), nr. 2, pp. 21-36.
- Hochschild, A., *The second shift*. New York (Avon Books) 1989.
- House, J.S., V. Strecher, H.L. Metzner en C.A. Robbins, 'Occupational stress and health among men and women in the Tecumseh Community Health Study', in: *Journal of Health and Social Behavior* 27 (1986), nr. 3, pp. 62-77.
- Karsten, L., *Speelruimte van vrouwen. Zeggenschap over vrijetijd en vrijetijdsbesteding*. Den Haag (SUA) 1992.
- Kleiverda, G., *Transition to parenthood. Women's experiences of 'labour'*. Dissertatie, Wijk bij Duurstede (Hentenaar) 1990.
- Knulst, W.P., en C.P.H. Schoonderwoerd, *Waar blijft de tijd? Onderzoek naar de tijdsbesteding van Nederlanders*. Den Haag (Staatsuitgeverij) 1983.
- Knijp, G.C.M., en C.M.L.H. Verheijen, *Tussen plicht en ontplooiing. Het welbevinden van moeders met jonge kinderen in een veranderende cultuur*. Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, Nijmegen 1988.
- Kotler, P., en D. Wingard, 'The effect of occupational, marital and parental roles on mortality: The Alameda study', in: *American Journal of Public Health* 79 (1989), p. 607.
- Lippe, T. van der, *Arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen. Een interdisciplinaire studie naar betaald en huishoudelijk werk binnen huishoudens*. Amsterdam (Thesis Publishers) 1993.
- Marcus, A.C., en J.M. Siegel, 'Sex differences in the use of physician services: a preliminary test of the fixed role hypothesis', in: *Journal of Health and Social Behavior* 23 (1982), nr. 9, pp. 186-197.
- Marshall, N.L., *The work/family interface and employed women's health*. Paper at 'Behavioral and cognitive aspects of women's health', APA-Congress, Washington D.C. 1994.
- Melchers, H., M.F.R.C. Rosendahl en M.L.M. Welten, *Het arbeidsfunctioneren van de werkende moeder na zwangerschap en bevalling*. Doctoraalscriptie KUB, Tilburg 1994.
- Nathanson, C.A., 'Social roles and health status among women: the significance of employment', in: *Social Science and Medicine* (1980), nr. 14 A, pp. 463-471.
- Pennebaker, J.W., *The psychology of physical symptoms*. New York (Springer Verlag) 1982.
- Reekum, A. van, 'Vrouwen welbevonden. Een onderzoek naar de invloed van sociale rollen op de geestelijke gezondheid van mannen en vrouwen', in: *Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid* 43 (1988), pp. 31-38.
- Smit, J.E., 'Het onbehagen bij de vrouw', in: *De Gids* 130 (1967), nr. 9/10, pp. 267-281.
- Herdruckt als: *Er is een land waar vrouwen willen wonen*. Amsterdam (Sara) 1984.
- Sociaal Cultureel Rapport*. Sociaal en Cultureel Planbureau, Rijswijk 1992, hoofdstuk 13.

- Stiphout, A. van, *Vrouwen: werk, gezin en gevoel van welbevinden*. Doctoraalscriptie KUB, Tilburg 1991.
- Taylor, S.E., *Health psychology*. New York (McGraw-Hill) 1992.
- Verbrugge, L.M., 'The twain meet: empirical explanations of sex differences in health and mortality', in: *Journal of Health and Social Behavior* 30 (1989), pp. 282-304.
- Verbrugge, L.M., 'Role burdens and physical health of women and men', in: *Women and Health* 11 (1986), nr. 1, pp. 47-77.
- Waldron, I., en J.A. Jacobs, 'Effects of multiple roles on women's health – Evidence from a national longitudinal study', in: *Women and Health* 15 (1989), pp. 3-19.
- Wemekamp, H., 'Ik ziek? Dat kan niet!', in: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 136 (1992), nr. 30, pp. 1433-1435.
- Women, Work and Health*. Synthesis report of a panel of experts. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), Parijs (General Distribution) 1993.
- Wortman, C., M. Biernat en E. Lang, 'Coping with role overload', in: M. Frankenhaeuser, U. Lundberg en M. Chesney (red.), *Women, Work and Health*. New York/Londen (Plenum Press) 1984.

Emese von Bóné en Lia Combrink-Kuiters

Het juridisch gezag van vrouwen over hun minderjarige kinderen in historisch perspectief

Door de eeuwen heen is de rechtspositie van de vrouw aanzienlijk verbeterd, ook in het personen- en familierecht. Vanaf 1985 maakt Boek 1 van het Burgerlijk Wetboek geen onderscheid meer tussen mannen en vrouwen tijdens en na het huwelijk. Wetgeving van het begin van deze eeuw heeft echter een andere rechtsongelijkheid gecreëerd: die tussen verzorgende en niet-verzorgende ouders na echtscheiding, in die zin, dat de eerste praktisch alle en de laatste bijna geen zeggenschap krijgt over de kinderen. De wetgeving vanaf 1970 inzake omgang na echtscheiding en met name het onlangs, op 6 april 1995, door de Eerste Kamer aanvaarde wetsvoorstel kunnen worden gezien als een correctie hierop. In dit artikel gaan we na wat aan deze nieuwe regelgeving voorafging en wat de nieuwe regeling voor de rechtspraktijk zal betekenen. Daartoe brengen we de ontwikkeling van het juridisch gezag en de feitelijke zeggenschap van de vrouw over haar minderjarige kinderen door de eeuwen heen in kaart, tegen de achtergrond van de huwelijkswetgeving in het algemeen en de echtscheidingswetgeving in het bijzonder. Ons vertrekpunt is het oud-vaderlands recht. Vervolgens beschrijven we de juridische positie van de vrouw in de Franse tijd en in het (Verenigd) Koninkrijk der Nederlanden. Tenslotte zullen we haar status ten aanzien van gezag en zeggenschap over de kinderen tijdens en na het huwelijk in de twintigste eeuw belichten. Aan de hand van recente wetgeving zullen we proberen een antwoord te geven op de vraag in hoeverre deze regelgeving de gelijkheid tussen vaders en moeders, met name in hun rol van verzorgende en niet-verzorgende ouders na echtscheiding, ten goede komt.

De situatie in de Republiek en de Franse 'wet voor vrouwen'

In zijn beroemde werk *Inleidinge tot de Hollandsche rechts-geleerdheid* dat Hugo de Groot schreef tijdens zijn gevangenschap op slot Loevestein gedurende de jaren 1619-1621, wordt de vrouw als volgt getypeerd: '... der wijven geslacht heeft, als kouder ende vochtiger, minder bequaemheid tot zaken, verstand ver-eisschende, als 't gheslacht der mannen, zoo is het mannelick gheslacht genoeg-zaam aengeboren eenige opperheid over de wijven' (De Groot 1952, I,5, p. 11).¹

1. Hugo de Groot noemt het huwelijk 'een verzameling van man ende wijf tot een gemeen leven, medebrengende een wettelick gebruyck van malkanders lichaem' (De Groot 1952, I,5, p. 1). Ook andere oud-Nederlandse juristen (Apeldoorn 1925, pp. 12-13) kennen de echtgenoten een recht toe op elkaars lichaam.

Volgens De Groot was de vrouw gehoorzaamheid aan haar man verschuldigd, maar hij mocht haar, op straffe van boete, niet wreed behandelen (*ibidem*). Ontbinding van een huwelijk was slechts mogelijk als er sprake was van overspel. Wel was in bepaalde gevallen 'scheidinge van de by-wooning' mogelijk (De Groot 1952, I,5, p. 20). Dit was door de kerk geaccepteerd als uitvlucht voor huwelijken waarin samenwonen onmogelijk was geworden. Het huwelijk bleef formeel in stand, maar de verplichting tot samenwoning werd opgeheven (Asser 1957, p. 331).

De allereerste wet op de echtscheiding stamt uit Frankrijk.² Deze wet uit 1792 maakte aan de totale onderwerping van de vrouw aan de man een einde en wordt wel beschouwd als 'de wet voor vrouwen', omdat zij veel vaker optraden als eiser dan mannen. Een verveelvoudiging van het aantal echtscheidingen was het gevolg (Demars 1992, p. 306). In Parijs werden in 1797 zelfs meer echtscheidingen geregistreerd dan huwelijken (Groisne 1901, p. 85). Het was nu zowel mogelijk te scheiden met onderlinge toestemming, als om bij onverenigbaarheid van partijen eenzijdig echtscheiding te vragen.³ In het laatste geval moesten de echtgenoten een vergadering van door beide partijen gekozen naaste familieleden of vrienden bijeenroepen. Dezen moesten proberen om verzoening tot stand te brengen.

Deze Franse wet op de echtscheiding doet zeer modern aan, want bij echtscheiding ontving diegene van de echtgenoten die in behoeftige omstandigheden verkeerde, alimentatie van de ander. Indien echter één der echtgenoten opnieuw een huwelijk aanging, verviel de plicht tot alimentatie. Bij echtscheiding werden alle meisjes en de jongens onder de zeven jaar aan de moeder toegewezen en jongens boven de zeven jaar aan de vader. In onderling overleg konden de ouders iets anders afspreken.

Echtscheiding was geen zaak voor de rechterlijke macht, maar voor de ambtenaar van de burgerlijke stand. De mogelijkheid om met onderlinge toestemming (of bij onverenigbaarheid van partijen) van elkaar te scheiden bestond in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden niet. Er waren slechts twee echtscheidingsgronden: overspel en kwaadwillige verlating (Van der Linden 1806, p. 31). Scheiding van tafel en bed was in de Republiek wel mogelijk, maar had in beginsel een tijdelijk karakter. De rechter mocht deze vorm van scheiding slechts toestaan als er hoop was op verzoening (Van Apeldoorn 1925, p. 197; De Groot 1952, I,5, p. 20).

2. Het is belangrijk even stil te staan bij de eerste Franse wet op de echtscheiding, aangezien deze invloed heeft gehad op de Franse Code Civil en dus ook op de situatie in Nederland (1811-1838).

3. De gronden waren: geestelijke gestoordheid, veroordeling tot een onterende straf, ernstige mishandeling van de echtgeno(o)t(e), zedeloos gedrag, kwaadwillige verlating gedurende ten minste twee jaar, afwezigheid van een der echtgenoten zonder dat van hem een bericht is vernomen gedurende ten minste vijf jaar, emigratie van een der echtgenoten (1er art. 4).

De juridische status van de vrouw in de Franse Code Civil (1804)

Ook ons land werd geconfronteerd met dit Franse Burgerlijk Wetboek, toen het deel ging uitmaken van het Franse Keizerrijk. In 1811 trad de Franse Code Civil in ons land in werking (Van Dapperen 1991, pp. 37-39; Feenstra 1952). Hierin werd bepaald dat de man het hoofd van de familie was en dat de vrouw in alles wat haar persoon en gezinsleven betrof ondergeschikt was aan haar man (Commaille 1982, p. 65). Napoleon had, als president van de Conseil d'Etat, de leiding van de besprekingen over de huwelijkswet in de Code Civil. Zijn opvatting was dat de natuur de vrouwen tot slavinnen der mannen had gemaakt en dat de vrouw de man met lichaam en ziel toebehoorde (Bakker-Nort 1926, p. 100). Volgens de Code Civil⁴ waren de echtgenoten elkaar getrouwheid, hulp en bijstand verschuldigd. De man moest zijn vrouw beschermen, terwijl de vrouw haar man moest gehoorzamen. Ontrouw van de vrouw was altijd strafbaar, terwijl dit voor de man niet zo was.⁵

In de wettekst komt de ondergeschikte positie van vrouwen tot uitdrukking. Zo werd aan de gehuwde vrouw geen vrijheid gegeven om naar eigen wens haar kinderen op te voeden. Alleen de vader oefende gedurende het huwelijk de macht over de kinderen uit. De vaderlijke macht werd beschouwd als een recht dat gegrond is in de natuur (Rogron 1827, deel 2, p. 248). Zolang de man leefde, oefende de vrouw geen macht uit over haar kinderen. De vrouw had alleen het toezicht op de kinderen in geval van vermissing van haar echtgenoot.⁶ Zij oefende dan alle rechten uit met betrekking tot de opvoeding van haar kinderen en beheerde ook hun goederen.

Na echtscheiding konden de kinderen zowel aan de moeder als aan de vader toevertrouwd worden. Hieruit blijkt dat de juridische positie van de gescheiden vrouw sterker was dan die van de gehuwde vrouw, die immers inzake de opvoeding van de kinderen geheel afhankelijk was van de man. Bij echtscheiding door onderlinge overeenstemming waren de ouders verplicht overeen te komen aan wie de kinderen zouden worden toevertrouwd.⁷ Trad een der ouders op als eiser inzake echtscheiding, dan werden de kinderen, indien de vordering werd toegewezen, toevertrouwd aan 'den echtgenoot, die de echtscheiding bekomen heeft'. In de periode 1811-1838 deed de rechter slechts eenmaal een uitspraak over de toevertrouwing van de kinderen na 'dissolutie van de band des huwelijks' in de zin dat de zoon aan de vader, de gedaagde, moest worden toevertrouwd, en de dochter aan de moeder, de eiseres.⁸ Totdat er definitief beslist

4. Art. 213 C.C.

5. Art. 212 C.C. en Rogron 1827, deel I, p. 160.

6. Art. 141 C.C.

7. Art. 280 lid 1 C.C.

8. E.K.E. von Bóné, nog niet gepubliceerd onderzoek aan de Rechtbank Dordrecht, Audiëntiebladen, 23 juni 1823 (inv. nr. 77). De gronden van deze, van de wettelijke hoofdregel afwijkende, beslissing zijn niet te achterhalen.

was werd de zorg over de kinderen aan de man overgelaten, mits dit niet al te erg in strijd werd geacht met hun belang.⁹

In tegenstelling tot het Burgerlijk Wetboek (BW) van 1838 en ook ons huidige BW, bepaalde de Franse Code Civil dat beide ouders na echtscheiding het toezicht op het onderhoud en de opvoeding van de kinderen behielden, zij het niet in volle omvang.¹⁰ De ouder aan wie het kind niet werd toevertrouwd, had in bepaalde mate de uitoefening van de ouderlijke macht verloren, maar niet het recht zelf.

Destijds sprak men slechts over voogdij als een van beide ouders overleden was. De Franse Code Civil bepaalde, dat na de ontbinding van het huwelijk als gevolg van de natuurlijke of burgerlijke dood¹¹ van een der echtgenoten, de voogdij over minderjarige en niet geëmancipeerde¹² kinderen, van rechtswege, aan de langstlevende vader of moeder toebehoort.¹³ Wanneer de langstlevende ouder overleed zonder dat er een voogd was benoemd voor de achterblijvende kinderen, werd de grootvader van vaderszijde van rechtswege voogd.¹⁴ Als deze ontbrak, kwam de grootvader van moederszijde in aanmerking. Verder gold dat de bloedverwant in de opgaande lijn van vaderszijde altijd voorrang had boven een bloedverwant van gelijke graad van moederszijde.

Indien de vrouw achterbleef en wilde hertrouwen, kon ze de voogdij over haar kinderen alleen behouden als zij vóór het aangaan van haar volgende huwelijk de toestemming van de familieraad had.¹⁵ Dit was een ad hoc ingesteld college, voorgezeten door de vrederechter, bestaande uit zes familieleden (zowel bloedverwanten als aangehuwden), voor de helft van vaderszijde en voor de helft van moederszijde. Indien er geen familieleden waren bestond de familieraad uit goede vrienden¹⁶ van de ouders van de minderjarige. Van de vrouwelijke familieleden mochten slechts de *moeder* en de *grootmoeder* deel uitmaken van de familieraad (Bóné 1992, p. 72; Bóné 1994, pp. 127-138). Deze raad moest beoordelen of de moeder die hertrouwde de voogdij over haar kinderen mocht voortzetten. Bij instemming werd haar partner altijd tot medevoogd be-

9. Art. 267 C.C.

10. Art. 302 en 303 C.C.

11. In het Franse recht kende men als gevolg van sommige strafrechtelijke veroordelingen een toestand, waardoor de veroordeelde, ofschoon in leven, voor de wet overleden was. Men noemde dit de burgerlijke dood, 'la mort civile'. Een gevolg hiervan was dat de veroordeelde geen voogd mocht zijn.

12. Door emancipatie of handlichting werd aan de minderjarige het recht gegeven zelf zijn huishouding te besturen en zijn goederen te beheren. Volgens het Frans-Nederlandse familierecht waren er drie vormen van emancipatie: door huwelijk (emancipatie van rechtswege), door een verklaring van een der ouders voor de vrederechter en door een besluit van de familieraad (Bóné 1992, p. 154).

13. Art. 390 C.C.

14. Art. 402 C.C.

15. Art. 395 C.C.

16. Vriendinnen mochten volgens de wet geen deel uitmaken van de familieraad. Uit archiefonderzoek blijkt dat vriendinnen in de praktijk wel zitting namen in de familieraad (Bóné 1992, p. 72).

noemd.¹⁷ De moeder kwam onder zijn macht te staan en zij kon niets doen zonder zijn toestemming. Indien de vrouw vóór het aangaan van haar volgende huwelijk verzuimd had de familieraad bijeen te roepen, verloor zij de voogdij over haar kinderen. Bovendien was haar tweede man dan aansprakelijk voor alle rechtsgevolgen van de voogdij, die zijn vrouw ten onrechte gevoerd had.¹⁸ Mannen die wensten te hertrouwen daarentegen behoeften voor de voortzetting van voogdij *niet* de instemming van de familieraad te hebben.

Typierend voor de ondergeschikte positie van de vrouw is dat de wet bepaalde¹⁹ dat de vader tijdens zijn leven aan de moeder (en voogdes) een bijzondere raadgever kon toevoegen om haar te assisteren in de voogdij, wanneer hij zou komen te overlijden. Voor de man treffen we een dergelijke bepaling niet aan in de wet.

De juridische status van de vrouw in het Burgerlijk Wetboek van 1838

Hoewel de Fransen in 1813 uit Nederland vertrokken waren, bleef de Franse Code Civil in ons land van kracht, omdat de nationale codificatie op zich liet wachten (Lokin en Zwolve 1992, p. 279). De Franse Code Civil werd pas in 1838 vervangen door een eigen nationaal wetboek. Ook hierin is de juridische positie van de vrouw inzake ouderlijk gezag en voogdij ondergeschikt aan die van de man. Gehuwde vrouwen waren handelingsonbekwaam²⁰ en de man was het hoofd van de echtvereniging. De vrouw was hem gehoorzaamheid verschuldigd. Zij was verplicht met hem samen te wonen en hem overal te volgen. De moeder had geen juridische zeggenschap over de kinderen. Zoals ook blijkt uit het opschrift van de vijftiende titel: 'Van de vaderlijke magt' oefende de vader alleen het gezag uit over de kinderen. Slechts als hij 'buiten de mogelijkheid was' mocht de moeder hem vervangen.²¹

Het was nu zelfs zo dat, als de kinderen aan de moeder waren toegewezen, de vader toch nog alleen de 'vaderlijke magt' uitoefende. Volgens de Code Civil hielden zij, ongeacht aan wie de kinderen werden toegewezen, samen toezicht op hun onderhoud en opvoeding. Bij de toewijzingsbeslissing werd dezelfde hoofdregel gehanteerd als in de Code Civil, hetgeen inhield dat de kinderen zullen verblijven bij 'dengenen der echtgenooten, op wiens verzoek de echtscheiding is uitgesproken'.²² Het kwam er in de praktijk op neer dat de ouderlij-

17. Art. 396 C.C. en Rogron 1827, deel I, p. 264. Indien de vrouw sterft dan houdt de man op medevoogd te zijn, aangezien hij alleen het recht heeft de voogdij met haar uit te oefenen.

18. Art. 395 C.C.

19. Art. 391 C.C.

20. 'Vrouwen kwamen op de dag van hun huwelijk in de rij terecht van de *personae miserales*.' Daartoe behoorden ook minderjarigen en onder curatele gestelden wegens onnozelheid, krankzinnigheid, razernij en verkwisting (Braun 1994, p. 114).

21. Art. 355, tweede volzin, BW 1838.

22. Art. 284 BW 1838.

ke macht na echtscheiding²³ geheel aan de onschuldige echtgenoot toekwam (Opzoomer 1875, p. 95). Het grote verschil met de Code Civil is dat de rechtbank niet alleen op uitdrukkelijke aanvraag, maar ook *ambtshalve* van deze hoofdregel mocht afwijken door hen 'in het belang der kinderen' aan de andere ouder, of een derde toe te vertrouwen.

Uit de bepalingen betreffende de voogdij komt de dominante rol van de vader duidelijk naar voren. Alleen *mannelijke* bloedverwanten of aangehuwden in getale van vier, gekozen uit beide linies, mochten beslissen over voogdijzaken (Limburg 1938, p. 358). Vrouwen waren dus geheel uitgesloten. Volgens het recht van de Code Civil mochten *moeders* en *grootmoeders* nog wel beslissingen nemen inzake voogdij, bijvoorbeeld over de benoeming van voogden en toezien-de voogden. Vrouwen waren volgens het BW van 1838 onbevoegd tot het uitoefenen van de voogdij of toezien-de voogdij.²⁴ Alleen de moeder kon, bij ontbreken van de vader, voogdes worden. In een van de voorontwerpen, die aan onze nationale codificatie van 1838 voorafgingen, was nog voorgesteld om de macht van de vrouw uit te breiden tot alles wat de opvoeding van de kinderen aanging. Uiteindelijk heeft dit voorstel het niet gehaald. De wetgever erkende gehuwde vrouwen slechts in hoedanigheid van huishoudster (Braun 1992, pp. 29-30).

Het wetboek van 1838 bracht voor vrouwen al met al niet veel goeds. De positie van de vrouw in dit BW was zelfs verslechterd in vergelijking met de Franse Code Civil, omdat noch de moeder noch de grootmoeder zitting mocht nemen in de familieraad. De bepaling dat de vader een bijzondere raadsman voor de moeder kon aanwijzen zonder wiens toestemming zij geen daad van voogdij kon verrichten, bleef gehandhaafd. Verder moest de vrouw nog steeds toestemming vragen voor het aangaan van een volgend huwelijk als ze voogdes wilde blijven. Dit gebeurde bij de kantonrechter, die besliste nadat hij de *mannelijke* bloed- en aanverwanten van de minderjarige gehoord had.²⁵ Opvallend hierbij is de actieve rol van de rechter, want volgens het Franse recht van de Code Civil had de vrederechter slechts een beslissende stem als de stemmen binnen de familieraad stakten.²⁶ Indien de vrouw eenmaal de toestemming tot het volgend huwelijk verkregen had, werd haar man van rechtswege medevoogd en hoofdelijk aansprakelijk voor alle handelingen met betrekking tot de voogdij.²⁷ Voor de man (vader-voogd) treffen we een dergelijke bepaling niet aan in de wet (Bakker-Nort 1914, p. 315).

23. De echtscheidingsgronden in het BW van 1838 waren volgens art. 264: overspel, kwaadwillige verlating, veroordeling tot een ontorende straf en mishandeling.

24. Art. 436 BW. Dit kon in de praktijk tot grote problemen leiden. Een illustratie hiervan lezen we in de negentiende-eeuwse roman *Hilda van Suylenburg* van C. Goekoop-de Jong van Beek en Donk.

25. Art. 401 en 405 BW.

26. De rechter kreeg met het verstrijken der jaren steeds meer greep op de procedure, zeker toen hij zich in 1838 ook *ambtshalve* met de voogdijvoorziening kon gaan bezighouden. Door de invoering van de kinderbeschermingsmaatregelen in het begin van deze eeuw wordt de invloed van de rechter binnen het gezin nog sterker.

27. Art. 406 BW 1838.

Niet alleen volgens de wet, maar ook in het dagelijks leven waren vrouwen ondergeschikt aan hun man. Vrouwen tolereerden binnen het huwelijk misbruik, onderdrukking en uitbuiting en zij ondernamen zelden actie, wanneer zij werden geconfronteerd met geweld of seksuele ontrouw van hun echtgenoot. Zij beseften dat de consequenties van het verbreken van de huwelijksband zodanig waren, dat zij zich maar beter konden aanpassen aan vervelende omstandigheden binnen het huwelijk. Echtscheiding was een kostbare zaak en het inkomen van een man was zelden voldoende om er twee afzonderlijke huishoudens van te onderhouden (Poppel 1992, p. 555). Scheiding of verlating betekende dan ook vaak een economische ramp. De toekomst van een gescheiden vrouw was in een aantal opzichten minder rooskleurig dan die van een weduwe. De armenzorg strekte zich niet uit tot deze vrouwen. Bovendien werden zij vijandig bejegend, hadden een lage status en werden gediscrimineerd (Poppel 1992, p. 545). Echtscheiding werd als een zwakte of een falen van de kant van beide echtgenoten gezien en gescheidenen, hun kinderen en hun familieleden werden gestigmatiseerd.

In de tweede helft van de negentiende eeuw zijn er verscheidene pogingen gedaan om dit BW te wijzigen. In 1880 werd een Staatscommissie tot herziening ingesteld en in 1886 werd een wetsontwerp²⁸ aan de Koning aangeboden. Het bracht wel enige verbetering in de positie van de vrouw.²⁹ Zo bepaalde het dat, vóór het aangaan van een nieuw huwelijk, hij/zij die het ouderlijk gezag³⁰ had over een kind uit een vorig huwelijk, zich tot de kantonrechter moest wenden om in dat gezag te worden gehandhaafd. Er werd dus niet meer alleen gesproken over de moeder, want, aldus de Memorie van Toelichting, er was geen reden om tussen hertrouwende vaders en moeders onderscheid te maken, omdat de invloed van een tweede moeder op de opvoeding niet minder groot werd geacht dan die van een tweede vader (Wiarda 1895, p. 95).³¹ In een nummer van het *Sociaal Weekblad* uit die tijd lezen we dat het Ontwerp nog steeds niet in behandeling is gekomen: 'We schrijven 1894 en het staatsstuk ligt er nog. Geen hand is er naar uitgestoken, geen minister heeft er nog naar omgekeken.'³²

De juridische status van de vrouw in het BW vanaf 1901

Het duurde tot de twintigste eeuw – tot 1901 om precies te zijn – voordat de positie van de vrouw na echtscheiding verbeterde. De wet werd aangepast door de zogenaamde 'Kinderwetten van 1901'. Eén hiervan was de 'burgerlijke kinder-

28. Uitgegeven door gebr. Belinfante in 1886.

29. Koninklijk Besluit van 28 februari 1880, nr. 8.

30. Op p. 2 van de Memorie van Toelichting werd uitgelegd waarom gekozen wordt voor de term ouderlijk gezag.

31. Zie de hierboven genoemde uitgave van de gebr. Belinfante, 1886, art. 338, p. 183.

32. Jaargang 8, 27 oktober 1894, p. 355.

wet',³³ die het begrip 'vaderlijke magt' verving door 'ouderlijke magt'. Dit lijkt een stap in de goede richting, maar deze aanpassing was puur terminologisch, want deze macht werd, behoudens drie uitzonderingssituaties,³⁴ tijdens het huwelijk nog altijd door de vader alleen uitgeoefend.

De gezagsvoorziening na echtscheiding werd drastisch veranderd. Was het tot 1901 zo dat ouders alleen voogd werden over hun kinderen als hun huwelijk was ontbonden door het overlijden van een der echtelieden, in de nieuwe regeling wordt de ouderlijke macht na echtscheiding omgezet in voogdij en toezien. De rechter is vrij om te bepalen wie voogd wordt,³⁵ met andere woorden bij wie de kinderen in de toekomst zullen verblijven. Hij beslist nadat hij bloed-, aanverwanten en soms de voogdijraad als getuige heeft gehoord. Het stelsel, dat na echtscheiding de kinderen worden toevertrouwd aan de ouder die als eiser optreedt, werd verlaten. De wetgever van 1901 ging ervan uit dat schuld van een van de echtgenoten niet meer van invloed mocht zijn op de voogdijbeslissing. Soms zal hij de 'schuldige' echtgenoot het meest geschikt achten om de voogdij uit te oefenen. Het belang van het kind werd hierbij het belangrijkste criterium. (Voordien kwam dit criterium ook al in de wet voor om van de wettelijke hoofdregel af te kunnen wijken en het kind aan de gedaagde in plaats van aan de eiser toe te vertrouwen.) In deze regeling had de voogd de algehele zeggenschap over het kind, terwijl de toezienende voogd – dit is meestal de andere ouder, maar het kan ook een derde zijn – hoegenaamd geen beslissingsbevoegdheid over het kind kreeg.

De inhoud van het begrip 'toezien' was niet te vergelijken met het toezien in de Code Civil en het BW van 1838. Het beperkte zich hoofdzakelijk tot het vermogen van de minderjarige, voor zover minderjarigen dit al hebben. Op de opvoeding had het, behoudens enkele uitzonderingssituaties,³⁶ geen betrekking meer. De toezienende voogd kon alleen als de voogd ernstig te kort schoot, een verzoek (laten) indienen om een kinderschermingsmaatregel bij de rechter. Dit kon een ontheffing of zelfs een ontzetting uit de voogdij zijn, al naar gelang de ernst van de tekortkomingen.³⁷ Deze 'alles-of-niets'-constructie werd door velen verafschuwd, maar een feit is dat hierdoor het gezag in handen kwam van degene die ook daadwerkelijk de dagelijkse zorg en verantwoording had over het kind.

Door deze rigide constructie werd de niet-verzorgende ouder echter volkomen buiten spel gezet, temeer omdat deze wet niet voorzag in een regeling betreffende het contact tussen deze ouder en het kind. Ook voordien was dit

33. Wet van 6 februari 1901 (Stb. 62), in werking getreden in 1905.

34. Na ontheffing of ontzetting van de man uit de ouderlijke macht, na scheiding van tafel en bed als zij werd belast met de uitoefening van de ouderlijke macht en als de vader niet in staat is de ouderlijke macht uit te oefenen, bijvoorbeeld tijdens detentie.

35. Art. 284 BW.

36. Zie artt. 313 en 315 van het huidige BW1.

37. Vanaf 1922 komt daar de maatregel van ondertoezichtstelling bij.

nooit wettelijk geregeld geweest. De tekst van de Code Civil³⁸ doet veronderstellen dat het contact in stand bleef om toezicht te kunnen uitoefenen op het onderhoud en de opvoeding van de kinderen. Gezag en omgang waren onlosmakelijk met elkaar verbonden. Ook de (vrede)rechter bemoeide zich hier niet mee. Uit het archiefonderzoek van de Rechtbank Dordrecht blijkt dat er met geen woord gerept werd over het contact tussen de niet-verzorgende ouder en het kind na echtscheiding. De wetgever liet dit liever aan de ouders zelf over en zag bovendien geen mogelijkheden om een omgangsregeling af te dwingen. Dit betekende in feite een stap terug, omdat in de tweede helft van de negentiende eeuw op grond van de jurisprudentie³⁹ wel een omgangsrecht werd erkend. In deze uitspraak verklaarde de rechter zich bevoegd 'bepalingen te maken omtrent tijd en wijze waarop de vader het kind zal mogen zien en spreken'. Het zou tot 1939⁴⁰ duren, voordat *de rechter* het omgangsrecht in ere herstelde.

De wetgever was in 1901 lang zo ver nog niet. Volgens het BW van 1901 werd na het overlijden van een van de ouders de langstlevende ouder van rechtswege voogd(es).⁴¹ In voogdijbeslissingen konden vrouwen voortaan ook als getuigen⁴² worden gehoord. De vrouw kwam in 1905, als zij na echtscheiding de voogdij kreeg toegewezen, voor het eerst in een gunstiger juridische positie te verkeren dan de man (Meijer 1913, p. 51). Tijdens het huwelijk had de vader nog de beslissende stem.

Een volgende belangrijke stap naar een rechtsgelijkheid van man en vrouw ten aanzien van het gezag tijdens het huwelijk werd in 1948 gezet.⁴³ Beide echtgenoten zouden voortaan de ouderlijke macht gezamenlijk uitoefenen,⁴⁴ zij het dat dit voor de moeder nog geen betrekking had op het vermogen van het kind. Bij verschil van mening besliste de vader, maar de moeder kon in noodsituaties de rechter vragen om te bemiddelen. In 1956 werd de gehuwde vrouw volledig handelingsbekwaam⁴⁵ en bevoegd om zelfstandig, zonder toestemming van derden, voogdij te aanvaarden.

Omdat de hierboven genoemde omissie van de wetgever inzake de wettelijke regeling van het contact tussen de niet-verzorgende ouder en het kind na echtscheiding leidde tot veel onvrede, werd het in 1971 mogelijk om bij de rechter een verzoek in te dienen voor de vaststelling van een omgangsregeling.⁴⁶ Hoewel dit nog geen *recht* op omgang was, maar slechts een toegang tot de rechter met een kans op omgang, werd wel van de verzorgende ouder verwacht dat deze bij inwilliging van het verzoek, de niet-verzorgende ouder ook daad-

38. Artt. 302 en 303 C.C.

39. Rechtbank Rotterdam, 10 februari 1896, W.6795.

40. HR 28-8-1939, NJ1939, 948.

41. Art. 400 en 408 BW1.

42. Art. 388 lid 1 BW 1838 werd aangepast en het woord 'mannelijke' kwam te vervallen.

43. Wet 10 juli 1947, Stb. 232.

44. Art. 356 lid 2 BW1.

45. Wet 14 juni 1956, Stb. 343.

46. Art. 161 lid 5 BW1.

werkelijk in staat stelde contact met het kind te onderhouden. De rechter besliste, wegens het ontbreken van een wettelijke maatstaf, aan de hand van het zogenaamde haalbaarheids criterium.

Een volgende stap op weg naar rechtsgelijkheid voor de beide seksen is een wetsontwerp uit 1980.⁴⁷ Dit beoogde die bepalingen te wijzigen die *niet* in overeenstemming waren met het gelijkwaardigheidsbeginsel tussen man en vrouw. Zo verdween de regel uit de wet dat de wil van de man beslissend was met betrekking tot woonplaats en opvoeding. Terwijl dit sinds 1947 alleen voor de moeder gold en nodig was – de wil van de vader was immers beslissend – konden nu beide ouders zich voor bemiddeling tot de (kinder)rechter wenden bij verschil van mening.⁴⁸ Ook het bewind over het vermogen werd voortaan door de ouders gezamenlijk gevoerd.⁴⁹ Met de inwerkingtreding van dit wetsontwerp op 1 januari 1985⁵⁰ bestaat er formeel wettelijk in Boek 1 BW geen onderscheid meer naar geslacht.

Na de eerste aanzet in 1971 heeft het tot 1990 geduurd tot het omgangsrecht wettelijk werd vastgelegd.⁵¹ De criteria hiervoor werden zeer strikt geformuleerd,⁵² ter voorkoming van terugval naar het idee dat omgang alleen mogelijk was als deze haalbaar is en de verzorgende ouder geen onoverkomelijke bezwaren heeft. Hoofdregel is voortaan dat er altijd een omgangsregeling komt, tenzij blijkt dat er gegronde redenen zijn waarom het ècht niet kan. Dit versterkt de positie van de niet-verzorgende ouder.

Vervolgens werd door de wetgever in 1995⁵³ de vanaf 1901 heersende hegemonie van verzorgende ouder (meestal de moeder) andermaal beperkt. Deze wet voorziet in een informatie- en consultatieplicht van de verzorgende ouder.⁵⁴ De informatieplicht biedt de niet-verzorgende ouder de mogelijkheid om, als het verzoek om een omgangsregeling (voorlopig) is afgewezen, toch enigszins op de hoogte te blijven van de ontwikkeling van het kind. Hiertoe dienen schoolrapporten en recente foto's van het kind te worden verstrekt. In de praktijk werd dit al regelmatig door de kinderrechters bepaald en ook het Hof⁵⁵ en de Hoge Raad⁵⁶ bevestigden deze rechtspraak.

De consultatieplicht houdt in dat de verzorgende ouder de andere ouder moet raadplegen over gewichtige opvoedings- en verzorgingsaspecten. Sommigen vrezen dat dit zal leiden tot een ongewenste inbreuk op het gezins- en privé-

47. Nr. 16 247.

48. Art. 246.2 BW1.

49. Art. 247 BW1. Hier is het echter de kantonrechter die beslist bij verschil van mening (lid 2).

50. Wet 30 augustus 1984, Stb. 404.

51. Wet 13 september 1990, Stb. 482.

52. Zie art. 161a BW1.

53. Wet 6 april 1995, Stb. 240.

54. Art. 377b lid 1 BW1.

55. Hof Leeuwarden, 17-04-1991, NJ1991, 734.

56. HR 08-02-1992, NJ1992, 21.

leven⁵⁷ van de verzorgende ouder en het kind (Thomassen 1982). We zien hier iets terug van het oude negentiende-eeuwse toezicht op onderhoud en opvoeding. Volgens sommigen zou het wettelijk vastleggen van deze nauwelijks afdwingbare plichten wel eens een nieuw strijdpunt kunnen worden (Dijkers 1991; Van Wamelen 1993). Anderen zien de nieuwe regeling als het toekennen van niet afdwingbare rechten, waar men in de praktijk weinig aan heeft. Door het opnemen van deze rechten c.q. plichten in de wet werd echter duidelijk vastgelegd wat de norm is: de verzorgende ouder wordt geacht informatie te verstrekken aan de andere ouder en hem of haar te consulteren in belangrijke kwesties betreffende het kind.

Voor de gezagsvoorziening na echtscheiding brengt de nieuwe regeling de mogelijkheid om de ouderlijke macht in stand te laten. De rechter wijst in dat geval geen voogd en toeziend voogd aan. Hiermee werd wettelijk vastgelegd wat in de praktijk al vanaf 1984 mogelijk was.⁵⁸ Nieuw in deze regeling is dat wordt aangegeven aan welke voorwaarden moet worden voldaan. Ten eerste moeten beide ouders de wens hiertoe te kennen geven. Bovendien dient er sprake te zijn van een goede onderlinge verstandhouding en ten derde mag het niet in strijd zijn met het belang van het kind. Sommigen vrezen dat, als er geen sprake is van echte overeenstemming en van werkelijk gedeelde zorg, de situatie zou kunnen ontstaan dat de verzorgende ouder de ander steeds overal over moet consulteren, terwijl de verzorgende ouder in feite alleen de verantwoordelijkheid voor het kind draagt (Landelijke Werkgroep Vrouw en Recht 1985). Deze vrees lijkt ons ongegrond, omdat er voor de verzorgende ouder bij onvrede over de situatie altijd de mogelijkheid openstaat bij de rechter alsnog om een voogdijvoorziening te vragen.⁵⁹ De discussie tijdens het totstandkomen van deze wet spitste zich onder andere toe op de vraag of de gezamenlijke ouderlijke macht van rechtswege na echtscheiding zou moeten doorlopen, of dat dit expliciet door de ouders moet worden verzocht. Uiteindelijk is, in aansluiting op de jurisprudentie, voor de tweede optie gekozen. Tenslotte is in dit wetsvoorstel de toeziend voogdij afgeschaft. Zoals uit het bovenstaande blijkt, zal dit voor de rechtspraktijk nauwelijks gevolgen hebben.⁶⁰

De hedendaagse rechtspraktijk

Uit het bovenstaande blijkt dat er anno 1995, volgens de letter van de wet met betrekking tot het ouderlijk gezag tijdens en na het huwelijk, geen onderscheid

57. Hetgeen in strijd is met art. 8 EVRM.

58. Door de uitspraak van de Hoge Raad 04-05-1984, NJ1985, p. 510.

59. Zie Hoogesteger 1994, pp. 35-38, die stelt dat voortgezette ouderlijke macht in ongeveer 12,5% van de gevallen alsnog wordt beëindigd en dat het meestal de vrouw is die dit wenst en bewerkstelligt.

60. Anders Hoogesteger 1994, pp. 48 en 51, die nog enkele voordelen noemt van het hanteren van de juridische benaming 'toeziend voogd'.

meer wordt gemaakt naar geslacht. Zo spreekt bijvoorbeeld de wet van 6 april 1995 over de al dan niet met het gezag belaste 'ouder'. In de praktijk is er echter wel degelijk sprake van rechtsongelijkheid tussen mannen en vrouwen, namelijk met betrekking tot het feitelijk gezag na echtscheiding. Dit wordt veroorzaakt door een combinatie van factoren. Ten eerste komt na echtscheiding al sinds 1901 alle macht bij de verzorgende ouder te liggen. Ten tweede berust de voogdij na echtscheiding vaker bij de moeder dan bij de vader. Ook als de ouders gezamenlijk beslissen om de ouderlijke macht te laten voortbestaan, is het meestal de moeder die de kinderen feitelijk blijft verzorgen. In de negentiende eeuw was dit ook al zo, maar toen was de vader na echtscheiding ook nog formeel bekleed met de vaderlijke macht.

Na loslating in 1901 van het principe dat kinderen werden toegewezen aan de eisende partij, is het lange tijd gebruik geweest om met name zeer jonge kinderen na echtscheiding aan de moeder toe te wijzen. In de jaren zeventig veranderde dit langzaam. Men ging meer belang hechten aan continuïteit in de opvoedingssituatie en de handhaving van de feitelijke verblijfplaats van het kind werd de belangrijkste leidraad. In de praktijk leidde dit vaak tot hetzelfde resultaat, omdat de kinderen meestal na het uiteengaan van de ouders bij de moeder bleven wonen. Als het (zeer jonge) kind echter voorlopig bij de vader was gebleven, werd ook deze voortaan, meer dan voorheen, serieus beschouwd als potentiële verzorger, zeker als was gebleken dat hij deze taak, in de overbruggingsperiode, naar behoren had vervuld.

Het zijn de vaders die meestal de rol van niet-verzorgende ouder toebedeeld krijgen en vaak aan het kortste eind trekken.⁶¹ Immers, ondanks de recente inspanningen van de wetgever zal het in de praktijk blijven voorkomen dat de aan hen toegekende wettelijke rechten, met name het recht op omgang, niet (meer) gerealiseerd kunnen worden. Er wordt een breed scala van argumenten aangedragen om contact te verhinderen, zoals emotionele problemen bij moeder en kind en het gedrag van de niet-verzorgende ouder zelf, zoals drankmisbruik en/of druggebruik, bedreiging, mishandeling en incest. Het is dan aan de, soms onterecht, beschuldigde om de beschuldigingen te weerleggen, hetgeen een zware, zo niet onmogelijke, opgave is.

Ook al stelt de rechter een omgangsregeling vast, dan nog staat de rechthebbende vaak machteloos, omdat er geen *effectieve* sancties zijn om omgang af te dwingen. Hoewel de dwangsom, kindbeschermingsmaatregelen, de voogdijwijziging en zelfs de gijzeling in de rechtspraak als dwangmiddelen aanvaard zijn, leiden zij zelden tot het gewenste resultaat.⁶² Er ontstaat een vicieuze cirkel: naarmate de tijd verstrijkt dat er geen contact is, vervreemdt het kind van de

61. Dit blijkt uit recent nog niet gepubliceerd dossieronderzoek. In 45 van de 50 zaken werd een procedure tot het vaststellen van een omgangsregeling door de vader gestart.

62. Het stopzetten van de alimentatie wordt in onze rechtspraak niet gebruikt als sanctie, hoewel dat in andere landen wel wordt toegestaan. Vergelijk Smoor 1980 en NJ1979, p. 249, Uitspraak Rechtbank Alkmaar in Kort Geding van 25-07-1978.

andere ouder, waardoor de kansen op een omgangsregeling afnemen. Ouders die tijdelijk afstand houden om rust te brengen in de situatie, schaden hun eigen zaak, omdat het kind dan niet meewil met een 'vreemde'. Soms wordt het houden van afstand uitgelegd als onverschilligheid en als tegenargument gebruikt; als de niet-verzorgende ouder ècht een omgangsregeling had gewild, dan was hij wel eerder in actie gekomen. Soms zijn het de niet-verzorgende ouders zelf die hun omgangsrecht verspelen, doordat zij afspraken (op het laatste moment) afzeggen of niet komen opdagen op het afgesproken tijdstip. Dit veroorzaakt irritatie bij de ex-partner en teleurstelling bij het kind, waardoor veel aanvankelijk welwillende ouders alsnog afhaken. Soms wordt de omgangsregeling verzocht op oneigenlijke gronden, bijvoorbeeld om in contact te blijven met de ex-partner. Ouders die zich tijdens het huwelijk nauwelijks met het kind bezighielden, stellen nu prijs op een intensief contact met het kind. Soms staan wraakgevoelens een omgangsregeling in de weg, met name als de echtscheiding (nog) niet (volledig) is verwerkt, of als er een nieuwe partner in het spel is.

Een mogelijkheid voor de rechter om uit de impasse te geraken is het ontzeggen van het recht op omgang voor een bepaalde tijd.⁶³ Meestal is de termijn één of twee jaar. Deze tijd is bedoeld om de verzorgende ouder aan het idee te laten wennen en zichzelf en het kind, eventueel met hulp van deskundigen, op een omgangsregeling voor te bereiden.

Tot besluit

Hoewel vrouwen al sinds mensenheugenis de feitelijke zorg en zeggenschap hebben over hun kinderen, heeft het lang geduurd eer hun juridische gezagspositie binnen en na het huwelijk gelijkgesteld werd aan die van hun echtgenoten. Lang hadden gehuwde vrouwen helemaal geen rechten, maar anno 1995 is van achterstelling op grond van geslacht geen sprake meer. Het gegeven dat de wet sinds 1901 de verzorgende ouder bevoorrecht ten koste van de niet-verzorgende ouder, gecombineerd met het feit dat het de vrouw is die in een ruime meerderheid van de zaken na echtscheiding de rol van verzorgende ouder gaat vervullen, heeft een nieuwe feitelijke rechtsongelijkheid tussen mannen en vrouwen gecreëerd. De wetswijzigingen van 1971, 1990 en 1995 corrigeren dit door een uitbreiding van de rechten van de niet-verzorgende ouder. Hoewel de informatieplicht slechts moet worden gezien als een substituut bij afwijzing van een verzoek op omgang, kan de consultatieplicht een daadwerkelijke uitbreiding van de zeggenschap van de niet-verzorgende ouder over de opvoeding van het kind na echtscheiding betekenen. De nieuwe regeling getuigt ervan dat de niet-verzorgende ouder ook na echtscheiding door de wetgever serieus wordt genomen als mede-opvoeder.

Uit het feit dat veel meer vaders dan moeders zich tot de rechter wenden,

63. Op grond van art. 161a lid 2 BW1.

blijkt dat de toepassing van een sekse-neutrale wet in de praktijk toch tot rechtsongelijkheid tussen beide geslachten leidt. Bij elke wetswijziging zal moeten worden bekeken wat de effecten zijn wat betreft de feitelijke rechtsgelijkheid van beide seksen. Wordt er rechtsongelijkheid gecreëerd dan zal deze ter discussie moeten worden gesteld, waarna zonodig door middel van nieuwe wetgeving kan worden bijgestuurd. De formele rechtsgelijkheid tussen man en vrouw tijdens en na het huwelijk is bereikt; de feitelijke rechtsgelijkheid zal echter voortdurend moeten worden bewaakt en bevochten.

Literatuur

- Apeldoorn, L.J. van, *Geschiedenis van het Nederlandsche Huwelijksrecht vóór de Invoering van de Fransche Wetgeving*. Amsterdam (Uitgeverij Holland) 1925.
- Asser, C., *Handleiding tot de beoefening van het Nederlands Burgerlijk recht*. Deel I, *Personenrecht*. Negende druk bewerkt door J. Wiarda. Zwolle (Tjeenk Willink) 1957.
- Bakker-Nort, B., *Schets van de rechtspositie der getrouwde vrouw*. 's-Gravenhage (Gebr. Belinfante) 1914.
- , 'De vrouwen tegen den Code Civil', in: *Het nieuwe leven* 12 (1926), nr. 3, p. 100.
- Bóné, E.K.E. von, *De familieraad in Nederland 1811-1838*. Juridisch Instituut van de EUR, Rotterdam 1992.
- , 'De positie van de vrouw in de familieraad', in: R. Pieterman (red.), *Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis van de negentiende eeuw*. SI-EUR-reeks 2, Arnhem (Gouda Quint) 1994, pp. 127-138.
- Braun, M.J.E., *De prijs van de liefde*. Amsterdam (Het Spinhuis) 1992.
- , 'Feministische kennis van goed en kwaad in de huwelijkswetgeving', in: R. Pieterman (red.), *Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de negentiende eeuw*, SI-EUR-reeks 2, Arnhem (Gouda Quint) 1994, pp. 113-126.
- Commaille, J., *Familles sans justice?* Parijs (Le Centurion) 1982.
- Dapperen, H.J.M. van, *De vrederechter in Nederland 1811-1838*. Juridisch Instituut van de EUR, Rotterdam 1991.
- Demars, V., 'Justice, République et divorce: L'expérience Lilloise (1792-1804) ou l'impossible ménage à trois', in: J. Lorgnier (red.), *Justice et République(s)*. URA CNRS 1241, Lille 1992, pp. 300-323.
- Dijkers, W., 'Is dat wat we willen?', in: *Nederlands Juristenblad* (1991), nr. 14, pp. 583-584.
- Feenstra, R., 'Enkele opmerkingen over de invoering der Franse wetgeving in Nederland', in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 20 (1952), pp. 344-351.
- Groisne, M., *Du rôle et des fonctions du conseil de famille*. Parijs (L. Larose) 1901.
- Groot, H. de, *Inleiding tot de Hollandsche rechts-geleerdheid*. Leiden (Universitaire Pers) 1952.
- Hoogesteger L., *De ouderlijke macht na (echt)scheiding*. Rotterdam (Wetenschapswinkel) 1994.
- Landelijke Werkgroep Vrouw en Recht, 'Hoge Raad 4 mei 1984', in: *Advocatenblad* (1985), nr. 16, pp. 399-401.

- Limburg, J., 'Het familierecht van het Burgerlijk Wetboek in zijn karakteristieke eigenschappen tegenover het recht van thans', in: P. Scholten (red.), *Gedenkboek Burgerlijk Wetboek 1838-1938*. Zwolle (Tjeenk Willink) 1938.
- Linden, J. van der, *Regtsgeleerd practicaal en koopmans handboek*. Amsterdam (Johannes Allart) 1806.
- Lokin, J.H.A., en W.J. Zwalve, *Hoofdstukken uit de Europese Codificatiegeschiedenis*. Groningen (Wolters-Noordhoff/Forsten) 1992.
- Meijer, C.M.L.C., *De invloed van de echtscheiding op de ouderlijke macht*. 's-Gravenhage (Nieuw Leven) 1913.
- Opzoomer, C.W., *Het Burgerlijk Wetboek verklaard*. Deel II, Amsterdam (Gebhart) 1875.
- Poppel, F. van, *Trouwen in Nederland. Een historische-demografische studie van de 19e en vroeg 20e eeuw*. Landbouw Universiteit afd. Agrarische Geschiedenis, Wageningen 1992.
- Rogron, J.A., *Burgerlijk Wetboek opgehelderd*. Uit het Fransch vertaald door J.C. van Heusden Jz. Deel I en II, Breda (F.B. Hollingérius Pijpers) 1827.
- Smoor, M.L., 'Omgangsrecht in de Verenigde Staten', in: *Tijdschrift voor Familie- en Jeugdrecht* (1980), nr. 4, pp. 106-118.
- Thomassen, W., 'Familierecht en de onderdrukking van vrouwen in verband met het wetsontwerp omgangsrecht', in: *Recht en Kritiek* (1982), nr. 2, pp. 128-162.
- Wamelen, C. van, 'Omgang, informatie en consultatie', in: *Tijdschrift voor Familie- en Jeugdrecht* (1993), nr. 7, pp. 157-162.
- Wiarda, J., *Schets van den rechtstoestand der gehuwde vrouw, volgens het ontwerp tot herziening van het Burgerlijk Wetboek*. Rijksuniversiteit, Leiden 1895.

Helma van Lierop-Debrauwer

Een slimme meid is op haar toekomst voorbereid: ook in de Nederlandse jeugdliteratuur

In *De hele Biblebontse berg* introduceert Aukje Holtrop het meisjesboek als volgt:

‘Geen genre kinderboeken in de twintigste eeuw dat zo omstreden is als het meisjesboek. Geen genre ook waaraan zo duidelijk de veranderingen in de maatschappij af te lezen zijn als het meisjesboek. Hoewel met evenveel recht gezegd kan worden dat geen genre zich zo weinig van de veranderende maatschappij heeft aangetrokken als het meisjesboek.’ (Holtrop 1989, p. 409)

Met dat laatste doelt Holtrop op de nog altijd grote populariteit van boeken speciaal bestemd voor meisjes, terwijl maatschappelijk gezien de scheiding tussen jongens en meisjes in toenemende mate vervaagt. Met de tweede zin van haar introductie verwijst Holtrop naar de inhoud van de meisjesboeken die in de loop van de geschiedenis zijn verschenen en die in min of meerdere mate een afspiegeling vormt van veranderde tijden.

Anders dan Holtrop in het laatste deel van haar inleiding suggereert, impliceert het bestaan van specifiek op meisjes gerichte literatuur niet per definitie een anachronisme. Zo is de groeiende belangstelling sinds de jaren zestig voor vrouwenliteratuur als literair genre (in de zin van literatuur van en voor vrouwen) juist een gevolg van maatschappelijke veranderingen in de positie van vrouwen en meisjes. In de feministische beweging, de stuwende kracht achter deze veranderingen, hebben meisjes als groep overigens lange tijd minder aandacht gekregen dan vrouwen. Pas de laatste jaren is de belangstelling voor (met name oudere) meisjes toegenomen, zowel in wetenschappelijk onderzoek als ook in het jeugdbeleid en de praktijk van het jongerenwerk (zie Van der Zanden 1991). Spoel (1989, p. 15) spreekt in dit verband van ‘het vertoog over het moderne meisje’. In dit vertoog¹ wordt in kaart gebracht hoe meisjes zijn, hoe ze moeten worden en wat ze daarvoor moeten doen. Daaruit blijkt volgens Spoel dat het geëmancipeerde, zelfstandige en weerbare meisje tot maatschappelijke norm is verheven.

Tegelijkertijd worden meisjes echter vandaag de dag, via de media of in

1. Spoel (1989) merkt daarbij op dat dit vertoog verre van homogeen is. Zij onderscheidt grofweg twee denkrichtingen, waarvan de ene (het emancipatiedenken) de gelijkheid tussen de seksen benadrukt (in de trant van ‘vrouwen moeten kunnen doen wat mannen doen’), terwijl de andere richting (het cultuurfeminisme) vooral de verschillen tussen het mannelijke en het vrouwelijke accentueert en zich met name inzet voor het opheffen van het verschil in waardering daarvoor.

dagelijkse contacten in hun naaste omgeving, nog steeds geconfronteerd met traditionele opvattingen over de vrouw en de rol die zij zou moeten spelen. Meisjesonderzoek laat zien dat de nieuwe maatschappelijke visie op vrouwen en vrouwelijkheid slechts ten dele wordt gedeeld door meisjes zelf (zie onder meer De Waal 1989). Zij zijn nog steeds meer georiënteerd op de traditionele noties van vrouwelijkheid en dus 'conservatiever' dan ze volgens de nieuwe maatschappelijke norm zouden moeten zijn.

Wanneer men uitgaat van een zekere rol van kinder- en jeugdliteratuur in de socialisatie van haar lezers, dan roept de zojuist beschreven discrepantie tussen de maatschappelijke visie op meisjes en die van de meisjes zelf, de vraag op of en in welke mate 'het vertoog over het moderne meisje' terug te vinden is in de Nederlandse jeugdliteratuur van de laatste vijftientig jaar. In het verlengde hiervan ligt een tweede vraag die met name interessant is vanuit literatuurtheoretisch perspectief: heeft meisjesliteratuur als genre nog steeds bestaansrecht en zo ja, zijn er wellicht parallellen met vrouwenliteratuur aan te wijzen? Om deze vragen te kunnen beantwoorden, worden in het eerste deel van dit artikel de grenzen van het genre verkend. Het tweede deel bevat een analyse van een vijftal werken van Veronica Hazelhoff als casus van hedendaagse meisjesliteratuur.

Een model voor meisjes

Van oudsher staat meisjesliteratuur in dienst van de socialisatie van haar lezer. Dahrendorf (1980, 1984) heeft hierover vanuit een marxistische literatuuropvatting een uitgesproken standpunt geformuleerd: meisjesliteratuur is een instrument van de maatschappij om haar verwachtingen van meisjes te bekrachtigen. Hij doelt hierbij in eerste instantie op wat hij noemt 'het meisjesboek in engere zin'. In deze traditionele of conventionele meisjesliteratuur (Daubert 1985) is het verloop van de socialisatie een aanpassingsproces. Het 'meisjesboekenmeisje' moet leren wat de maatschappij van haar verwacht, niet wat zij zelf wil. Ze moet de door de maatschappij als 'natuurlijk' voorgestelde rollen leren van echtgenote, huisvrouw en moeder. Deze rollen liggen vast en de socialisatie van het meisje verloopt op zodanige wijze dat zij haar man als meerdere ziet, dat zij zich afhankelijk opstelt, geluk en bevrediging in haar man en kinderen zoekt, een beroep leert voor de tijd vóór het huwelijk en dat zij eigenschappen cultiveert als uiterlijke aantrekkelijkheid, emotionaliteit en passiviteit. Een bewuste en actieve seksualiteit wordt het meisje niet toegestaan. 'Das Mädchen soll "warten"' (Dahrendorf 1984, p. 123). Van enig politiek bewustzijn is eveneens geen sprake. De beloning aan het eind van een succesvol verlopen aanpassingsproces is een harmonieus, huiselijk leven samen met een liefhebbende echtgenoot en de illusie dat zij, door af te zien van eigen wensen en behoeften, door het aannemen van een secundaire identiteit, geliefd is. Afwijkingen van de norm

worden in dit type meisjesliteratuur veroordeeld. Onaangepaste meisjes worden voorgesteld als tot mislukken gedoemd.²

De socialisatiefunctie van deze conventionele meisjesliteratuur kan echter pas effectief worden wanneer de boeken aan bepaalde voorwaarden voldoen. Het vervullen van die voorwaarden maakt dat deze meisjesliteratuur zowel naar uiterlijk als naar structuur gemakkelijk herkenbaar is. Aan de buitenkant onderscheidt zich de traditionele meisjesliteratuur door de 'meisjesachtige' titel,³ ondertitels als 'meisjesroman' of 'roman voor oudere meisjes' en een omslag waarop één of meer meisjes prominent aanwezig zijn. De structuur van dit type meisjesliteratuur heeft de volgende kenmerken: een zich aanpassend, uiterlijk aantrekkelijk meisje als hoofdfiguur, een vertelperspectief dat de identificatie van de lezer met de hoofdfiguur vergemakkelijkt, een duidelijke scheiding tussen goed en kwaad en een *happy end* waarin conflicten opgelost worden en het meisje haar bestemming vindt aan de zijde van de man van wie ze houdt. Het zijn de boeken waarop Holtrop wijst in het tweede deel van eerder genoemd citaat: boeken die zich, alle kritiek ten spijt, nog steeds mogen verheugen in een groot lezerspubliek.⁴ Zij noemt als voorbeeld de Witte-Ravenpocket.

Holtrop meent echter terecht dat een dergelijk beeld van de meisjesliteratuur tot aan de jaren zeventig onvolledig is en onrecht doet aan een aantal meisjesboeken dat vanaf 1900 is verschenen. De bekendste voorbeelden zijn *School-idyllen* van Top Naeff en de *Joop ter Heul*-boeken van Cissy van Marxveldt. Het beeld van meisjes dat in deze boeken wordt gegeven, komt overeen met het zojuist geschetste profiel. Wat betreft de vormgeving is er echter geen sprake van het maakwerk (in de zin van herhaling van steeds hetzelfde patroon) dat zo karakteristiek is voor de naoorlogse traditionele meisjesboeken, die onder meer vanwege het gebrek aan originaliteit als niet literair beoordeeld worden.

Een nieuw model voor meisjes?

Zoals gezegd hebben de beschreven maatschappelijke veranderingen ten aanzien van vrouwen en meisjes ook het beeld van meisjes in de jeugdliteratuur beïnvloed. Kritiek op meisjesliteratuur is er altijd geweest. Zette men zich niet

2. Een tijdelijke periode van onaangepastheid wordt in deze meisjesliteratuur overigens wel toegestaan, 'bevor sich seine "wahre Natur" dann durchsetzt' (Dahrendorf 1984, p. 122). Het wordt toegelaten als een voorbijgaande fase in de ontwikkeling van meisjes. 'Meisjesboekenmeisjes' worden in deze fase nauwelijks serieus genomen. Grenz (1984, p. 464) spreekt van 'die Infantilisierung des Mädchens'.

3. De titel bestaat vaak ofwel uit een meisjesnaam ofwel uit een meisjesnaam gecombineerd met een korte zin. Veel van die titelzinnen spelen in op (romantische) gevoelens die hoofdzakelijk aan meisjes worden toeschreven. Verder zijn er ook titels die gebaseerd zijn op vooronderstellingen ten aanzien van voorkeuren van meisjes, zoals een artistiek beroep of een beroep in de verzorgende sfeer.

4. Al is dat publiek volgens Dahrendorf (1984) aanmerkelijk jonger dan de lezeressen voor wie de boeken, gezien de leeftijd van de hoofdfiguur, bedoeld waren.

af tegen het bestaan van aparte literatuur voor jongens en meisjes, dan bekritiseerde men wel de inhoud en/of de vorm van die aparte meisjes- en jongensliteratuur. Maar bij gebrek aan maatschappelijk draagvlak voor een gelijke behandeling van jongens en meisjes, veranderde er tot in de jaren zestig maar weinig binnen het genre. 'Auch wenn die Kulissen und Requisiten modernisiert wurden' (Daubert 1985, p. 46), bleven de conventies dezelfde.

Dat draagvlak is er, zoals gezegd, wel sinds de jaren zeventig. Vandaar dat de kritiek van de vrouwenbeweging in de jaren zeventig op het traditionele meisjesboek en het beeld van vrouwen en meisjes dat daarin geschetst werd, haar sporen heeft nagelaten. Omdat 'het meisjesboekenmeisje' het man-vrouwbeeld dat de vrouwenbeweging wilde doen verdwijnen, bevestigde, pleitten met name de zogenaamde Werkgroepen,⁵ die voor een deel uit de feministische beweging waren voortgekomen, voor boeken met een progressief beeld van meisjes en vrouwen. Onder meer dit pleidooi heeft geresulteerd in een aanbod aan boeken met 'nieuwe' (Daubert 1985) meisjes in de hoofdrol. Dit verbrede aanbod heeft met name in de Duitse vakliteratuur geleid tot discussie over de grenzen van het genre. Daarbij valt op dat de meeste onderzoekers zoals gezegd weliswaar proberen los te komen van het begrip meisjesliteratuur, maar tegelijkertijd zoveel parallellen zien met de traditionele meisjesliteratuur, dat zij de boeken over 'nieuwe' meisjes in het verlengde daarvan bespreken. In beide soorten boeken staat de door meisjes als moeilijk ervaren levensfase waarin ze opgroeien tot vrouw, centraal. De verschillen tussen de boeken brengen de onderzoekers tot uitdrukking in het onderscheiden van subgenres.

Dahrendorf (1984) maakt een verdeling in drie subgenres: traditionele meisjesliteratuur, literatuur waarin met het oog op de emancipatie van de lezer het oude standpunt wordt bekritiseerd en nieuwe rollen worden gepresenteerd en literatuur waarin de individuele problemen van een meisje dat zich niet laat leiden door een vastgelegde, geslachtsspecifieke rolverdeling, centraal staan. Het eerste type duidt Dahrendorf aan als 'meisjesboeken in engere zin', de laatste twee als 'meisjesboeken in ruimere zin'.

Grenz (1984, 1988) spreekt over traditionele en nieuwe meisjesliteratuur. De laatstgenoemde groep splitst ze verder op in twee soorten: meisjesliteratuur waarin sprake is van een schijnemancipatie (oude rollen worden vervangen door nieuwe zonder dat dit leidt tot een grotere keuzevrijheid voor meisjes; socialiseren is nog steeds aanpassen) en meisjesliteratuur waarin een geslachtsspecifieke socialisatie wordt losgelaten en waarin meisjes en hun individuele levensverhalen centraal staan. De laatste categorie omvat boeken waarin naast een emancipatoire inhoud ook sprake is van een literaire emancipatie, in de zin van vormexperimenten.

Ook Daubert (1984, 1985) geeft een uitgewerkte analyse van (veranderin-

5. Zie voor een genuanceerd commentaar op de betekenis van de Werkgroepen: Van den Hoven 1994.

gen in) de oorspronkelijk Duitse en in het Duits vertaalde meisjesliteratuur. Uitgangspunt voor haar onderverdeling is het socialisatiemodel dat de lezer wordt aangereikt. Op grond daarvan komt ze tot vier subgenres die ten dele overeenkomen met de typologie van Grenz. De traditionele meisjesliteratuur met een model dat zich kenmerkt door aanpassing en het leren van vaste rollen, is het eerste type. Als tweede type noemt Daubert de door het feminisme geïnspireerde meisjesliteratuur. Daubert is met Grenz van mening dat het hier veelal gaat om schijnemancipatie, omdat er zoals gezegd nog steeds sprake is van een aanpassingsproces. Een derde type in de onderverdeling van Daubert is de zogenaamde 'Jeansliteratuur', waarin de vrouwelijke hoofdpersoon elke rol weigert en volhardt in het zich categorisch afzetten tegen heersende normen en waarden. Daubert noemt dit een negatieve identiteitsontwikkeling. In het vierde type tenslotte gaat het meisje, in een maatschappij waarin uiteenlopende visies op meisjes en vrouwen om voorrang strijden, op zoek naar een eigen identiteit. Ze wordt met andere woorden niet gedwongen te kiezen voor één bepaalde rol.

Een steeds terugkerende vraag is of aan deze literatuur over meisjes nog het predikaat meisjesliteratuur verleend moet worden. Volgens Daubert is door de uitbreiding van thema's de term 'meisjesliteratuur' niet meer van toepassing op de literatuur over 'nieuwe' meisjes. Typisch kenmerk van de moderne meisjesliteratuur is volgens haar het vervagen van de grenzen tussen jeugdliteraire genres (met name de grens tussen meisjes- en adolescentenliteratuur) als ook die tussen jeugd- en volwassenenliteratuur (vooral de overgang tussen meisjes- en vrouwenliteratuur).

Ook Grenz (1988) is van mening dat boeken waarin het levensverhaal van vrouwelijke individuen centraal staat (de door haar onderscheiden derde categorie), niet langer seksespecifiek zijn en dat meisjesliteratuur hier opgaat in, wat zij noemt, de algemene kinder- en jeugdliteratuur. Desalniettemin stelt Grenz vast dat dergelijke boeken als lectuur voor meisjes uitermate belangrijk zijn, omdat deze biografieën van individuele meisjes en vrouwen de zoektocht naar de vrouwelijke identiteit ondersteunen in plaats van dat proces belemmeren (zoals in het traditionele meisjesboek) of onbesproken laten (zoals in de volwassenenliteratuur waarin tot op heden de mannelijke biografieën dominant waren).

Wat betreft de Nederlandse jeugdliteratuur is Holtrop (1989, p. 422) een van de weinigen die de genre-aanduiding ter discussie stellen. Ze merkt op dat er naast traditionele meisjesliteratuur

'een ander soort meisjesboek bij gekomen [is], een soort dat meisjes niet zo overduidelijk in een eigen territorium zet. Dat zijn boeken die gewoonlijk een meisje in de hoofdrol hebben en die voornamelijk gaan over gedachten, overwegingen en daden van meisjes. Die boeken heten jeugdromans, al is het waarschijnlijk dat vooral meisjes ze lezen, zeker als een meisje de hoofdpersoon is.'

Holtrop eindigt haar beschrijving van het genre in *De hele Biblebontse berg* (1989) met een voorbeeld van zo'n ander meisjesboek/jeugdroman, te weten *De*

dagen van Olim van Miep Diekmann uit 1971. Ze suggereert daarmee dat voor haar het genre meisjesliteratuur inderdaad is opgegaan in de jeugdroman. Zuurveen heeft een andere opvatting. Ook zij signaleert de neiging van auteurs en uitgevers om afstand te nemen van het begrip meisjesliteratuur en te kiezen voor de sekseneutrale aanduiding 'jeugdroman'. Dat neemt niet weg dat er volgens haar nog wel degelijk romans voor meisjes verschijnen die zich in positieve zin onderscheiden van de triviale meisjesboeken. Zuurveen noemt een enkel voorbeeld, maar werkt dat verder niet uit. Vanuit haar feministische visie op vrouwenemancipatie pleit ze voor kleur bekennen. Doet men dat niet, dan kiezen meisjes voor de wel op hen gerichte triviaallectuur. En daarvan, aldus Zuurveen, 'wordt Marie niet veel wijzer'.

Casus: vijf werken van Veronica Hazelhoff

Aan de hand van een analyse van een vijftal werken van Veronica Hazelhoff wordt de positie van de hedendaagse Nederlandse meisjesliteratuur in het nu volgende tweede deel nader onderzocht. Het gaat om *Fenna* (1986), *Ster!* (1987), *In Sara's huis* (1989), *Mooie dagen* (1990) en *Elmo* (1993). Het zijn boeken voor de leeftijdscategorie van twaalf jaar en ouder, waarin hoofdrol en vertelperspectief zijn voorbehouden aan één of meer meisjes. Dat de analyse zich beperkt tot Hazelhoffs boeken voor lezers van twaalf jaar en ouder heeft ermee te maken dat, in weerwil van de maatschappelijk vervagende grenzen tussen jongens en meisjes, de beleving van de eigen en andere sekse in deze leeftijdscategorie een centrale plaats inneemt. De meeste meisjes trekken zich in deze fase terug in een wereld van meisjes onder elkaar, om zo samen oplossingen te bedenken voor onzekerheden. In deze levensfase ontwikkelen meisjes opvattingen over seksualiteit, relaties, leren, werken en zorgen, die hun latere leven in belangrijke mate bepalen (De Waal 1989).

De belangrijkste reden om voor het werk van Veronica Hazelhoff te kiezen, is de grote aandacht in de vijf boeken voor relaties tussen vrouwen. De overeenkomst met vrouwenliteratuur waarin de verhoudingen tussen vrouwen een centrale plaats innemen, is opvallend. De feitelijke aanleiding is een uitspraak van een mannelijke lezer van *Ster!* en de reactie daarop van Veronica Hazelhoff. In een interview in het *Haarlems Dagblad* van een aantal middelbare scholieren met de auteur, typeerde de enige jongen onder de interviewers *Ster!* als een 'echt meisjesboek'. Op zijn vraag of ze dat ook zo had bedoeld, reageerde de schrijfster met:

'Nee, maar dat is wel onvermijdelijk als je zelf ooit een meisje bent geweest en als je over een meisje schrijft. Ik kan nou eenmaal beter over meisjes schrijven. Trouwens niemand zeurt er over al die jongensboeken. Dat vindt iedereen heel gewoon.' (*Haarlems Dagblad*, 7 mei 1988)

Hazelhoff geeft hiermee aan dat, zelfs in weerwil van haar bedoelingen, voor haar het bestaan van meisjes- en jongensboeken een logisch gevolg is van het schrijven van mannelijke en vrouwelijke auteurs over seksegenoten. Vrouwen schrijven anders dan mannen, hebben een eigen stem die bij meisjes en vrouwen meer weerklank vindt dan bij jongens en mannen.

De boeken van Hazelhoff zijn door mij vanuit dit perspectief gelezen: ik heb nagegaan op welke wijze ze meisjes een literaire ondersteuning bieden in hun proces van volwassen worden. Cruciaal daarbij is dat het denken, voelen en handelen van de vrouwelijke personages herkenbaar is voor de vrouwelijke lezers in de puberteitsfase.

Relaties tussen vrouwen als thema

De relaties tussen vrouwen en dan met name moeder-dochterrelaties staan centraal in veel feministische literatuur.⁶ De verhouding tot hun moeder houdt veel vrouwen en ook meisjes (De Waal 1989) bezig. In drie van de vijf boeken van Hazelhoff – *Fenna*, *In Sara's huis* en in *Mooie dagen* – wordt de relatie tussen moeder(s) en dochter(s) uitgediept.

In *Fenna* gaat de gelijknamige hoofdpersoon op zoek naar het verleden van haar moeder. Ze doet dit om deze van haar sombere buien af te helpen en omdat ze geïntrigeerd is door de vriendin van haar moeder, naar wie ze vernoemd is. Bekijkt men de relatie tussen Fenna en haar moeder Emmie, dan is het vanaf het begin duidelijk dat er van een traditionele relatie geen sprake is. Emmie is verre van een zorgende huisvrouw en koesterende moeder. Het is eerder Fenna die over Emmie moedert dan andersom. Meestal bestaat er tussen hen een relatie als die tussen twee vriendinnen. Pas aan het eind, als de zoektocht in het verleden is voltooid, verandert de relatie tussen Emmie en Fenna en zijn ze moeder en dochter, als Fenna aan haar moeder vraagt of ze bij Daan mag slapen. 'Als vriendinnen' en 'als moeder-dochter' zijn ook precies de categorieën waarmee de meisjes uit het onderzoek van De Waal (1989) hun relatie tot hun moeder beschrijven.

Ook in *Mooie dagen* zijn het de dochters – Gloria en Tasja – die hun moeders – Isabel en Ruth – ertoe brengen oud zeer uit het verleden te verwoorden en daarmee uit de weg te ruimen. Maar terwijl Fenna, als was zij haar moeders therapeut ('Emmie kreunt. "Godallemachtig! Ik heb een maatschappelijk werkster als dochter"; p. 12), het initiatief neemt tot de speurtocht naar het verleden, is het in *Mooie dagen* veel meer de samenloop van omstandigheden, waardoor het verleden wordt opgerakeld. Hoewel ook Gloria in zeker opzicht haar moeder koestert (door te verzwijgen dat Peter, Isabels ex-vriend, en zijn nieuwe vriendin een baby krijgen en Gloria gevraagd hebben een tijdje bij hen in Engeland te komen wonen), is zij toch veel meer van haar afhankelijk dan Fenna van

6. Twee zeer bekende boeken over dit thema zijn die van Chodorow 1980 en Friday 1979.

haar moeder. En ook de 'bijna eerste keer' van Gloria met de op haar verliefde Jochem loopt onder meer op een mislukking uit doordat Gloria zich niet kan losmaken van haar moeders opvattingen over jongens en mannen. De gebeurtenissen tijdens de bootreis en vooral ook de gesprekken met Jochem maken dat Gloria uiteindelijk voor het eerst kiest voor een eigen leven.

In *Sara's huis* is de moeder-dochterrelatie indirecter, maar tegelijkertijd misschien nog wel indringender uitgewerkt. En ook nu speelt het verleden daar in een belangrijke rol. Mettes ouders zijn overleden en Mette en haar broertje wonen nu in bij de alleenwonende tweelingzus van Mettes moeder, Sara, die schrijfster is. Het samenleven verloopt niet soepel: Sara wil rust en Mette kan niet verwerken wat er gebeurd is. Door middel van *flash-backs* krijgt de lezer inzicht in Mettes karakter en haar relatie tot haar moeder. Die was niet goed, evenmin als die tussen Sara en Mettes moeder. Sara schrijft het verleden van zich af in korte verhalen. Wanneer Mette die stiekem leest, wordt ze woedend vanwege het negatieve beeld dat Sara van haar geeft. Sara op haar beurt is kwaad, omdat ze Mette niet vertrouwen kan, iets wat haar al eerder is overkomen met Mettes moeder. De uitbarstingen van woede en verdriet over en weer bieden echter perspectieven voor een toekomst die niet langer wordt overschaduwd door het verleden.

Niet de relatie moeder-dochter maar die tussen twee zusjes staat centraal in *Ster!* De relatie met de zeventienjarige Stella wordt beschreven vanuit het perspectief van de vijftienjarige Leen. Die ziet hoe haar zus na haar entree in de filmwereld langzaam van haar en feitelijk van iedereen verwijderd raakt. De filmwereld blijkt aanmerkelijk minder mooi dan aanvankelijk gedacht en de hechte band tussen de zusjes lijkt niet bestand tegen de spanningen, zeker niet als Leen en Stella's vriend Remco een relatie krijgen. Stella trekt zich terug in een Fries dorp, waar ze logeert bij een oude vriendin. Zowel Stella als Leen krijgen zo de tijd om na te denken en dat leidt tot een herstel van het contact. Hoe in de toekomst de relatie van beiden met Remco zal zijn, blijft open.

Hoewel voor veel lezers vermoedelijk minder prominent, speelt ook in *Elmo* de relatie tussen twee vrouwen een rol. Geboeid door Elmo, een mooie, maar ook gesloten jongen die bij haar in de buurt is komen wonen, en aanvankelijk niet wetend wat ze voor hem voelt, raakt Vera verzeild in de wereld van de *country*-muziek en wordt ze geconfronteerd met de *ups* en *downs* van zangeres Jolene, de neurotische moeder van Elmo. Vera, zelf volop bezig met volwassen worden, probeert de relatie tussen Elmo en zijn moeder te begrijpen om meer inzicht te krijgen in Elmo en haar eigen gevoelens voor hem. De bespiegelingen van Vera laten zien hoezeer de ontluikende liefde tussen Vera en Elmo door de aanwezigheid van Jolene, en sterker nog door haar afwezigheid na haar zelfmoord, onder druk wordt gezet. Maar mede door de dramatische gebeurtenissen wordt Vera geestelijk rijper en gunt ze zichzelf en vooral Elmo de tijd om het gebeurde te verwerken. Of het ooit nog wat wordt tussen haar en Elmo is voor haar en voor de lezer een open vraag.

De zojuist beschreven relatie tussen Elmo en Vera vestigt de aandacht op een tweede thema dat het werk van Hazelhoff mogelijk interessant maakt voor vrouwelijke lezers in de puberteits- en adolescentiefase, namelijk de verhouding tot de andere sekse. De vraag is in hoeverre haar boeken mogelijkheden bieden tot reflectie op seksualiteit en relaties.

De andere sekse

In alle romans van Hazelhoff, het meest indringend in *Elmo* en het minst opvallend in *In Sara's huis*, is de verhouding tot de andere sekse een tweede belangrijk gegeven. En meer nog dan in haar beschrijving van de relaties tussen vrouwen,⁷ voelt Hazelhoff, als we afgaan op jeugdsociologisch onderzoek naar dit thema, goed aan wat meisjes bezighoudt (zie bijvoorbeeld Van Duin 1991; Marneth en Ravesloot 1991; Naber 1992). In *Fenna*, *Ster!*, *Elmo* en *Mooie dagen* is sprake van een geleidelijke ontwikkeling van de relaties. De onzekerheid van de vrouwelijke hoofdpersonages vertoont grote overeenkomst met de twijfels van de meisjes uit de verschillende studies. Vooral uit de beschrijvingen van de eerste, niet altijd even probleemloze seksuele ervaringen van de hoofdpersonages, het voorzichtig zoeken naar mogelijkheden om als meisje initiatieven te ontplooien, blijkt dat Hazelhoff goed op de hoogte is van de opvattingen van meisjes hierover. Vergelijk bijvoorbeeld de retrospectieve beschrijving van haar seksuele ervaringen door een proefpersoon uit het onderzoek van Naber met het beeld dat Vera in *Elmo* daarvan geeft:

‘Het was de manier waarop, die stond me niet aan. Ik weet niet, ik vond het allemaal zo eh... ja onpersoonlijk. Nee, ik vond het gewoon niet leuk. Hoewel, als ik aan het vrijen was vond ik het wel lekker, maar de manier waarop of zo... nee.’ (Els, 23 jaar) (Naber 1992, p. 84)

‘En toen gebeurde het. De slaapzakken lagen in een mum van tijd op een hoopje en wat we deden was iets tussen vechten en vrijen in. Hij kuste me te hard en ik kuste even hard terug. We gaven elkaar tong- en zuigzoenen. Elmo wreef over mijn korte haar en ik woelde eindelijk door zijn lange haar. Het was allemaal verre van lief, maar het was ook weer niet gemeen. Ik wist echt niet wat me overkwam, maar er kwam een punt dat ik dacht: is dit het dan? Zal mijn eerste keer op deze manier gaan? En we hebben niets bij ons. Ik wil dit niet. Niet zo! Ik rukte me van hem los. “Hou op!”, zei ik. “Niet doen. Ik bedoel: dat we niets bij ons hebben en dat ik niet wil. Niet nu en niet op deze manier.”’ (*Elmo*, p. 131)

7. De uitwerking van het thema in *Fenna* zal jonge vrouwen vermoedelijk eerder aanspreken dan meisjes in de puberteitsfase. Terecht typeert Frederiks in het *Utrechts Nieuwsblad* van 17 januari 1987 *Fenna* als een boek voor ‘meisjes van dertig’. De andere vier romans treft dit verwijt niet.

Anders dan in het traditionele meisjesboek waarin seksualiteit niet aan de orde is en huwelijken min of meer als bij toverslag tot stand komen, en het schijn-emanipatoire meisjesboek waarin vrouwelijke hoofdpersonages volgens jongeren (zie Van Osch 1995) vaak wat al te nadrukkelijk het heft in eigen hand nemen, vallen de romans van Hazelhoff op door het realisme en de integriteit waarmee ze de gevoelens van zowel de meisjes als de jongens in hun verkenning van elkaar beschrijft.

Balanceren tussen traditie en vernieuwing

In de discussie in de Duitse vakliteratuur over de grenzen van het genre wordt steeds opnieuw beklemtoond dat een inhoudelijke emancipatie vergezeld dient te gaan van een literaire emancipatie. Zo niet, dan zijn de boeken over 'nieuwe' meisjes kwalitatief nauwelijks beter dan de conventionele meisjesboeken (Grenz 1988; Daubert 1985).⁸ Een interessante vraag is dus of en hoe Hazelhoff haar over het algemeen genuanceerde en op meisjes in de puberteitsfase afgestemde inhoud literair weet vorm te geven.

Het eerste dat op dit punt in de romans van Hazelhoff opvalt, is dat, met uitzondering van *Fenna*, de auteur, bewust of onbewust, risico's neemt door haar keuze van setting en personages. Een luxe bootreis, de filmwereld en de *country-scene* zijn settings die op het eerste gezicht onmiddellijk doen denken aan die uit de conventionele meisjesliteratuur, waarin de artiestenwereld en luxe reizen populaire decors zijn en zangeressen en filmsterren veel voorkomende personages. En ook het weeskind dat opgroeit bij een tante met wie het niet goed overweg kan (*In Sara's huis*) is geen onbekende in de traditionele meisjesboeken. De kans op clichés is derhalve groot. Opmerkelijk is dat Hazelhoff er in drie van de vier romans met een min of meer traditionele setting beter in is geslaagd clichés te vermijden dan in *Fenna*.

In tegenstelling tot de verhaalopbouw die door de afwisseling van heden en verleden interessant is, zijn de personages, *Fenna* uitgezonderd, te weinig uitgewerkt. Er is nauwelijks sprake van een ontwikkeling. Met name Emmie, de moeder van *Fenna*, en haar vriendinnen fungeren in de eerste plaats als modellen en niet als mensen met een eigen karakter. Ze zijn als het ware personificaties van de verschillende opvattingen over vrouwen en vrouwelijkheid. Zo is daar Hanna, de slordige ongehuwde moeder en lerares Engels die is blijven steken in de jaren zestig; Susanne, die haar leven aan De Here wijdt; haar tegenpool Els die in luxe leeft en alleen geïnteresseerd lijkt in Els; en de onevenwichtige Mirjam die plichtsgetrouw de rol van huisvrouw en moeder vervult.

Terwijl in traditionele meisjesboeken een leven als filmster vaak wat al te

8. In zijn analyse van probleemboeken spreekt Van den Hoven (1994) in dit verband van 'pedagogische symmetrie' en 'literaire a-symmetrie'. Kenmerkend voor probleemboeken is dat de thematische vernieuwing niet samengaat met literaire kwaliteit.

nadrukkelijk als de droom van ieder meisje wordt gepresenteerd, wordt in *Ster!* de keerzijde van de medaille overdreven beklemtoond, waardoor de moraal van het verhaal de genuanceerd uitgewerkte relatie tussen de twee zusjes overheerst. En ook hier blijven de personages, op Leen en in mindere mate Stella en Remco na, te veel aan de oppervlakte. Met name filmproducent Steven hangt van de clichés aan elkaar.

In *In Sara's huis*, *Mooie dagen* en *Elmo*, die later zijn verschenen, heeft Hazelhoff wat betreft het omgaan met setting en personages onmiskenbaar een ontwikkeling doorgemaakt. In tegenstelling tot *Fenna* en *Ster!* zijn de personages evenwichtig uitgediept. Het aantal karikaturale bijfiguren is minimaal. De setting zorgt voor een bijzondere atmosfeer.

Mooie dagen en *Elmo* zijn romans die in alle opzichten gelukt zijn. De problemen van de vrouwelijke hoofdpersonages zijn voor vrouwelijke lezers invoelbaar en de verhaalopbouw is spannend. Het taalgebruik is direct en sober, in de zin van niet op effect berekend. *Trendy* woorden ontbreken nagenoeg. Maar ondanks of misschien wel dankzij het weglaten van dergelijke modernismen is het taalgebruik, vooral ook in de dialogen, voor jongeren heel herkenbaar.

Nemen we net als Daubert (1984, 1985) het socialisatiemodel dat de lezer wordt aangeboden als uitgangspunt, dan horen alle vijf de romans van Hazelhoff thuis in het vierde subgenre. Dit type meisjesliteratuur laat meisjes hun eigen keuze maken in een maatschappij met uiteenlopende visies op vrouwen en vrouwelijkheid.

Het bestaansrecht van meisjesliteratuur

Jeugdsociologische studies maken duidelijk dat meisjes in de puberteitsfase nog altijd, in weerwil van maatschappelijke opvattingen over een sekseneutrale socialisatie, een eigen wereld creëren waarin ze oplossingen zoeken voor de problemen die ze op weg naar volwassenheid tegenkomen. Ze moeten leren omgaan met de uiteenlopende opvattingen over vrouwelijkheid waarmee ze in het dagelijks leven worden geconfronteerd. Een eigen, bij meisjes als zodanig bekende literatuur, waarin die verschillende visies op meisjes en vrouwen geïntegreerd zijn in levensverhalen van meisjes die op zoek zijn naar een vrouwelijke identiteit, past in dit proces.

Het overzicht van de Duitse vakliteratuur en de analyse van de romans van Hazelhoff als voorbeelden van hedendaagse Nederlandse meisjesliteratuur laten zien dat het genre zich sinds de jaren zeventig in inhoudelijk en literair opzicht ontwikkeld heeft van literatuur met een traditioneel vrouwbeeld en een vastliggende structuur, via literatuur waarin meisjes in nieuwe, maar nog steeds vastliggende rollen worden voorbereid op de toekomst, tot literatuur waarin meisjes op zoek zijn naar een eigen identiteit met alle onzekerheden die dat met

zich meebrengt. Deze romans bieden geen pasklare antwoorden, maar mogelijkheden tot reflectie als voorbereiding op de toekomst. Anders dan bij vrouwenliteratuur het geval is geweest, hebben deze ontwikkelingen niet geleid tot een opwaardering van het begrip meisjesliteratuur. De meeste onderzoekers nemen vanwege de negatieve connotatie die de term meisjesliteratuur bij hen oproept, afstand van het begrip en spreken een voorkeur uit voor seksneutrale aanduidingen als jeugdroman of adolescentenliteratuur.

Hoewel naar de receptie van moderne meisjesliteratuur nog nauwelijks onderzoek is gedaan,⁹ valt op grond van de vergelijking van sociologisch onderzoek naar de leef- en beleavingswereld van meisjes met de leef- en beleavingswereld van de meisjes uit de romans van Hazelhoff te verwachten dat deze zeker voor meisjes betekenisvol zijn en een literaire ondersteuning vormen in hun proces van volwassen worden. Wat ligt er dan meer voor de hand dan ze ook als zodanig herkenbaar te maken? Op grond van het belang van deze romans voor meisjes, heeft meisjesliteratuur recht van bestaan.

Literatuur

De vijf romans van Veronica Hazelhoff:

Fenna. Amsterdam (Sjaloom) 1986.

Ster! Amsterdam (Sjaloom) 1987.

In Sara's huis. Amsterdam (Querido) 1989.

Mooie dagen. Amsterdam (Querido) 1990.

Elmo. Amsterdam (Querido) 1993.

Arends, J., *Sociale atlas van meisjes. Een inventarisatie van de maatschappelijke positie van meisjes in Nederland*. Raad voor het jeugdbeleid, Amsterdam 1988.

Chodorow, N., *Waarom vrouwen moederen. Psychoanalyse en de maatschappelijke verschillen tussen mannen en vrouwen*. Amsterdam (Sara) 1980.

Dahrendorf, M., *Das Mädchenbuch und seine Leserin. Jugendlektüre als Instrument der Sozialisation*. Weinheim enz. (Beltz) 1980.

–, 'Mädchenliteratur', in: Haas G. (red.), *Kinder- und Jugendliteratur. Ein Handbuch*. Stuttgart (Philipp Reclam Junior) 1984, pp. 110-138.

Daubert, H., 'Literarische Rollenbild und Leserrolle – Zur Rezeption von Mädchenlektüre', in: *Informationen des Arbeitskreises für Jugendliteratur* (1984), pp. 40-50.

–, 'Die "neuen" Mädchen – Eine kritische Bestandsaufnahme', in: *Informationen des Arbeitskreises für Jugendliteratur* (1985), pp. 46-55.

Duin, J. van, 'Het is meisjes menens. Veranderingen in het toenaderingsgedrag van meisjes', in: *Jeugd en samenleving* 21 (1991), nr. 1, pp. 3-14.

Duijx, T., en J. Linders, *De goede kameraad. Honderd jaar kinderboeken*. Houten (Van Holkema & Warendorf) 1991.

9. Daubert (1984) is een eerste aanzet daartoe.

- Friday, N., *Mijn moeder en ik. Het zoeken van een dochter naar haar eigen persoonlijkheid*. Helmond (Uitgeverij Helmond) 1979.
- Grenz, D., 'Mädchenbuch', in: D. Grünwald en W. Kaminsk (red.), *Kinder- und Jugendmedien. Ein Handbuch für die Praxis*. Weinheim enz. (Beltz) 1984, pp. 461-470.
- , 'Zeitgenössische Mädchenliteratur – Tradition oder Neubeginn?', in: *Sprache und Literatur in Wissenschaft und Unterricht* (1988), pp. 2-21.
- Holtrop, A., 'Alleen voor meisjes (en jongens) – Het meisjesboek', in: N. Heimeriks en W. van Toorn, *De hele Biblebontse berg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland & Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden*. Amsterdam (Querido) 1989.
- Hoven, P. van den, *Grensverkeer. Over jeugdliteratuur*. Den Haag (NBLC) 1994.
- Marneth, A., en J. Ravesloot, "'Niet te vroeg en niet te ver..." Meisjes en hun eerste seksuele ervaringen', in: I. van der Zande (red.), *Het is meisjes menens. Inleiding meisjesstudies*. Amersfoort/Leuven (Acco) 1991, pp. 96-104.
- Naber, P., *Vriendschap onder jonge vrouwen*. Amersfoort/Leuven (Acco) 1992.
- Osch, N., *Plaisir d'Amour. Een kwalitatief onderzoek naar de beleving van seksualiteit in de Nederlandstalige jeugdliteratuur door jongeren*. Ongepubliceerde doctoraalscriptie, Tilburg 1995.
- Spoel, B., 'Het moderne meisje', in: C. Bouw (red.), *Werkdocument meisjesonderzoek*. Amsterdam (SISWO) 1989.
- Waal, M. de, *Meisjes: een wereld apart. Een etnografie van meisjes op de middelbare school*. Meppel (Boom) 1989.
- Zande, I. van der (red.), *Het is meisjes menens. Inleiding meisjesstudies*. Amersfoort/Leuven (Acco) 1991.
- Zuurveen, T., 'Meisjesromans en de taaie moraal', in: *Intermediair* 20 (14 december 1984), nr. 50, p. 53.

Besprekingsartikel

Annemie Halsema en Alkeline van Lenning Geconstrueerde lichamen. Over cyborgs, queers en transseksuelen

Bespreking van: Ines Orobio de Castro, *Made to order. Sex/gender in a transsexual perspective*. Amsterdam (Het Spinhuis) 1993; Judith Butler, *Bodies that matter. On the discursive limits of 'sex'*. New York/Londen (Routledge) 1993; Rosi Braidotti (red.), *Poste Restante. Feministische berichten aan het postmoderne*. Kampen (Kok Agora) 1994.

De laatste jaren wordt het ons van verschillende kanten meegedeeld: of we willen of niet, we leven in postmoderne tijden. De auteurs wier werk in dit artikel besproken wordt, verwelkomen de versplintering van oude zekerheden. Zij stemmen in met Haraway's constatering dat er een einde is gekomen aan 'oude hiërarchische vormen van heerschappij'. In feministische theorievorming werd het hiërarchische karakter van het denken in dualiteiten dat de politiek, de cultuur en het sociale leven beheerst, al langer ter discussie gesteld. Ines Orobio de Castro, Judith Butler en Donna Haraway – haar gedachtengoed staat centraal in de bundel *Poste Restante* – gaan verder, zij signaleren mogelijkheden om die eeuwenoude dualiteiten achter ons te laten.

Met name het duale karakter van het begrippenpaar mannelijkheid/vrouwelijkheid is de afgelopen jaren problematisch gebleken. Allerlei figuraties worden naar voren gebracht als mogelijke overstijgingen van die dichotome verhouding: cyborgs, androgyne persoonlijkheden, travestieten, transseksuelen en genderbenders. Bij elk van deze voorbeelden speelt het lichaam een rol: het blijkt deels kunstmatig te zijn, het wordt gemuteerd of verhuld. De auteurs die deze figuren beschrijven en creëren, ontleden en becommentariëren de ontwikkelingen op overwegend constructivistische wijze. Zij stellen de vraag naar de verhouding van sekse en gender en laten zien dat sekse als lichamelijk gegeven niet langer te onderscheiden valt van gender als culturele constructie.

Wij vragen ons af welke plaats het lichaam inneemt in deze constructivistische analyses. Want als sekse zelf een constructie is, welke rol speelt het lichaam dan nog? Krijgt sekse vorm in het lichaam, dat dan geconstrueerde materie wordt? Of blijft het lichaam iets buiten de taal dat aanleiding geeft om er betekenissen (zoals sekse) aan toe te kennen?

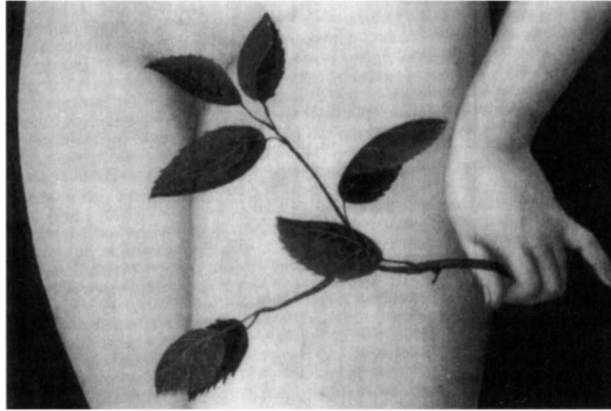
Transseksuelen

Het boek van Orobio de Castro en haar artikel 'De hybride orde van de cyborg' in *Poste Restante* tonen dat de dualiteit tussen mannelijkheid en vrouwelijkheid niet eenvoudig te doorbreken is, noch te overstijgen. Zij voerde een promotieonderzoek uit naar een notoire bron van verwarring, die voor de psycholoog Stoller de aanleiding was om in de jaren zestig het onderscheid tussen sekse en gender te introduceren: transseksualiteit.

Orobio de Castro presenteert transseksualiteit als een aanknopingspunt om de verhouding tussen sekse en gender opnieuw te doordenken. Daartoe richt zij zich echter niet op de door transseksuelen geleefde transcendentie van de binaire sekseverhouding, maar eerder op de manier waarop de geneeskunde en het recht omgaan met deze beleving van het lichaam die de seksecategorieën doorkruist. Ook de vragen wat transseksualiteit eigenlijk is en waarom het in de loop van deze eeuw ontstond laat de auteur liggen, ten faveure van een bespreking van de debatten die gevoerd werden als gevolg van het bestaan ervan. Zij beschouwt transseksualiteit als een toestand die door transseksuelen als authentiek ervaren wordt: zij voelen zich gevangen in een verkeerd lichaam. Orobio de Castro zoekt niet naar psychologische verklaringen en weet te ontsnappen aan een beschouwing van transseksualiteit als enkel historisch of sociaal-cultureel fenomeen.

Dit lijkt een gerechtvaardigde strategie: vanuit een constructivistisch standpunt bezien scheppen de verhalen over transseksualiteit immers de werkelijkheid. Maar in het kader van de vraag naar het geseksueerde lichaam is het meest fascinerende aspect van transseksualiteit juist dat het enerzijds een breuk met de dichotomie van mannelijkheid en vrouwelijkheid betekent, en anderzijds die dichotomie bevestigt. De seksuele identiteit zoals die door transseksuelen ervaren wordt, past niet bij hun lichaam: voor hen vallen sekse en lichaam niet samen. Vanuit het verlangen naar overeenstemming willen zij hun lichaam aanpassen. Transseksuelen zijn ervan overtuigd tot de andere sekse te behoren, al is dat in tegenspraak met hun lichaam. Wat betekent dat nu voor het denken over de verhouding van sekse en gender?

Orobio de Castro interpreteert de heersende seksedichotomie als een produkt van machts- en kennispraktijken. Zij benadrukt hoe de cultuur ons dwingt tot het behoren tot één sekse: ambiguïteit, een mengeling of sekseloosheid zijn niet alleen onacceptabel maar zelfs ondenkbaar. Zij steunt daarbij op het werk van Michel Foucault, die zij overigens kritiseert op de aanname van twee seksen (p. 4) en op het negeren van de asymmetrische verhouding tussen de seksen (p. 12). Behalve aan de ideeën van Foucault is de dissertatie schatplichtig aan het werk van Judith Butler. Orobio de Castro knoopt aan bij haar beschouwing van sekse: als geen authentiek of natuurlijk gegeven. Butler bestrijdt in *Gender trouble* (1990) een radicale splitsing tussen sekse en gender, ooit ingezet door feministen tegen de 'biology is destiny'-gedachte. Zij stelt de vraag of we nog

Lucas Cranach, *Eva* (detail). Uffizi, Florence

wel kunnen refereren aan een gegeven sekse. Met andere woorden: is sekse wel natuurlijk of zijn de ogenschijnlijk natuurlijke feiten geproduceerd door verschillende, al dan niet wetenschappelijke, vertogen? Zij laat zien dat sekse ook een constructie is, het was altijd al gender. Het sekse-gender-onderscheid is dus schijn.

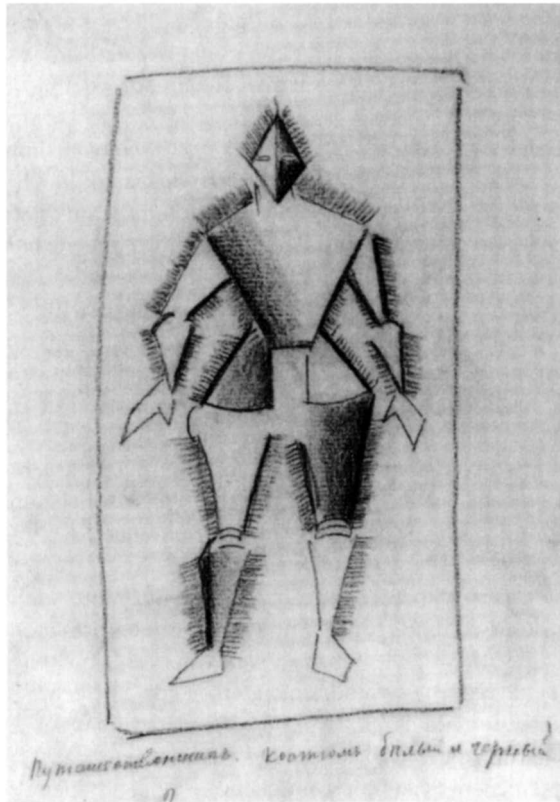
Om transseksualiteit te begrijpen biedt Butlers analyse echter geen aanknopingspunten, zo constateert Orobio de Castro terecht. Transseksualiteit bevestigt eerder het onderscheid tussen sekse en gender. Het vormt een ondersteuning voor de vroeg-feministische idee dat gender relatief onafhankelijk van sekse is en dat biologische sekse van ondergeschikt belang is. Butler stelt dat we gender niet moeten begrijpen als een culturele inscriptie op een vooraf gegeven sekse. In dat geval wordt sekse als natuurlijk gegeven vóór de cultuur geplaatst. Eerder wordt sekse zelf ook geconstrueerd: wij zijn of hebben niet een sekse, maar creëren die aan de hand van al bestaande normen. Transseksualiteit kan niet als voorbeeld dienen van een breuk met de tweedeling in mannelijkheid en vrouwelijkheid, omdat het tevens een bevestiging van de sekse-dichotomie inhoudt. Butler richt zich dan ook op travestie. Travestieten laten niet hun lichaam in overeenstemming met hun psychische sekse brengen, maar overschrijden steeds wanneer zij zich (ver)kleden de grenzen tussen de geslachten – al houden ze wel de oude beelden van vrouwelijkheid en mannelijkheid in stand. Met Butlers poging tot opheffing van het theoretische sekse-gender-onderscheid is transseksualiteit niet anders te begrijpen dan als een nieuwe versie van de aloude dichotomie.

Orobio de Castro biedt echter een alternatief. Zij laat zien hoe transseksualiteit te interpreteren is als een mogelijke confrontatie met feministische

ideeën over sekse en gender. Zij beschrijft hoe de operatie van man tot vrouw in het verleden bij feministen weerstand ontmoette. Die was gebaseerd op de opvatting dat je niet als vrouw wordt geboren, maar door de – destijds uitvoerig bediscussieerde en bestudeerde – socialisatie tot vrouw wordt gemaakt. Met alle psychische, sociale en seksuele gevolgen vandien. Na de seksspecifieke socialisatie zou gender even ‘hard’ als sekse zijn. Dus kan een man na zijn socialisatie niet echt van sekse wisselen en een ‘echte’ vrouw worden. Deze visie op de verhouding van sekse en gender is in feministische kringen geïntroduceerd door Ann Oakley (*Sex, gender and society* 1972). Zij onderscheidt sekse en gender, en legt de nadruk op de gefixeerde aard van de biologische sekse-categorie en op de maakbaarheid van het culturele gender-concept. Sekse en gender zijn, volgens Oakley, in principe onafhankelijk van elkaar. Orobio de Castro zet transseksualiteit in om het omgekeerde te laten zien: namelijk de gefixeerdheid van gender, waaraan de sekse van het lichaam aan te passen is. Oakley blijkt bovendien inconsistent in haar opvattingen. In haar verklaring van transseksualiteit veronderstelt zij namelijk dat gender al vastgesteld is en afhankelijk is van sekse.

Bij Orobio de Castro's kritiek op Oakley kunnen enkele kanttekeningen geplaatst worden. Ten eerste geeft zij zich er geen rekenschap van dat Oakley's werk drieëntwintig jaar geleden verscheen, en het sekse-gender-onderscheid introduceerde in feministische kringen. Dit onderscheid betekende destijds een enorme stimulans voor de theorievorming. Ten tweede probeerde Oakley iets waar Orobio de Castro zich niet aan waagt: zij tracht te verklaren waarom en hoe mensen een transseksueel verlangen ontwikkelen. Niet direct, maar slechts via de auteurs die door Orobio besproken worden, krijgt de lezer antwoorden op vragen die rijzen bij lezing van het proefschrift: hoe ontstaat een transseksueel verlangen? Hoe kan iemand die conform zijn of haar geseksueerde lichaam gesocialiseerd is als man of vrouw een andere sekse willen verwerven? Het grensoverschrijdende van het fenomeen komt in de bespreking van Orobio de Castro onvoldoende tot zijn recht. Dit wordt vooral veroorzaakt door haar keuze om transseksualiteit te nemen voor wat het is: als authentieke ervaring van gevangen zijn in het verkeerde lichaam. Een keuze die overigens het sympathieke voordeel heeft dat transseksualiteit niet als een abnormaliteit, als afwijking van de norm opgevat wordt.

Een fundamenteeler probleem echter is dat met evenveel recht het tegendeel beweerd kan worden van Orobio de Castro's interpretatie van transseksualiteit. Het accent kan namelijk ook gelegd worden op de beweging die het sekse-gender-onderscheid bevestigt. Transseksualiteit breekt volgens Orobio de Castro met de oude opvatting van het sekse-gender-onderscheid: de transseksuele identiteit wordt niet gedetermineerd door het lichaam, de gender blijkt onafhankelijk van het lichaam. Zij noemt transseksualiteit dan ook het ultieme bewijs tegen ‘biology is destiny’. Maar wordt de transseksuele identiteit niet juist wél door het lichaam bepaald? Was er een ander sekselichaam, dan was er im-

Kazimir Malevich, *De reiziger*. Kostuumontwerp voor de opera *Victory over the sun* van M. Matiushin. Museum of Music and Dramatic Arts, Sint-Petersburg

mers geen transseksualiteit! Gender lijkt bij transseksuelen ten eerste afhankelijk van het lichaam: het verband zit in de omkering. Als voor één groep mensen de geseksueerdheid van het lichaam een onontkoombaar thema in het leven is, dan is dat wel voor transseksuelen. Zo gezien is dat een nog veel meer van het lichaam afhankelijke identiteit dan die van man of vrouw.

Vóór dit verband tussen geseksueerd lichaam en gender pleit ook het verschil tussen van-vrouw-naar-man- en van-man-naar-vrouw-transseksuelen. Orobio de Castro signaleert een verschil in de mate van zichtbaarheid tussen de geseksueerde lichamen: vrouwelijkheid is veel meer dan mannelijkheid verbonden met zichtbare lichamelijkeheid. Dit correspondeert volgens haar met een verschil in de mate waarin het lichaam geseksueerd is. In overeenstemming met dit verband tussen zichtbaarheid en identiteit verschillen de reacties op transseksuali-

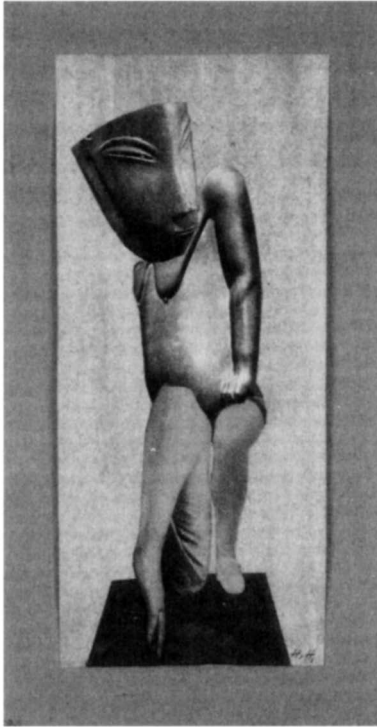
teit van man naar vrouw en andersom. In het eerste geval is er sprake van een toenemende zichtbaarheid van het lichaam, in het tweede van een verminderende. De vrouw-geworden transseksuelen krijgen dan ook veel meer aandacht dan de tot-man-gewordenen.

Aan de hand van Oakley's *Sex, gender and society* en Janice Raymonds *The transsexual empire* (1979) beschrijft Orobio de Castro hoe transseksualiteit als breekijzer kan fungeren. Niet alleen voor de ontwrichting van de dualiteit sekse-gender, maar ook voor daarmee samenhangende onderscheidingen als natuur-cultuur en lichaam-geest. Raymond probeert, evenals Orobio de Castro, transseksualiteit te begrijpen als instrument om de tegenstelling sekse (natuur) versus gender (cultuur) open te breken. Orobio de Castro gaat dan ook uitgebreid op dit werk in. Volgens Raymond heeft transseksualiteit een potentieel revolutionaire kracht, die schuilt in het verwerpen van zowel de invloed van socialisatie als die van biologie als het gaat om sekse-typing: geen van beide is van beslissende invloed. De grens van de omverwerpende kracht van transseksualiteit ligt voor haar echter bij de aanpassing van het lichaam: dat betekent een knieval voor de seksistische maatschappij. Een operatie elimineert het ontwrichtende vermogen van transseksualiteit.

Orobio de Castro kritiseert Raymond omdat deze uiteindelijk toch niet in staat blijkt de natuur-cultuurtegenstelling te overstijgen. Raymond gaat uit van een 'originele eenheid [van het lichaam] waarvan geen deel mag worden weggenomen of toegevoegd'. Bovendien onderscheidt ze 'echte' vrouwen van transseksuele vrouwen. Raymond zoekt de inhoud van het sekseverschil in de geschiedenis waarin vrouwen als anders en als inferieur gedefinieerd zijn. De persoonlijke geschiedenis van vrouwen die hun is opgedrongen door een seksistische maatschappij, kan nooit zo ervaren worden door mannen, dus ook niet door een tot vrouw geworden transseksueel. Deze laat zich wat Raymond betreft vermoedelijk leiden door typisch mannelijke jaloezie op de creatieve vermogens van vrouwen. Vrouwelijkheid wordt voor haar dus geconstitueerd door het oorspronkelijke, biologische lichaam.

Orobio de Castro zelf legt de grens niet bij de aanpassing van het lichaam. Zij toont zich anders dan Raymond een constructiviste die aandacht heeft voor de vertogen die verstoord worden door transseksualiteit. Zo geeft zij, zowel in haar boek als in haar artikel in *Poste Restante*, voorbeelden van de manieren waarop ook het juridische en medische vertoog in problemen raakt door een derde categorie toe te laten. Wat moet het juridisch systeem bijvoorbeeld aanvangen met een vrouw-naar-man-transseksueel die tegelijkertijd de biologische moeder en de wettelijke vader van een kind is?

In vertogen zoals het juridische en het medische, die de geslachtelijke identiteit definiëren aan de hand van het geseksueerde lichaam, werkt transseksualiteit inderdaad ontwrichtend. In het kader van de vraag naar de verhouding van het geseksueerde lichaam en de 'gendered' identiteit levert transseksualiteit ons inziens echter geen werkelijk nieuwe gezichtspunten op. Hoewel het heft in

Hannah Höch, *Monument I*, 1924.
 Berlinische Galerie, Berlijn

eigen hand wordt genomen en de materiële sekse naar believen wordt geconstrueerd, blijft de figuur zich binnen de tegenstelling mannelijkheid-vrouwelijkheid bewegen. We gaan op zoek naar andere perspectieven en kunnen daarvoor aanhaken bij Orobio de Castro's referentie aan het werk van Donna Haraway. Zij sluit haar boek af met een verwijzing naar het 'blasfemische' project van Haraway: dat zoekt naar een wereld zonder gender, waarin de bekende dichotomieën in veelheden uiteenvallen. Zouden cyborgs ons meer te bieden hebben?

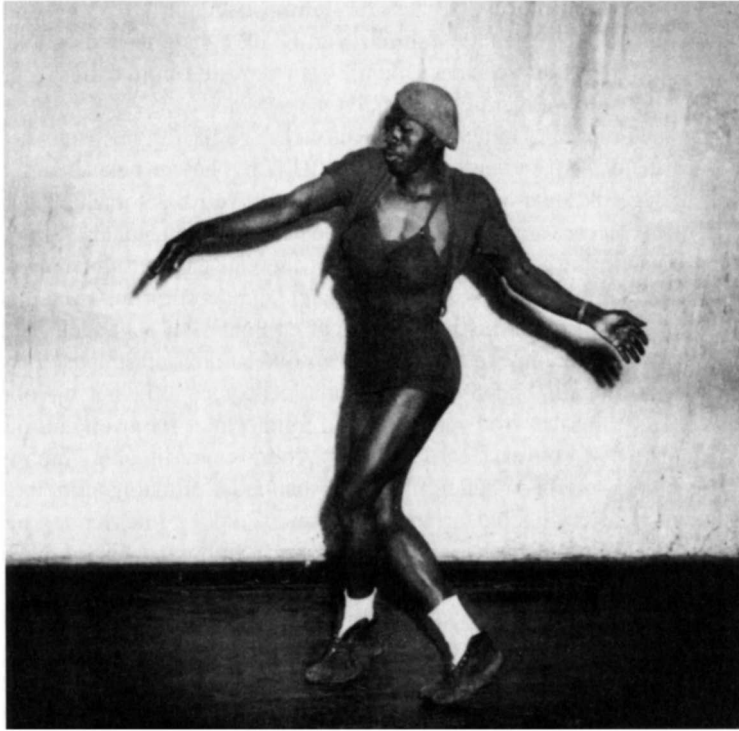
Feministische cyborgs

Haraway's *Een Cyborg Manifest* stelt de opvattingen over het natuurlijke lichaam ter discussie. Haar introductie van de cyborg, een hybride wezen – deels machine, deels mens, half fictie, half reëel – overschrijdt de grenzen van de dualiteiten die ons denken en sociale leven beheersen. Dit werk van Haraway staat centraal in een bundel die gemaakt is vanuit het genoemde verlangen voorbij gender te gaan en de hiërarchische dualiteiten achter ons te laten.

In haar artikel in *Poste Restante*: 'Voorbij de muur. Feminisme, apocalypsie en science fiction', laat Inez van der Spek de inzet van Haraway zien: zij richt zich tegen gesloten wereldbeelden. In dit artikel wordt in het bijzonder ingegaan op de joods-christelijke mythen waar Haraway naar verwijst. Ook in het daaropvolgende stuk van Christina Crosby, 'Bondgenoten en vijanden', worden de apocalyptische thema's in *Een Cyborg Manifest* naar voren gehaald. Haraway openbaart de 'waarheid' van de tijd waarin wij leven, die van de 'informatica van de heerschappij'. Daarin blijken de oude dualiteiten, waar wij nog maar al te vaak in denken, niet meer mogelijk. In plaats van een scheiding te trekken tussen mens en machine, laat Haraway zien hoe kunstmatig we zelf al zijn. Het cyborg-concept gaat nog verder dan de stelling dat sekse een constructie is: het lichaam met z'n pace-maker, anticonceptiespiraal, haarimplantaties, kronen en siliconen is al geconstrueerd. Daarmee heeft een 'natuurlijk geseksueerd lichaam' in dit project geen plaats meer, het dient slechts als afzetpunt.

Rosi Braidotti beschrijft in de inleiding van *Poste Restante* hoe het klassieke dualistische denken afgelost wordt door een filosofie van de complexiteit, waarin op een meer gelaagde manier gedacht wordt. Ook het lichaam kan dan niet meer in duale termen gevat worden: het is noch enkel biologisch gegeven, noch een louter culturele constructie. 'Het lichaam moet begrepen worden in termen van een continu proces waarin verschillende informatiestromen, verschillende codes elkaar kruisen', schrijft Braidotti (p. 10). Ook Mary Ann Doane gaat, in een van de meest kritische bijdragen over Haraway's manifest, in op het lichaam. Haar artikel verscheen evenals dat van Christina Crosby in 1989 in de bundel *Coming to terms* (Weed 1989). Zij beschrijft hoe in het manifest het lichaam wordt uitgebreid en gemuteerd en, wat misschien nog wel belangrijker is, ze signaleert een reorganisatie van de macht. We hebben niet meer te maken met macht die uit een enkele bron voortkomt, maar met een verstrooiing in de informatica van de maatschappij. Deze, aan Foucault herinnerende macht is veel moeilijker te bestrijden omdat ze niet in een vijand gelokaliseerd kan worden. Doane brengt tegen Haraway's opvatting van de psychoanalyse als machtige mythe van oorspronkelijke eenheid en identiteit in, dat in Freuds gedachten goed de seksuele identiteit opgevat wordt als een moeizame constructie die voortdurend dreigt te mislukken. Het gaat Freud precies om de spanning tussen constructie en mislukking. Alvast vooruitwijzend kunnen we hier vaststellen dat deze visie op seksuele identiteit verwantschap vertoont met die van Butler.

Haraway's manifest nodigt uit tot verbreding van het feministische terrein door ook andere verschillen dan het seksuele, zoals etniciteit en klasse, in de beschouwing te betrekken. Braidotti beschrijft hoe het een politiek bepleit 'die berust op respect voor diversiteit' en Doane spreekt van 'een verstrooiing van de ene feministische positie in partiële zienswijzen'. Het vrouwelijk lichaam kan in zo'n perspectief niet langer de essentialistische basis zijn van een feministische politiek. Maar wat dan nog wel?

Gopal Naramsami, *Moffie show in Johannesburg*, 1954

Haraway bepleit een politiek van affiniteit. Baukje Prins noemt dit, in haar gedegen systematisch-filosofische bijdrage, een politiek die niet gebaseerd is op gedeelde identiteiten, maar op tijdelijke monsterverbonden: keuze, niet bloed maakt uit met wie je een alliantie aangaat. Zij concentreert zich op de ethisch-politieke betekenis van *Een Cyborg Manifest* en laat zien hoe het daarin gaat om een combinatie van een ethiek van verzet en solidariteit. Dit lijkt goed te combineren met Butlers opvatting van politieke identiteit als niet-essentialistische verzamelterm: het geseksueerde lichaam vormt dan geen basis voor welke ethisch-politieke betekenis dan ook. Mede hierdoor blijft de verhouding tot het feminisme problematisch. Wanneer het perspectief verbreed wordt zodat ook andere verschillen dan het seksuele in de beschouwing betrokken worden en wanneer gestreefd wordt naar een wereld voorbij gender, wat blijft er dan over van het feministisch project? Hoe feministisch is de cyborg eigenlijk nog?

José van Dijk verwoordt Haraway's bezwaar tegen sommige vormen van feminisme: in feministische ideeën komen talloze culturele clichés voor zoals 'de betere vrouw' als tegenhanger van 'de koude machtswellustige mannelijke

wetenschapper'. Hieruit blijkt hoezeer die feministische kritieken zelf inherent deel uitmaken van de bestaande cultuur. Van Dijck concludeert dan ook dat er niets wezenlijk verandert wanneer 'feministen dezelfde conventies gebruiken om daarmee een nieuwe hiërarchie te creëren'.

Prins laat zien dat Haraway's project wel degelijk feministisch is: de cyborg is 'een meid'. Bovendien maakt zij duidelijk dat het verlies van een sekse-identiteit niet gelijk staat aan het verlies van vrouwelijk actorschap: het blijft mogelijk om te ageren tegen misstanden die vrouwen aangedaan worden. Het verlangen om voorbij gender te komen, doet niets af aan het streven naar een vrouwvriendelijke wereld. Ook Ruth Oldenziel signaleert dit in 'E-mail bericht aan Shulamith Firestone: Machines van lucht en licht'. Zij behandelt het manifest in verband met de nieuwe technologie en lijkt minder optimistisch dan Haraway over de mogelijkheden voorbij gender te komen. Zij laat bijvoorbeeld zien hoe ook op internet vrouwen nog altijd minder met vrouwen communiceren dan mannen met vrouwen, en dat mannen vooral onderling berichten versturen. Sekse is nog steeds een belangrijk maatschappelijk ordeningsprincipe, zoals ook Orobio de Castro concludeert, en feminisme is ook op internet nog noodzakelijk. Wie denkt dat we het geseksueerde lichaam in de virtuele werkelijkheid definitief achter ons gelaten hebben komt bedrogen uit: wat te denken van de porno op beeldscherm, die de aantrekkelijkheid van computers verhoogt? Deze geseksueerde en seksuele lichamelijkeheid kan met recht een constructie heten en kan beschouwd worden als een tegenhanger van de cyborg-idee: oude patronen blijven hardnekkig in virtuele realiteiten.

Sekse als materialiteit

Het meest originele antwoord op de vragen over materialiteit en constructie van sekse geeft Judith Butler in *Bodies that matter*. Zij gaat in op de genoemde problemen over het geseksueerde lichaam, de 'gendered' identiteit en de feministische politiek en weet de discussie een nieuwe wending te geven. Evenals Orobio de Castro zoekt zij naar de verhouding tussen lichaam en gender. Net als Haraway houdt zij niet langer vast aan de scheiding natuur-cultuur. Butler vertrekt vanuit de vraag, opgeroepen door het veelal verkeerd begrepen *Gender trouble*, hoe vanuit een radicaal-constructivistisch standpunt recht te doen aan de materialiteit van het lichaam. Zoals we al eerder aanroerden, maakte zij het onderscheid tussen sekse en gender ongedaan door te stellen dat ook sekse een constructie is. Nu maakt zij duidelijk welke plaats het lichaam daarin inneemt: sekse is niet gegeven met het lichaam, maar vormt een materialiteit die gemaakt, geconstrueerd wordt. Laten we eens kijken hoe zij zich dit voorstelt.

Vaak impliceren de voorstellingen van de verhouding tussen natuur en cultuur, zoals die ook in de verhouding sekse-gender wordt verondersteld, dat de cultuur en het sociale zich als het ware bovenop de natuur bevinden. De na-

tuur zou dan een passief oppervlak zijn, een noodzakelijke tegenspeler die zich buiten het sociale bevindt. In het feminisme is de natuur wel beschouwd (door bijvoorbeeld De Beauvoir) als iets waaraan betekenis toegekend moet worden om bekend te zijn. Maar, stelt Butler, als gender de sociale betekenis van sekse is, dan is de (sociale) gender niet een toevoeging aan de (natuurlijke) sekse maar een vervanging. Als gender de sociale constructie van sekse is en er geen toegang tot sekse is behalve via die constructie, dan is sekse niet alleen geabsorbeerd door gender, maar wordt sekse eigenlijk een soort fictie, een fantasie, achteraf geïnstalleerd in het voortligende, waar we geen directe toegang toe hebben. Voor Butler is sekse geen natuurlijk blanco inscriptievel waarop een cultureel construct gender wordt geschreven, maar is sekse geconstrueerde materie, die zij 'materialiteit' noemt.

Het controversiële en vernieuwende van Butlers visie schuilt precies in de gedachte dat sekse een constructie is die materieel vorm krijgt. Butler gaat in op mogelijke, voor de hand liggende tegenwerpingen tegen haar constructivisme, zoals de ontegenzeglijke feitelijkheid van pijn, genot, eten en slapen, leven en sterven. Deze feitelijkheid kan echter slechts door taligheid betekenis krijgen en kan dus slechts voor ons bestaan doordat het in een vertoog opgenomen wordt. De constructies van het lichaam zijn dan niet alleen constitutief voor het denken over, maar ook voor het ervaren van een lichaam.

Hoe staat het dan met het geseksueerde lichaam, hééft het lichaam dan geen sekse? Butler beantwoordt deze vraag met de geritualiseerde herhaling die de gendernormen produceren. Om te begrijpen hoe het subject een sekse toebedeeld krijgt en zich daarmee identificeert, voert zij een concept in dat ontleend is aan de taaltheorie van Austin: performativiteit. Austin stelt dat een performatieve taaluiting een uitspraak is waarmee je een *handeling* verricht. Een performatieve uitspraak is bijvoorbeeld: 'ik open de vergadering'. Butler past dit toe op 'het aannemen' van een sekse door een subject; dit vat zij op als een performatieve handeling. Daarbij doet zij een beroep op Derrida, die met performatieve uitspraken de notie van het *citeren* verbindt. Citeren duidt op een min of meer geritualiseerd herhalen. Voorbeelden daarvan zijn woorden die gesproken worden bij het dopen van een schip of bij het sluiten van een huwelijk. De spreker kan zich in zo'n geval wel enige variatie op het thema permitteren, maar kan niet volledig zelf uitmaken wat hij of zij zal zeggen. Butler vat de symbolische orde op als een serie performatieve taalhandelingen (vragen, sancties, taboes, verboden, idealisaties), die het subject nopen òf de ene òf de andere sekse aan te nemen. Sekse is dan normatief: de seksenormen krijgen het karakter van een wet doordat zij voortdurend herhaald of geciteerd worden. Voor Butler is sekse een regulerend ideaal waar we ons naar richten, maar dat we nimmer volledig kunnen bereiken: het dwingt onze identiteit in de richting van vrouwelijkheid of van mannelijkheid. Haar beschrijving van dit proces doet misschien denken aan de werking van gender in de bekende tweedeling van sekse als materieel gegeven en gender als de culturele betekenis hiervan. Maar Butler zet een stap ver-

der door het materiële, het lichaam in het proces van het aannemen van een sekse te betrekken.

Door sekse als performatief op te vatten, als het citeren van de wet, ontstaan er mogelijkheden voor verandering van de vaste sekse-identiteiten. Geen enkele 'gender-performance' is immers volmaakt, niemand valt samen met de wet. De gedachte dat sekse normatief is en niet samenvalt met het lichaam, creëert een speelruimte. Butler duidt bijvoorbeeld 'queerness' als een aaneenschakeling van citaten van sekse. Dat staat voor de mogelijkheid van een andere sekse dan de twee die ingegeven zijn door de man/vrouw-binariteit.

Zij kritiseert met haar concept van sekse als performativiteit de heteroseksuele hegemonie. Mensen ontwikkelen een identiteit niet alleen door zaken in, maar ook, en eigenlijk vooral, door zaken uit te sluiten. Het subject wordt geformeerd door de kracht van uitsluiting en afwijzing. Dat de genderverhoudingen op vergelijkbare wijze aan het menselijke voorafgaan illustreert Butler aan de hand van het lot van diegenen die niet duidelijk bij een sekse ingedeeld kunnen worden: hun menselijkheid staat niet meer vast. Want aan hen – Butler spreekt van mensen met een abject lichaam, doelend op onder anderen lesbiennes, homoseksuelen en travestieten – wordt de mogelijkheid van een culturele articulatie onthouden. Binnen een heteroseksuele symbolische orde zijn zij niet als subject te benoemen, ze constitueren het 'buiten' dat ondermijnend kan werken.

Butler stelt in feite een nieuwe opvatting van materie en van constructie voor, die beide met elkaar in verband brengt. Materie begrijpt zij niet als beeld of als inscriptievel van de culturele betekenis, maar als een *proces* van materialisatie dat stabiliseert en grenzen produceert. De vraag is dan niet langer: hoe wordt gender geconstitueerd als (en door) een specifieke interpretatie van sekse? Deze vraag laat de materie van sekse immers buiten beschouwing. Het gaat eerder om de vraag: door welke regulerende principes krijgt sekse een materie in het lichaam? In deze opvatting van sekse zijn de taal en performatieve taalhandelingen niet meer te scheiden van de materialiteit (het lichaam).

Constructie is in de visie van Butler geen act, maar een proces dat werkt door de herhaling van normen en daarmee tevens een proces van deconstructie. Sekse wordt zowel geproduceerd als gedestabiliseerd in het proces van herhaling: juist in het constructieproces vallen er gaten. De claim dat vertogen iets vormgeven is niet hetzelfde als de bewering dat ze iets zouden veroorzaken of volledig zouden kunnen componeren. Het gaat eerder om de claim dat er geen verwijzing naar een zuiver lichaam voor te stellen is die niet onmiddellijk een verder vormgeven van dat lichaam is. Butler probeert enerzijds de materialiteit niet als een gegeven aan te nemen en anderzijds de materie niet te negeren. Tegen de aantijging dat het poststructuralisme alles tot taal reduceert, brengt zij in dat de deconstructie van materialiteit nog geen opheffing ervan impliceert. Tegen het argument dat het lichaam een onherleidbare grootheid en een noodzakelijke voorwaarde voor de politiek van het feminisme is, ontwikkelt zij (met behulp van het werk van Zizek) een idee van politieke betekenaars als perfor-

matieven. Een politieke verzamelterm als 'vrouwen' of 'queer' hoeft niet essentialistisch te zijn, maar kan constituerend zijn. Dat wil zeggen dat de term produceert wat hij claimt te representeren. Het is een leeg teken dat politiek werkzaam wordt door een verzameling van sociale verbindingen in te stellen. Onder de term 'vrouw' kan ieder zich dan scharen die zich aangesproken voelt.

De materie zelf denken blijft problematisch: die ontsnapt per definitie. Zodra erover gesproken of geschreven wordt, wordt de materie in een vertoog opgenomen. Butler wil niet beweren dat de materialiteit van het lichaam eenvoudig een linguïstisch effect is, dat je op een groep betekenissen zou kunnen terugvoeren. Eerder laat zij zien dat taal produktief is en bepaalde lichamen produceert. Deze betekende daad geeft grenzen aan het lichaam, een lichaam dat vervolgens claimt voorafgaand aan de betekenis te bestaan.

Butlers *Bodies that matter* geeft zonder twijfel de meest vernieuwende en theoretisch meest geavanceerde aanzet tot een ander denken over het geseksueerde lichaam. Zij maakt een omgekeerde beweging ten opzichte van het denken dat ons vertrouwd is, ze laat zien dat sekse door talloze performatieve taalhandelingen tot voor ons betekenisvolle materie wordt. In plaats van de bekende gedachte dat sekse gegeven is en wij er betekenis aan hechten, stelt ze dat door de 'machinerie' van taal en cultuur sekse tot iets van betekenis wordt, gematerialiseerd wordt. Het lichaam of eigenlijk de lichamen, het mannelijke en het vrouwelijke, het hetero-, bi- en homoseksuele, zoals we die kennen, kunnen niet buiten de taal bestaan. In Butlers analyse speelt het geseksueerde lichaam een centrale rol, maar kan dit alleen bij de gratie van de taal. Het op elkaar betrekken van constructie en materie betekent een stap vooruit in het sekse/gender-debat dat draait om de verhouding tussen gendered identiteit en het geseksueerde lichaam.

Dat Butler haar ideeën in een sterk retorische betoogtrant uiteenzet, maakt haar werk in tegenstelling tot de twee andere besproken boeken niet eenvoudig toegankelijk. Wie zich de moeite getroost om haar tekst door te werken moet erkennen dat zij zich rekenschap geeft van het feit dat de dichotomie tussen mannelijkheid en vrouwelijkheid dwingend is en normerend werkt, en dat er dus niet eenvoudig aan te ontsnappen valt. De tendens de dichotomie te overstijgen, die in alle drie de boeken sterk aanwezig is, wordt daarmee enigszins gerelativeerd. En dat is geen overbodige zaak, want vrouwen en mannen lijden onder de huidige symbolische orde, en vrouwen helaas nog altijd meer dan mannen. Voorbij de tweedeling man-vrouw streven blijft vooralsnog fraaie toekomstmuziek. Als droom lijken cyborgs, queers, wisselende allianties en schuivende identiteiten ons alleszins gerechtvaardigd. Maar voorlopig is de dagelijkse realiteit nog stevig in oude patronen verankerd.

Literatuur

- Austin, J.L., *How to do things with words*. Cambridge, Mass. (Harvard University Press) 1955.
- Beauvoir, S. de, *De tweede sekse*. Utrecht (Bijleveld) 1982.
- Butler, J., *Gender trouble. Feminism and the subversion of identity*. Londen/New York (Routledge) 1990.
- Derrida, J., 'Signatuur, evenement, context', in: *Marges van de filosofie*. Hilversum (Gooi en Sticht) 1989, pp. 191-222 (oorspronkelijk 1972).
- Haraway, D., 'A manifesto for Cyborgs. Science, technology and socialist feminism in the 1980s', in: *Socialist Review* 15 (1985), pp. 65-107; Ned. vert. door Karin Spaink, *Een cyborg manifest*. Amsterdam (De Balie) 1994.
- , "'Gender" for a Marxist dictionary: The sexual politics of a word', in: *Simians, Cyborgs, and Women. The Reinvention of Nature*. Londen (Free Association Books) 1991.
- Oakley, A., *Sex, gender and society*. Londen (Temple Smith) 1972.
- Raymond, J., *The transsexual empire. The making of the She-Male*. New York (Teachers College Press) 1994.
- Weed, E. (red.), *Coming to terms. Feminism, theory, politics*. Londen/New York (Routledge) 1989.
- Zizek, S., *The sublime object of ideology*. Londen (Verso) 1989.

Artikel

Veronica Vasterling

De meest vernieuwende en geavanceerde theorie? Over het Butler-effect

In het besprekingsartikel van (onder andere) Butlers *Bodies that matter* dat opgenomen is in dit nummer, zijn beide schrijfsters van het artikel, Alkeline van Lenning en Annemie Halsema, zeer positief over Butlers boek: het 'geeft zonder twijfel de meest vernieuwende en theoretisch meest geavanceerde aanzet tot een ander denken over het geseksueerde lichaam'. Zij staan niet alleen met hun positieve oordeel: de afgelopen jaren heeft het werk van Butler zich een steeds grotere schare enthousiaste lezers weten te verwerven.

Aangezien ik zelf telkens weer zeer teleurgesteld was na lezing van haar boeken, heb ik me afgevraagd wat zovele, vaak weldenkende en over het algemeen kritische lezers in haar werk zien. Het heeft, denk ik, te maken met wat men verwacht van, en waardeert als goede (interessante enzovoort) theorie. De enthousiaste Butler-lezers lijken vooral veel waarde te hechten aan het (ver)nieuw(end)e en radicale karakter van een theorie. Het is ongetwijfeld waar dat radicale en (ver)nieuw(end)e *stellingen* vaak een stimulerend en inspirerend effect hebben, maar desondanks betwijfel ik of de aanwezigheid van dergelijke stellingen op zich een indicatie of criterium is van goede *theorie*. In mijn ogen is een theorie pas goed wanneer de gedachtengangen of gedachtenexperimenten die aangekondigd worden in de hypothesen of stellingen waar de theorie van uitgaat, zo ver en zo gedetailleerd mogelijk uitgewerkt zijn. Met andere woorden, niet de radicaliteit of nieuwheid van de uitgangspunten is het belangrijkste, maar wat ermee gedaan wordt. Alleen in en door de uitwerking van haar uitgangspunten kan een theorie zich 'bewijzen' en, wat minstens even belangrijk is, haar lezers iets in handen geven waarmee ze kunnen werken. Mijn ervaring is dat ik een goed uitgewerkte theorie waarvan ik de uitgangspunten niet deel, vaak prefereer boven een slecht uitgewerkte theorie waarvan ik de uitgangspunten wel kan onderschrijven. Een toepasselijk voorbeeld in dit verband is de theorie van Habermas: net als Butler deel ik de uitgangspunten van deze theorie niet; maar omdat ze zeer *gründlich* doordacht en uitgewerkt zijn, leveren ze een theorie op die, juist ook voor tegenstanders, zeer leerzaam is. Deze theorie geeft namelijk een helder zicht op de vele vooronderstellingen en implicaties van het moderniteitsstandpunt waardoor je je terdege realiseert welke omwentelingen een postmodernistische (feministische) theorie vereist.

In het licht van deze opvatting kan ik mijn teleurstelling over Butlers

werk kort en simpel samenvatten: niet de uitgangspunten en de stellingen zijn het probleem – daar kan ik meestal wel in meegaan – maar het verhaal eromheen. Twee gebreken storen me het meest. Ten eerste heb ik de indruk dat Butler regelmatig te veel hooi op haar vork neemt, dat wil zeggen, ze laat zich in met filosofische discussies en problemen waarvan ze de (historische) achtergrond en de conceptuele complexiteit onvoldoende lijkt te kennen en te doorgronden. Dat resulteert in teksten die vele theoretische klokken doen luiden maar zelden duidelijk aangeven waar de klepel hangt. Het tweede bezwaar – dat misschien een gevolg is van het eerste – betreft Butlers gebrek aan analytisch vermogen: ze vermengt en verwisselt vaak verschillende theoretische gezichtspunten, conceptuele niveaus en typen van argumentatie zonder dat daar een doelbewuste (bijvoorbeeld deconstructieve) strategie aan ten grondslag lijkt te liggen.¹

Deze stevige kritiek vraagt natuurlijk om een toelichting. Daartoe zal ik aanknopen bij de bespreking van Butlers werk van Halsema en Van Lenning. Centraal in deze bespreking staan de twee belangrijkste stellingen die Butler verdedigt in, respectievelijk, *Gender trouble* en *Bodies that matter*, namelijk de stelling dat 1. het onderscheid tussen sekse en gender opgeheven moet worden, en dat 2. het geslachtelijke lichaam, c.q. sekse, niet opgevat moet worden als vooraf gegeven materie maar als een constructie die materieel vorm krijgt of als een materialiteit die geconstrueerd wordt.

Butler verwerpt de gebruikelijke interpretatie van het sekse/gender-onderscheid waarbij sekse, c.q. het geslachtelijke lichaam, opgevat wordt als gegeven natuur of materie die vervolgens sociaal-cultureel betekend of geïnterpreteerd wordt, hetgeen resulteert in (variabele) genderbetekenissen. Volgens haar is het idee van een vooraf gegeven materie die vervolgens betekend wordt een misvatting. In plaats daarvan poneert ze de (tweede) stelling dat materie begrepen moet worden als een proces van materialisatie, dat wil zeggen – als ik het goed begrijp – als een soort van wisselwerking tussen taal en materie waarin bepaalde, op specifieke wijzen begrensde en afgegrensde lichamen geproduceerd worden.

Tegenstelling versus onderscheid

Wat mij opvalt in de bespreking van Halsema en Van Lenning is dat zij de radicale implicaties van beide stellingen grotendeels negeren en zich hoofdzakelijk beperken tot een ‘conservatieve’, gematigde uitleg ervan die over het geheel genomen weliswaar acceptabel, maar geenszins vernieuwend is. Zo benadrukken

1. In haar bijdrage aan de discussie over het subject in *Feminist contentions* bijvoorbeeld, springt ze zonder meer van het linguïstische naar het psychoanalytische gezichtspunt, en van het intersubjectieve naar het intrasubjectieve niveau over. Vergelijk het mijns inziens terechte kritische commentaar van Fraser op dit punt in *Feminist contentions*. Londen (Routledge) 1995, p. 169.

zij de, op zich terecht door Butler gesignaleerde, maar eigenlijk al sinds de differentiefilosofie van Irigaray en Derrida bekende misvatting dat natuur of materie een passief oppervlak of inerte substantie zou zijn waarop de cultuur haar symbolische inscripties inschrijft. Zowel Irigaray als Derrida deconstrueren niet alleen, ieder op hun eigen wijze, deze aloude filosofische tegenstelling van natuur en cultuur, lichaam (materie) en geest (taal), maar ook de even oude en zeer stereotiepe genderconnotaties van die tegenstelling.

De meer radicale implicatie van de eerste stelling laten beide schrijfsters echter liggen. In de stelling wordt namelijk niet beweerd dat alleen de *tegenstelling* tussen sekse en gender opgeheven moet worden omdat deze de aloude tegenstelling van natuur en cultuur herhaalt; er wordt gezegd dat het *onderscheid* – tussen zowel sekse en gender, als natuur en cultuur, en andere hiermee corresponderende tegenstellingen – überhaupt opgeheven moet worden. De laatste claim heeft heel andere consequenties dan de eerste. Het kenmerkende van tegenstellingen (opposities, dichotomieën) is dat het symbolische constructies zijn die geproduceerd en in stand gehouden worden met het doel om de instabiliteit en uitwaaiering van betekenissen (Derrida) en/of de on(be)grijpbaarheid van zintuiglijk toegankelijke, materiële verschillen (Irigaray) in toom en in de greep te houden. Men zou tegenstellingen op kunnen vatten als, in de meest positieve zin, noodzakelijke oriëntatiepunten in een steeds veranderende en deels ongrijpbare symbolische en/of lichamelijk-sensibele context, en in de meest negatieve zin als symbolische machtsgrepen van het dominante (mannelijke, heteroseksuele enzovoort) subject ten aanzien van de ander of het andere. Met name met betrekking tot het laatste kan de opheffing of oplossing van tegenstellingen dus een zeer nuttige of wenselijke symbolische operatie zijn.

De opheffing van het *onderscheid* tussen sekse en gender, natuur en cultuur, materie en taal, heeft echter heel andere en mijns inziens onwenselijke consequenties. De opheffing van dit onderscheid betekent bij Butler de opheffing van het onderscheid tussen het gegevene en het geconstrueerde. Om die reden wordt haar positie meestal, ook door Halsema en Van Lenning, gekarakteriseerd als radicaal-constructivistisch. Butler gaat ervan uit dat datgene wat traditioneel als het gegevene, en daarmee onveranderlijke, beschouwd wordt, namelijk materie in het algemeen en het geslachtelijk lichaam in het bijzonder, wel degelijk onderhevig is aan symbolische constructies, en daarmee aan veranderingen.²

Uit deze op zich terecht observatie trekt Butler vervolgens de mijns inziens verkeerde conclusie dat het sekse/gender-onderscheid, opgevat als een onderscheid tussen het gegevene en het geconstrueerde, opgeheven kan worden: ten gunste van de tweede pool van het onderscheid, dit is constructie. De radicaal-constructivistische positie, die het gevolg is van deze opheffing, is echter

2. Deze omschrijving van Butlers standpunt is nog zeer algemeen. Verderop in deze tekst zal de betekenis van de notie 'verandering' binnen de context van Butlers theorie aan een nader onderzoek onderworpen worden.

slechts een omkering van het klassieke en, met name wat het geslachtsonderscheid betreft, even radicale naturalisme. In het naturalisme is het onderscheid tussen sekse en gender, of het gegevene en het geconstrueerde, opgeheven ten gunste van de eerste pool: alle genderconnotaties, alle sociaal-culturele verschillen in deze, verwijzen uiteindelijk naar de zichtbare gegevenheid, de ‘waarheid’, van de twee geslachtelijke lichamen.

Het radicaal constructivisme als omkering van het naturalisme

Hoewel Butlers radicaal-constructivistische positie het voordeel heeft dat zij afrekent met het dreigende determinisme van de naturalistische positie, deelt zij de eenzijdigheid van de laatste. Beide posities leiden namelijk tot een inadequaat, al te eenzijdige kijk op het geseksueerde subject. Wanneer in het ene geval sekse, of het geslachtelijk lichaam, (nood)lot is, dan wordt in het andere geval sekse tot ‘een soort fictie, een fantasie, achteraf geïnstalleerd in het voortalgende’ (Halsema en Van Lenning, p. 450) verklaard. Het geslachtelijk lichaam is echter net zo min (nood)lot als fictie, net zo min louter onveranderlijke gegevenheid als louter veranderlijke en veranderbare constructie: het is wel degelijk gegeven, maar de erkenning van die gegevenheid impliceert determinisme noch fatalisme. We worden in een bepaalde cultuur met een bepaald lichaam geboren – bepaald in die zin dat het lichaam een aantal mogelijkheden zal ontwikkelen waarmee bepaalde beperkingen gepaard gaan. Deze zowel lichamelijke als symbolische facticiteit kunnen we tot op zekere hoogte overstijgen, maar in beide gevallen gaan onze handelingsmogelijkheden niet zover dat we tot een zuivere lichamelijke en/of symbolische zelf-creatie komen. We blijven altijd gebonden aan de niet in te halen facticiteit van het lichaam dat we niet zelf gemaakt of gekozen hebben en van de talen en culturen die al voor ons bestonden en die net zo min het produkt zijn van individuele constructie.

Omdat Butlers radicaal constructivisme te veel blijft hangen in een omkering van de klassieke naturalistische positie, slaagt zij er niet in een van de belangrijkste tegenstellingen die impliciet ten grondslag liggen aan deze positie daadwerkelijk te deconstrueren, namelijk de klassieke tegenstelling tussen lichaam en geest. Volgens de traditionele interpretatie gaat het hier om de tegenstelling tussen het ‘rijk van de noodzaak’ en het ‘rijk van de vrijheid’. Het lichaam wordt beschouwd als een volstrekt determinerende gegevenheid waaraan we alleen kunnen ontsnappen met behulp van de vrije, scheppende vermogens van de geest of het bewustzijn. In het licht van deze tegenstelling heeft men eeuwenlang de bekende hiërarchie kunnen handhaven tussen degenen die zich niet of nauwelijks boven hun loutere lichamelijkheid konden of wilden verheffen – vrouwen, slaven, arbeiders, zwarten enzovoort – en degenen die daar wel in slaagden, op eigen kracht of door aanleg: vrije mannen, of het subject in moderne, Kantiaanse en Hegeliaanse zin.

Hierboven heb ik al kort aangegeven dat een deconstructie van deze tegenstelling zou moeten laten zien dat gegevenheid noch opgevat kan worden als louter determinerend, noch zich beperkt tot louter het materiële of lichamelijke. Wat het eerste punt betreft: ik heb hierboven de, oorspronkelijk van Heidegger afkomstige, term *facticeit* ingevoerd om het verschil met de traditionele interpretatie van gegevenheid te markeren die tot uitdrukking komt in de klassieke tegenstelling van lichaam en geest. Wanneer gegevenheid in de traditionele interpretatie verwijst naar datgene wat ons volstrekt determineert, dan verwijst *facticeit* naar een gegevenheid die ons slechts tot op zekere hoogte bepaalt, die wij dus in meerdere of mindere mate kunnen overstijgen. Gegevenheid in de zin van *facticeit* is, ten tweede, niet alleen voorbehouden aan het lichamelijke of materiële. Ook op het symbolische (talig-culturele) vlak is er sprake van een onomkeerbare *facticeit*.³ Zowel in lichamelijk-materieel als in symbolisch opzicht is er dus geen sprake van een louter determinerende gegevenheid, maar veeleer van een *facticeit* die altijd in mindere of meerdere mate onderhevig is aan symbolische en materiële constructie. De *facticeit* van het vrouwenlichaam wordt evenzeer bewerkt door veranderende betekenissen als door technisch-materiële ingrepen, met name op het gebied van de voortplanting (de pil, in vitro fertilisatie, draagmoederschap enzovoort). Evenzo is de *facticeit* van het symbolische onderhevig aan symbolische en materiële constructies. Als het voorbeeld voor het laatste geldt tegenwoordig de elektronische revolutie: velen verwachten dat de opkomst van computers, elektronische snelwegen, internet enzovoort, een grotere verandering op symbolisch-talig vlak zal bewerkstelligen dan indertijd de uitvinding van de boekdrukkunst.

Performativiteit

Nu kan men tegenwerpen dat Butler de radicaal-constructivistische positie die zij in *Gender trouble* verdedigt, nuanceert in *Bodies that matter* naar aanleiding van de kritiek die zij op het eerste boek heeft gekregen. De twee belangrijkste punten van kritiek waren – zoals Butler zelf in haar inleiding van *Bodies that matter* aangeeft – ten eerste, dat de in *Gender trouble* uitgewerkte notie van genderperformativiteit de indruk wekt alsof het subject zelf kan beslissen over zijn gender. Of geformuleerd in de termen die ik hierboven gebruikt heb: alsof het subject in staat is tot symbolische zelf-creatie met betrekking tot zijn gender. Ten tweede werd haar verweten dat zij de materialiteit van het lichaam ontken- de of verwaarloosde. Dit kritiekpunt werd geformuleerd met het oog op de door Butler verdedigde stelling dat sekse – datgene wat in de gebruikelijke interpretatie verwijst naar het lichaam – in feite herleid kan worden tot gender. Naar aanleiding hiervan werd Butler naar eigen zeggen steeds weer de kritische vraag gesteld: ‘What about the materiality of the body?’

3. Voor dit punt heeft Butler overigens wel oog; ik zal er straks op terugkomen.

Wat het eerste kritiekpunt betreft: dat lijkt mij niet terecht. Ik kan me weliswaar voorstellen dat de polemische toonzetting van *Gender trouble* de zaak enigszins verdoezeld heeft, maar zowel in *Gender trouble* als, misschien meer uitgesproken, in *Bodies that matter* laat Butler er geen twijfel over bestaan dat de notie van performativiteit niet op deze manier uitgelegd kan worden (hetgeen overigens ook duidelijk gemaakt wordt in de bespreking van Halsema en Van Lenning). Net zoals in alle spreken, is ook de performatieve spreker gebonden aan een taal, in dit geval een scala van taalhandelingen, die hij moet overnemen wil deze taal verstaanbaar zijn voor anderen. De individuele spreker kan zich weliswaar individuele variaties en vrijheden veroorloven, maar deze ingrepen kunnen niet te ver gaan, wil men de grens van de onverstaanbaarheid niet overschrijden. In die zin impliceert Butlers notie van performativiteit een bepaalde mate van wat ik hierboven symbolische facticiteit heb genoemd, dat wil zeggen, een niet volledig te overstijgen gebondenheid aan een gegeven scala van taalhandelingen en ermee verbonden institutionele praktijken.

Butlers, overigens tamelijk impliciet blijvende, notie van symbolische facticiteit vind ik echter om twee redenen te beperkt. Ten eerste is zij te beperkt om de eenvoudige reden dat Butlers taalopvatting nogal beperkt is. Het lijkt mij niet terecht, ook wanneer het voornamelijk om gender gaat, taalgebruik te reduceren tot alleen het performatieve gebruik. In wetenschappelijke en filosofische teksten bijvoorbeeld is het taalgebruik voor een groot deel descriptief of constatief. Het belangrijkste kenmerk van dit taalgebruik is dat het, in tegenstelling tot het performatieve taalgebruik, een impliciete of soms expliciete waarheidsclaim inhoudt. In het geval van een expliciete waarheidsclaim kan men eventueel spreken van performatief taalgebruik. De waarheidsclaim is dan een taalhandeling die expliciet de waarheid van het een of het ander bevestigt of produceert. Voor het grootste deel echter bestaat het descriptieve of constatieve taalgebruik uit impliciete waarheidsclaims, dat wil zeggen, gecanoniseerde waarheden die men, zonder erbij te denken of zonder er zich van bewust te zijn, herhaalt.⁴ Met name in verband met gender zijn er in filosofische en wetenschappelijke teksten vele voorbeelden aan te wijzen van onnadenkende herhaling van gecanoniseerde waarheden. Mij lijkt de lange traditie in, en consistentie van, overgeleverde 'waarheidsverhalen' met betrekking tot de inferioriteit van vrouwen ten opzichte van mannen een nog steeds niet te onderschatten onderdeel van onze symbolische facticiteit.

Symbolische facticiteit verwijst dus niet alleen naar onze gebondenheid aan het performatieve taalspel, dat wil zeggen, aan een gegeven scala van taal-

4. Butler beschouwt overigens ook deze herhalingen als performatieve produkties. Daarmee wordt de betekenis van de term performativiteit echter zozeer opgerekt dat het zijn specificiteit verliest. Als taalhandeling is het performatieve taalgebruik onderscheiden van alle andere vormen van taalgebruik die niet dit handelingskarakter bezitten. Wanneer ook min of meer 'automatische' herhalingen opgevat worden als taalhandelingen, dan vraag ik me af wat de term handeling nog kan betekenen in dit verband.

handelingen en ermee verbonden institutionele praktijken, maar omvat in principe alle taalspelen en sociaal-culturele instituties waarmee we, direct of indirect, in ons leven in aanraking komen. Waarop symbolische facticiteit dan ook betrekking heeft (en in principe is dit per individu enigszins verschillend, aangezien niemand van ons in precies dezelfde situatie ter wereld komt), in alle gevallen geldt dezelfde 'wet': alleen via het zich eigen maken van de regels van gegeven taalspelen en instituties, kunnen individuen – in meervoud, want in je eentje begin je niet zoveel aangezien regels en betekenissen intersubjectief zijn – eventueel proberen de regels te veranderen en de, via 'waarheidsverhalen', gesedimenteerde stereotiepe betekenissen te ondergraven.

Normativiteit en hermeneutische noodzaak

De andere reden waarom ik Butlers (impliciete) notie van symbolische facticiteit te beperkt vind, heeft te maken met haar neiging om de gebondenheid aan regels van taalspelen en instituties vrijwel uitsluitend uit te leggen in termen van normativiteit en macht. Het feit dat wij gedwongen zijn om in ons spreken en handelen al bestaande regels te herhalen, wil echter nog niet zeggen dat die dwang altijd slechts de dwang is van normen en machtsmechanismen. Die dwang is ook, en zelfs primair, een 'hermeneutische' noodzaak die voortkomt uit het intersubjectieve karakter van taal en instituties. Omdat talen en instituties niet het produkt zijn van één individu maar van meerdere individuen, en omdat elk individu dat nieuw in de wereld komt (als het geboren wordt) zich moet invoegen in een al bestaande taal en al bestaande instituties, is er een hermeneutische noodzaak om de bestaande regels over te nemen om überhaupt te leren spreken en handelen, en (later) te spreken en handelen op voor anderen verstaanbare wijze.

Het staat buiten kijf, lijkt me, dat er in de herhaling van reeds bestaande regels al snel, of al van meet af aan, een element van macht en/of normativiteit kan sluipen. Maar in tegenstelling tot Butler, die op grond hiervan de herhaling vrijwel uitsluitend in termen van macht en normativiteit interpreteert, vind ik een duidelijk conceptueel onderscheid tussen hermeneutische noodzaak en machts-, c.q. normativiteitsdwang onmisbaar. De opheffing van dit onderscheid door middel van een generalisering van het machts- en normativiteitsaspect maakt het immers moeilijk, zo niet onmogelijk, om juist dit aspect via kritische interventies en discussies aan te pakken. Wanneer herhaling altijd een kwestie van machts- of normativiteitsdwang is, waar maken we ons dan nog druk om? Welk motief zouden we dan nog kunnen hebben, en welke zin zou het dan nog kunnen hebben, om dit aspect van een verder noodzakelijk proces van herhaling te problematiseren? Mijns inziens raakt het werkelijke probleem door Butlers generalisering ondergesneeuwd, namelijk het probleem van het (be)oordelen. Wanneer hermeneutische noodzaak en normativiteits-, c.q. machtsdwang in de

praktijk zozeer met elkaar verbonden kunnen zijn dat ze bijna niet van elkaar te onderscheiden zijn, dan lijkt het me juist van groot theoretisch en politiek belang dat men in staat is om in elk afzonderlijk geval te beoordelen wat tot het een en wat tot het ander behoort.

De mogelijkheid van verandering

Dat Butlers tendens tot generalisering van het normativiteits- en machtsaspect uiteindelijk haar eigen kritische positie ondergraaft, blijkt met name uit haar opvatting van sekse. Aangezien het de, in mijn ogen, problematische kanten ervan duidelijk naar voren haalt, zal ik op dit punt een passage uit de bespreking van Van Lenning en Halsema citeren:

‘Butler vat de symbolische orde op als een serie performatieve taalhandelingen (vragen, sancties, taboes, verboden, idealisaties), die het subject nopen òf de ene òf de andere sekse aan te nemen. Sekse is dan normatief: de seksenormen krijgen het karakter van een wet doordat zij voortdurend herhaald of geciteerd worden. Voor Butler is sekse een regulerend ideaal waar we ons naar richten, maar dat we nimmer volledig kunnen bereiken: het dwingt onze identiteit in de richting van vrouwelijkheid of van mannelijkheid. (...) Door sekse als performatief op te vatten, als het citeren van de wet, ontstaan er mogelijkheden voor verandering van vaste sekse-identiteiten. Geen enkele “gender-performance” is immers volmaakt, niemand valt samen met de wet.’ (pp. 451-452)

Naar aanleiding van deze passage kunnen we ons afvragen of de mogelijkheid van verandering die Butlers notie van genderperformativiteit impliceert voldoende houvast biedt om het regulatieve of normatieve karakter van sekse, c.q. gender (Butler reduceert immers – zoals duidelijk wordt uit deze passage – sekse tot gender), aan te pakken, dan wel voldoende ruimte biedt voor individuele interventies of constructies. De eerste vraag moet, denk ik, negatief beantwoord worden. Sekse-identiteiten en -normen zijn weliswaar inhoudelijk veranderlijk, maar wat blijft is kennelijk het wetmatige karakter van het taalspel of de regels met betrekking tot sekse. Op zich ben ik het met Butler eens dat regels die betrekking hebben op gender in onze cultuur (en misschien in de meeste andere) vaak een normatief of *regulatief* karakter hebben. Maar juist daarom lijkt het me onontbeerlijk dat we onderkennen dat dit regulatieve of normatieve karakter van genderregels geen ‘wet’ of noodzakelijkheid is. Er is een cultuur, een wereld, voorstelbaar waarin genderregels een even facultatief (en dus niet normatief of regulatief) karakter hebben als bijvoorbeeld, in onze cultuur, de regels rond de bereiding van voedsel. De onderkenning dat genderregels niet noodzakelijkerwijs normatief of regulatief zijn, wordt door Butler vrijwel onmogelijk gemaakt omdat zij datgene wat werkelijk onvermijdelijk is, namelijk de hermeneutische noodzaak van de herhaling van gegeven regels, min of meer op één hoop gooit

met dat wat niet noodzakelijk, en in feite variabel is: het specifieke karakter van de gegeven regels die immers facultatief, normatief, productief enzovoort kunnen zijn.

De mijns inziens ondoordachte radicaliteit van Butlers positie in deze leidt tot een, naar ik aanneem ongewilde, ondergraving van de kritische potentie van haar positie. Immers, wanneer we ons aan de hermeneutische noodzaak zelf nauwelijks kunnen onttrekken aangezien het een noodzakelijke voorwaarde is van ons spreken en handelen, en wanneer die noodzaak zo ge(mis)interpreteerd wordt dat hij ook de herhaling van het specifieke karakter van de gegeven genderregels omvat, dan wordt het zinloos om ons te verzetten tegen het normatieve of regulatieve karakter van de bestaande genderregels. De poging daartoe zou uitmonden in autisme, onverstaanbaarheid of 'symbolische zelfmoord'.

Daarentegen stellen de handhaving en precisering van het onderscheid tussen de onvermijdelijkheid van de hermeneutische noodzaak enerzijds, en de variabiliteit van het specifieke karakter van de regels anderzijds, ons in staat om een toekomstscenario aannemelijk te maken waarin, waarschijnlijk via een langdurig proces van steeds minieme en slechts moeizaam postvattende verschuivingen in de herhaling, de normatieve of regulatieve genderregels langzaam veranderen in, bijvoorbeeld, facultatieve regels. Wanneer we Butlers ondoordachte radicaliteit laten varen, hoeven we niet meer, met Van Lenning en Halsema, te concluderen dat 'cyborgs, queers, wisselende allianties en schuivende identiteiten' alleen als 'droom' gerechtvaardigd zijn omdat 'voorlopig de dagelijkse realiteit nog stevig in oude patronen verankerd [is]' (p. 453).

Maar, zo kan men zich inmiddels afvragen, hoe staat het dan met de mogelijkheid van verandering die geïmpliceerd is in de notie van genderperformativiteit? Met name in *Gender trouble* suggereert Butler – en die suggestie wordt door de meeste lezers opgepakt – dat individuen de mogelijkheid hebben om gegeven genderidentiteiten te veranderen en nieuwe identiteiten te construeren. Deze mogelijkheid vooronderstelt dat het individu in staat is tot gerichte, doelbewuste ingrepen in het proces van herhaling van bestaande regels. Deze vooronderstelling treffen we niet bij Butler aan omdat ze verwijst naar het model van het moderne, reflexief-autonome subject waar bijvoorbeeld Habermas en Benhabib van uitgaan en waartegen Butler polemiseert.

De mogelijkheid van verandering die we bij Butler aantreffen heeft dan ook geen betrekking op een intentioneel handelend, reflexief-autonoom subject, maar op het proces van de taal zelf dat zich in principe onafhankelijk van individuele intenties voltrekt. Zij baseert zich hierbij op Derrida's notie van iterabiliteit. Deze notie houdt in dat elke herhaling van een gegeven taaluiting altijd een betekenisverschuiving met zich meebrengt omdat de context van de herhaling altijd enigszins anders is dan de context van datgene wat herhaald wordt: exacte replica's bestaan niet. Aangezien betekenis contextafhankelijk is, verschuift de betekenis van 'dezelfde' uiting van herhaling tot herhaling. Deze betekenisverschuivingen zijn niet alleen inherent aan het proces van de taal zelf,

c.q. aan het spreken en schrijven zelf, ze zijn bovendien onafhankelijk van de individuele wil of intenties: betekenisverschuivingen vinden so wie so plaats, ook al willen we het niet. Hoe terecht of overtuigend de iterabiliteitsthese in taalfilosofisch opzicht ook is, het is duidelijk dat de mogelijkheid van verandering die zij impliceert op zichzelf geen ruimte biedt voor het idee van individuele, doelbewuste ingrepen in het proces van herhaling met het oog op gewenste verschuivingen in genderidentiteiten. Daarvoor is meer nodig, al ben ik het met Butler eens dat een beroep op het subjectmodel à la Habermas problematische kanten heeft. Mijn punt hier is veel meer dat de discussie rondom 'agency', of-
tewel rondom de handelingsmogelijkheden van het subject, door Butler allerm minst beslecht is.

De 'productie' van lichamen

Ik wil nog een keer terugkomen op de vraag die Butler steeds weer gesteld werd naar aanleiding van *Gender trouble*: 'What about the materiality of the body?' De inleiding van *Bodies that matter* wekt de verwachting dat Butler de kritiek gaat weerleggen dat zij de materialiteit van het lichaam zou herleiden tot louter een linguïstisch effect, of zoals ze het zelf uitdrukt: 'And if I persisted in this notion that bodies were in some way *constructed*, perhaps I really thought that words alone had the power to craft bodies from their own linguistic substance?' (p. x). De wijze waarop zij de kritiek poogt te weerleggen is via de uitwerking van de hierboven vermelde tweede stelling, dat sekse opgevat moet worden als een constructie die materieel vorm krijgt of als een materialiteit die geconstrueerd wordt.

Het probleem van deze stelling is niet, zoals bij de eerste stelling, misplaatste of ondoordachte radicaliteit die als het ware door de mand valt bij de uitwerking, maar vaagheid of ambiguïteit met betrekking tot het in mijn ogen centrale punt van de stelling: de verhouding van taal en materie met betrekking tot de 'productie' van lichamen. Bij lezing van Butlers tekst blijken de drie belangrijkste termen – taal, materie, productie – namelijk tamelijk glibberig. Ook uit de bespreking van Van Lenning en Halsema kan ik niet opmaken hoe het nu precies zit. Integendeel, hun uitspraken maken vooral de ambiguïteit van de drie termen duidelijk. Wanneer Butler niet wil beweren 'dat de materialiteit van het lichaam eenvoudig een linguïstisch effect is', maar wel wil laten zien 'dat de taal produktief is en bepaalde lichamen produceert' (p. 453), dan vraag ik me af waar die produktiviteit betrekking op heeft: op de materialiteit van het lichaam, op de betekenissen die aan het lichaam gehecht worden, of op beide? De eerste mogelijkheid wordt expliciet uitgesloten, de tweede mogelijkheid is niets nieuws – het gebruikelijke sekse/gender-onderscheid is erop gebaseerd – dus het moet wel de derde mogelijkheid zijn. Maar wat die precies inhoudt, daarover doen Van Lenning en Halsema elkaar tegensprekende uitspraken. Ener-

zijds stellen ze dat ‘door de “machinerie” van taal en cultuur sekse (...) gematerialiseerd wordt’, dat ‘sekse materie krijgt in het lichaam’; anderzijds ontkennen zij volgens het al aangehaalde citaat dat ‘de materialiteit van het lichaam eenvoudig een linguïstisch effect is, dat je op een groep betekenissen zou kunnen terugvoeren’ (p. 453).

Hoe zit het nu? Ik denk dat de interpretatie van Van Lenning en Halsema in feite uitgaat van de gebruikelijke, en overigens terechte, zienswijze volgens welke de betekenissen van sekse, van het lichaam, van materie, opgevat worden als talige produktie. Het nieuwe punt dat Butler aan deze gebruikelijke zienswijze toevoegt wordt door hen wel genoemd, maar verder niet van commentaar voorzien. Het gaat om het punt dat ik aan het begin van dit stuk al genoemd heb, namelijk dat Butler de opvatting verwerpt van een aan de taal voorafgaande *gegevenheid* van materie of lichaam. Hoewel ik er al uitgebreid op ingegaan ben, wil ik hier tot slot nog eens vanuit een ander perspectief op terugkomen, aangezien het om een punt gaat dat volgens mij – ook door Butler zelf – niet goed begrepen wordt.

Ten aanzien van de vooronderstelling volgens welke het lichaam beschouwd wordt als materie die voorafgaat aan het betekenisproces van de taal, merkt Butler terecht op dat het lichaam in deze visie als voorafgaand aan de taal *gesteld* of *betekend* wordt. Het betekenisproces produceert het effect van het lichaam voorafgaand aan dat proces. De taal is dus niet representerend: zij is geen presentatie van wat er vooraf al was, haar tekens spiegelen geen vooraf gegeven werkelijkheid. Deze, sinds de ‘linguistic turn’ bekende stelling omtrent de taal verbindt Butler vervolgens met de volgende, volgens mij verkeerde, of in ieder geval zeer misleidende conclusie: de taal is produktief of – zoals ze soms zegt – constitutief, in zoverre zij namelijk het lichaam produceert waarvan vervolgens geclaimd wordt dat het voorafgaat aan elke betekenis. Deze conclusie is verkeerd omdat uit het, overigens correcte, epistemologische argument een ontologische conclusie getrokken wordt. Het epistemologische argument is dat elke kennis omtrent het lichaam of de materie noodzakelijkerwijs aangewezen is op symbolische bemiddeling, op de betekenis effecten van de taal. Op grond van dit argument kunnen we echter nog niets concluderen omtrent het zijn, het bestaan, of de gegevenheid van lichamen, c.q. materie, buiten of voorafgaand aan de taal.

Wanneer Butler het epistemologische argument zo zwaarwegend vindt als ik denk dat ze doet, gezien de vele herhalingen ervan in haar teksten, dan zou ze strikt genomen een positie analoog aan de Humeaanse scepsis in moeten nemen en zeggen dat wij niets weten of kunnen zeggen over de, al dan niet, gegevenheid van lichamen of materie voorafgaand aan, of buiten de taal. Juist vanwege het al te grote gewicht dat er aan epistemologische argumenten gehecht wordt, ben ik zelf geen voorstander van zo’n positie. Ik ben het weliswaar met Butler eens dat alles – dus ook onze toegang tot lichaam en materie – talig bemiddeld is, maar dat wil nog niet zeggen dat taal alles is, of alles produceert. Er is – ge-

lukkig! – veel meer tussen hemel en aarde dan wat de taal in haar woorden kan vangen. En over dat ‘meer’ kunnen wij misschien, strikt genomen, geen kennis verwerven of produceren, maar wij kunnen er wel over speculeren en filosoferen, en er betere of slechtere, meer of minder aannemelijke theorieën over opstellen!

Recensies

Annemieke van Drenth
Tegendraadse geschiedschrijving van
katholieke vrouwelijkheid

*'Roomse dochters'. Katholieke vrouwen en
hun beweging*

Marjet Derks, Catharina Halkes en
Annelies van Heijst (red.)
Baarn (Arbor) 1992
368 blz., f 39,90

*De politiek van de katholieke
vrouwenemancipatie.*

Van Marga Klompé tot Jacqueline Hillen
Mieke Aerts
Amsterdam (SUA) 1994
238 blz., f 38,50

Toen in 1992 *Roomse dochters* onder redactie van Derks, Halkes en Van Heijst van de pers rolde, was daarmee voor het eerst echt werk gemaakt van geschiedschrijving over actieve katholieke vrouwen in Nederland. Het boek omvat elf interviews met vrouwen over 'hun beweging', interviews die door Derks en Van Heijst, en in twee gevallen door Janneke Riksen, in hun context geplaatst worden. Stuk voor stuk zijn deze interviews fraaie combinaties van ervaringen van interessante dames en wederwaardigheden over de katholieke vrouwenbeweging in Nederland. Maar hoe nu deze ervaringen en feiten te begrijpen? Over die vragen buigen Derks en Van Heijst zich in het afsluitende artikel van het boek getiteld 'Katholieke vrouwencultuur. Een theoretische verkenning'. Op dit deel van het boek concentreer ik me in deze bespreking.

Derks en Van Heijst gaan in op een onderwerp dat binnen vrouwenstudies lange tijd getaboeiseerd was. Als er al aandacht werd besteed aan het katholicisme, meestal door theologes, dan gebeurde dat toch vooral om het 'patriarchale' karakter van kerk en geloof aan de kaak te stellen. Een uitzondering hierop vormde Mieke Aerts die begin jaren tachtig

het katholicisme 'vereerde' met een knap analytisch artikel over constructies van vrouwelijkheid in drie katholieke vrouwenorganisaties.¹ Het was als proeve van het nog maar net ontkiemde 'constructiedenken' een tegendraads artikel. Voor Aerts stonden niet, zoals gangbaar was, 'de individuele ervaringen van de vrouwen in deze organisaties' centraal. Ze was weliswaar geïnteresseerd in het persoonlijke, maar dan op sociaal-politiek niveau, dat wil zeggen in 'de politiek van het persoonlijke, het al dan niet verborgen leerplan voor "het leven"' (p. 133). Dit was een tegendraadse benadering in een tijd dat ervaringen van vrouwen gezien werden als dé bron voor vrouwenstudies en katholicisme een feministisch non-issue was.

In de herfst van vorig jaar promoveerde Aerts op een proefschrift waarin ze haar analyse van toen op een mooie wijze heeft uitgebouwd. Ook *De politiek van katholieke vrouwenemancipatie* heeft echter weer iets tegendraads. Dat blijkt al uit de ondertitel: *Van Marga Klompé tot Jacqueline Hillen*. Wie was immers die Jacqueline Hillen?² Nee, dan Marga Klompé, onze legendarische eerste vrouwelijke minister, natuurlijk van het 'vrouwelijke' departement van Maatschappelijke Werk (later CRM). Weliswaar had zij als katholieke politica met een niet bepaald glanzend feministisch imago nog niet echt aandacht gekregen binnen vrouwen-geschiedenis, maar in ieder geval was zij aanwezig als 'grote vrouw' in onze vaderlandse geschiedenis. Waarom maakt Aerts hier een omkering die niet alleen tegen het belang van beide vrouwen voor de katholieke emancipatiebeweging lijkt in te gaan, maar die ook indruist tegen de tijd?

De inzet van het proefschrift is, zo lezen we in de proloog, een onderzoek naar 'de politiek van het persoonlijke' in de katholieke vrouwenbeweging in Nederland aan de hand van een historische analyse van het 'succes' van Klompé. Aerts volgt daartoe het spoor terug naar Klompés voedingsbodem in die katholieke vrouwenbeweging. Ze concludeert daaruit echter niet dat er sprake was van een (lineaire) ontwikkeling van een geëmancipeerd 'vrouwenbewustzijn' onder katholieke (georganiseerde) vrouwen waarvan de eerste vrouwelijke minister dan het uiteindelijke resultaat zou zijn. Aerts beschouwt Klompé juist niet als politica die haar

vrouwelijkheid en katholiciteit hanteerde als essentie van haar politiek opereren. Wel toont ze (al in het eerste hoofdstuk) aan dat Klompé haar identiteit als 'pure bestuurder' fundeert op een specifieke hantering van sekse en religie in haar identiteit. Klompé is in haar ogen niet de glorieuze opvolgster, de liefdevolle, maar ook opstandige dochter van katholieke voormoeders die de eerste stappen zetten in de politiek van de katholieke vrouwenemancipatie. Voor Aerts is Klompé eerder een 'lastige tante', waarvan het katholicisme er bovendien meer gekend heeft. Ze past, al is het dan niet naadloos, in de traditie van een alternatieve vrouwelijke positie in het katholicisme, die van 'het juffrouwschap'. En precies dit 'juffrouwschap' vormt, aldus Aerts, het hart van een politieke strijd om de betekenis van vrouwelijkheid en katholiciteit, een strijd waarin niet Marga Klompé maar eigenlijk Jacqueline Hillen een hoofdrol moet worden toebedeeld.

Wie was Hillen en wat wilde zij met de 'Sleutelbos', het 'vriendschapsverbond van katholieke ongehuwde vrouwen' waarvan ze in 1931 de initiatiefneemster was? In hoofdstuk twee met de prikkelende titel 'Tegen de constructie vrouw' lezen we hoe Hillen met haar groepje gestudeerde medejuffrouwen de Sleutelbos hanteert om een spaak te steken in het wiel van de katholieke politiek waarin 'de vrouw' slechts betekenis had als 'meisje' of als 'moeder'. Deze beide identiteiten kregen in het Interbellum binnen het katholicisme vertaling in vrouwenorganisaties, die zich ofwel richtten op de volwassen vrouw als echtgenote en moeder (de Katholieke Vrouwenbond en de standorganisaties voor onder meer arbeidersvrouwen en vrouwen uit de boerenstand) ofwel op meisjes (de Katholieke Jeugd Vereniging waarin ook de roemruchte meisjesbeweging De Graal opging). Moeders en dochters werden zo onder de hoede van de clerus georganiseerd om de politiek van katholieke emancipatie vorm te geven. Daarbij lag het accent niet op de ontwikkeling van hun zelfstandigheid als vrouw, maar op dienstbaarheid aan het katholicisme en daarmee aan de verspreiding van het (katholieke) heil Gods. En precies hier wrong de schoen voor de dames van de Sleutelbos. Zij eisten het bestaansrecht op van een ontbrekende vrouwelijke identiteit in het katholicisme, namelijk die van de ongehuw-

de vrouwelijke leek. Niet voor niets was de Sleutelbos geen katholieke vereniging, maar een vereniging van katholieken. Deze subtiliteit in formulering had een belangrijke consequentie. Zo kon de Sleutelbos zich namelijk onttrekken aan het toezicht dat de clerus op alle katholieke organisaties hield. Door een bos met losse sleutels verzinnebeeldden deze 'tantes' hun individuele toegang tot de (Goddelijke) waarheid, een toegang die in het katholieke milieu slechts voor mannen in het priesterlijk ambt was weggelegd. Leken en vrouwen, ook vrouwelijke religieuzen, waren ondergeschikt aan de clerus en dienden zich derhalve in de katholieke emancipatiestrijd dienstbaar te maken aan het uitdragen van een door priesters gedicteerde waarheid over God en de wereld.

In hoofdstuk drie over het Katholiek Vrouwen-dispuut, dat gemakkelijk gezien zou kunnen worden als een naoorlogse opvolger van de Sleutelbos, bestrijdt Aerts het idee van een simpele continuïteit in de ontwikkeling van de katholieke vrouwenbeweging. De inzet van het Dispuut om te komen tot 'kadervorming onder katholieke vrouwen' (p. 96) is niet gelijk te stellen aan de persoonlijke betrokkenheid van de gestudeerde vrouwen in het vriendschapsverbond. Het Katholiek Vrouwen-dispuut had net als de Sleutelbos een problematische verhouding met de katholieke vrouwenbeweging in brede zin, maar was in tegenstelling tot de Sleutelbos wel een kweekvijver voor vrouwen met politieke ambities. Marga Klompé werd niet voor niets de politica die zich vooral geroepen voelde 'algehele verantwoordelijkheid' te dragen in plaats van 'vrouwenbelangen' te vertegenwoordigen (p. 131). In het Katholiek Vrouwen-dispuut was sprake van wat Aerts een 'decategorisering' van de ongehuwde vrouw noemt, het tot een bijzondere groep maken van deze vrouwen. De invloed van de sociale wetenschappen (bijvoorbeeld in de persoon van Buytendijk) bewerkstelligde overigens in bredere zin een tendens binnen het Dispuut om 'de vrouw' steeds minder als specifieke categorie te beschouwen.

In haar concluderende hoofdstuk vier werkt Aerts het verschil in benadering tussen de Sleutelbos en het Dispuut uit in de vorm van de omkering 'van Klompé naar Hillen' en wel onder de titel

‘Naar het persoonlijke als politiek project’. Ze laat zien dat de persoonlijke ervaringen en het geloof, beide prominent aanwezig in de wereld van de Sleutelbos, in het werk van het Dispuut vervangen werden door sociaal-wetenschappelijke inzichten en beleidsgerichte poadviezen. Ondanks dit verschil in benadering ziet Aerts ook reden voor het schetsen van een doorlopende lijn van Klompé naar Hillen. Wat hen namelijk verbond was hun specifieke en voor het katholicisme vreemde persoonlijke identiteit, namelijk die van de ongehuwde vrouw. In ‘de katholieke traditie van het juffrouwschap’ (p. 149) zijn zowel Klompé als Hillen voorbeelden van ‘symbolische maagdelijkheid’ (p. 162), van persoonlijke toewijding aan een ‘hogere opdracht’ in plaats van aan een man. Maar meer dan Klompé is Hillen met haar Sleutelbos een toonbeeld van de traditie van het katholieke juffrouwschap. Zij bracht die sekse-identiteit radicaler in verband met het katholicisme en met de politiek van katholieke vrouwenemancipatie (p. 173).

Hoe zit het dan met de politieke potentie van de ‘vrouwencultuur’ waarop Marjet Derks en Annelies van Heijst in hun ‘theoretische terreinverkenning’ aan het slot van *Roomse dochters* wijzen? Zij schuiven dit begrip naar voren om een verband te creëren tussen de uiteenlopende verhalen van katholieke vrouwen over ‘hun beweging’. Een vrouwen-cultuur, een eigen leefstijl, taal, gebruiken en rituelen, vormde, aldus Derks en Van Heijst, een ‘subcultuur’ in ‘het’ (dat wil zeggen het mannelijk gedomineerde) ‘katholieke leven’ (p. 333). Wat in deze katholieke vrouwen-cultuur gedeeld werd was het katholiek-zijn en het vrouw-zijn. Maar hoe moeten de (verschillende) verhalen van vrouwen over hun katholiek-zijn in een vrouwenorganisatie binnen het katholicisme analytisch gezien worden als ‘vrouwendaden’, zoals de auteurs aanbevelen (p. 339)? Derks en Van Heijst stellen daartoe het begrip ‘configuraties van vrouwelijkheid’ voor, waarmee ze doelen op ‘een ideologische topografie waarop het katholieke gedachtengoed over vrouwelijkheid berustte’ (p. 344). Sommige configuraties, bijvoorbeeld de verheerlijking van de moeder en maagd, bleven lang en stabiel aanwezig, andere, bijvoorbeeld die met betrekking tot de sociale rol van de vrouw in de wereld, verschoven langzaam.

Derks en Van Heijst benadrukken verschillende kanten dat er vele vormen van ‘katholiek-zijn’ waren en dat de geschiedenis van georganiseerde katholieke vrouwelijkheid geplaatst moet worden in de context van de tijd. In de verhalen van de katholieke vrouwen en hun organisaties heeft deze context zeker zijn doorwerking. Wat is echter de betekenis van deze constatering voor de analyse van ‘de politiek van katholieke vrouwenemancipatie’, zoals Aerts de vraag naar de politieke potentie van een katholieke vrouwen-cultuur omschrijft? In beide boeken wordt weliswaar het belang gesignaleerd van een *machtsanalyse* met betrekking tot religiositeit en sekse (bij Derks en Van Heijst op p. 337 en bij Aerts op p. 18), maar jammer genoeg wordt dit in beide gevallen niet uitgewerkt. Wat is bijvoorbeeld de implicatie van het feit dat katholieken in Nederland sinds *Rerum Novarum* (1891) hun rol wilden meespelen in het politieke en sociale krachtenspel van de moderne verzorgingsstaat in wording? Een (machts)analyse van de kwestie rond het onderscheid tussen de religieus en de leek in die emancipatiestrijd zou een interessant licht kunnen werpen op de spanningsverhouding tussen sekse en katholiciteit en op de strijd binnen de katholieke Kerk over de toon en de kleur van de emancipatie. Probeerden de Sleutelbos-dames niet juist een vrouwelijk alternatief te formuleren voor de mannelijke priesterlijkheid? Was dat hun manier om de macht van de clerus in hun specifieke positie tot (het) God(delijke) aan te tasten? Bestreden zij daarom de visies van de vrouwen van De Graal die als semi-religieuzen op een andere wijze probeerden de priesterlijkheid van de clerus naar de kroon te steken? Hoe bedreigend waren De Sleutelbos en De Graal met hun georganiseerde katholieke vrouwelijkheid uiteindelijk voor de mannelijke dominantie binnen de Kerk en welke tendensen in (en buiten) die Kerk hebben zij versterkt of verzwakt? Meer dan zowel Derks en Van Heijst als Aerts in hun boeken nu doen, zou ik het in deze richting willen zoeken als het gaat om ‘de politiek’ van actieve katholieke vrouwen.

Dat neemt niet weg dat ik beide boeken beschouw als belangrijke aanzetten tot een breder programma van onderzoek naar de relatie tussen sekse en religiositeit. Daarin moet overigens niet

alleen het katholicisme een plaats hebben. Andere religieuze inspiratiebronnen in de levens (en organisaties) van actieve (feministische) vrouwen in de geschiedenis van de Nederlandse verzorgingsstaat zijn eveneens een stiefkindje van vrouwenstudies, om maar eens in de familiemetafoor te blijven. Of het nu gaat om (voor)moeders, dochters, (oud)tantes of petemoeien, de hier besproken boeken maken nieuwe posities in een verwantschap zichtbaar, en wel in de verwantschap tussen (religieuze) zingeving en sekse. Dat is een belangrijke verdienste, want het gaat hier om een intellectueel 'terra incognita', waarin nog veel te ontdekken valt voor vrouwenstudies.³

Noten

1. M. Aerts, 'Op zoek naar konstrukties van vrouwelijkheid. Naar aanleiding van drie katholieke vrouwenorganisaties in het interbellum', in: Josine Blok e.a. (red.), *Tweede Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*. Nijmegen (SUN) 1981, pp. 132-145.
2. Aerts schreef eerder: 'Vriendschap voor Jacqueline Hillen of het antibiografisch sentiment', in: M. Aerts e.a. (red.), *Naar het leven. Feminisme en biografisch onderzoek*. Amsterdam (SUA) 1988, pp. 117-127.
3. De metafoor van 'terra incognita' werd recentelijk gebruikt als titel voor een nieuwe bundel artikelen op het terrein van vrouwelijkheid en katholicisme. Naast verschillende case-studies omvat dit boek opnieuw een analyse van Van Heijst en Derks over de relatie tussen katholicisme en vrouwelijkheid getiteld 'Godsvrucht en gender: naar een geschiedschrijving in meervoud'. Zie A. van Heijst en M. Derks (red.), *Terra Incognita. Historisch onderzoek naar katholicisme en vrouwelijkheid*. Kampen (Kok Agora) 1994.

Corrie van Eijl
Over feiten en sprookjes

Facts and fairy tales about female labor, family and fertility. A seven-country comparison, 1850-1990

Hettie A. Pott-Buter
Amsterdam (Amsterdam University Press)
1993
370 blz., f 59,95

Wie ooit betaalde arbeid van vrouwen in het verleden onderzocht, weet dat statistische gegevens niet zonder meer voor handen zijn. Zelden lukt het om in Nederlandse publikaties de cijfers te vinden die je nodig hebt en een vergelijking met het buitenland op basis van literatuur is vaak al helemaal onmogelijk. Hettie Pott-Buter bewerkte onlangs voor haar dissertatie over arbeidsparticipatie van vrouwen de volks- en beroepstellingen van 1850 tot 1990 van zeven Europese landen. Veel statistische gegevens over de arbeid van vrouwen, bevolkingsgroei, huwelijksvruchtbaarheid van Nederland en zes omringende landen (Engeland, België, Frankrijk, Duitsland, Zweden en Denemarken) staan nu bijeen, verwerkt in tabellen en figuren en voorzien van commentaar. Dat op zich is een boek waard en zal velen de moeizame gang naar het Centraal Bureau voor de Statistiek kunnen besparen.

Pott-Buter probeert in haar proefschrift een antwoord te geven op de vraag waarom vrouwen in Nederland minder vaak betaald werk verrichtten dan elders. Daarvoor zet ze eerst uiteen sinds wanneer de arbeidsparticipatie van vrouwen in Nederland afweek van die in de omringende landen. Volgens gaat ze na in hoeverre de samenstelling van de vrouwelijke beroepsbevolking in Nederland verschillen vertoonde met die in de andere landen wat betreft de verdeling in beroepen, in leeftijdscategorieën, in vrouwen met zelfstandige arbeid en vrouwen in loondienst, in ongehuwde en gehuwde vrouwen. Vanwege de verwachte invloed op de arbeidsparticipatie van vrouwen vergelijkt Pott-Buter bovendien de geboorte- en huwelijkscijfers van de zeven landen en de wettelijke en institutionele beperkingen ten aanzien van arbeid van vrouwen.

Een groot deel van het boek bevat een bewering van en een commentaar op de beroepstellingen. Pott-Buter beperkt haar onderzoek tot de marktgerichte arbeid: werk in het eigen bedrijf of familiebedrijf en werk in dienst van anderen. Het onbetaalde huishoudelijk werk blijft buiten beschouwing. De beroepstellingen laten zien dat er beslist geen sprake was van een uniforme ontwikkeling van betaalde arbeid van vrouwen in de overige zes landen, maar de geregistreerde betaalde arbeid van vrouwen in Nederland was lange tijd minder omvangrijk dan in de meeste andere landen. Waarin week Nederland volgens Pott-Buter nou precies af? In de jaren vóór de Tweede Wereldoorlog bestond in Nederland de geregistreerde beroepsbevolking voor ongeveer een kwart uit vrouwen, in de andere landen was dat eerder een derde. De lagere arbeidsparticipatie manifesteerde zich vooral in de landbouw en de industrie. Verder valt op dat gehuwde vrouwen in Nederland wat minder werkten dan in Engeland en veel minder dan in Duitsland en Frankrijk. Als de cijfers worden uitgesplitst naar vrouwen in loondienst en zelfstandig werkende vrouwen komt Pott-Buter bovendien tot de verrassende conclusie dat de verschillen tussen Nederland en de andere landen niet zozeer te maken hadden met vrouwen in loondienst, maar juist met vrouwelijke zelfstandigen. De lagere arbeidsparticipatie van vrouwen in Nederland vóór de Tweede Wereldoorlog kan volgens haar vrijwel geheel worden toegeschreven aan het geringe percentage vrouwelijke zelfstandigen. Onder die zelfstandigen bevinden zich, ook elders, vooral vrouwen die met hun echtgenoten in het eigen bedrijf werkten, later in Nederland aangeduid als 'meewerkende echtgenotes'.

Na de Tweede Wereldoorlog nam in de meeste andere landen de arbeidsparticipatie van vrouwen toe, maar in Nederland gebeurde dat pas in de jaren zeventig. De deelname van gehuwde vrouwen aan de arbeidsmarkt was vooral in 1960 uitzonderlijk laag. De lagere arbeidsparticipatie van vrouwen in Nederland was na de oorlog veel meer dan in de eerdere periode gerelateerd aan loonarbeid. In 1990 lag de arbeidsparticipatie van vrouwen in Nederland op het niveau van dat in Frankrijk, België en Duitsland, maar de stijging tussen 1970 en 1990

was vooral een gevolg van het grote aantal vrouwen met deeltijdbanen. Als de arbeidsparticipatie van vrouwen berekend wordt op basis van het aantal gewerkte uren, wijkt Nederland nog steeds aanzienlijk af van de overige landen.

De door Pott-Buter gesignaleerde lagere arbeidsparticipatie van vrouwen in Nederland vertoonde dus de nodige variaties in de afgelopen anderhalve eeuw. Zij was aanvankelijk vooral gerelateerd aan een lager percentage zelfstandig werkende vrouwen en pas na de Tweede Wereldoorlog aan een lager percentage vrouwen in loonarbeid. Vanaf het eind van de jaren zeventig liep de ontwikkeling in Nederland meer synchroon met die in de omringende landen, met daarbij evenwel de kanttekening dat vrouwen in Nederland veel vaker een kleine deeltijdbaan hadden.

Opvallend is dat Pott-Buter bij haar poging tot verklaring van een lage arbeidsparticipatie in Nederland voorbijgaat aan deze door haarzelf beschreven variaties in de deelname aan betaalde arbeid. Zij constateert een langdurig bestaande lagere arbeidsparticipatie, traceert die zelfs terug tot in de Gouden Eeuw, en gaat er min of meer van uit dat hiervoor ook één en dezelfde oorzaak moet worden gevonden. Duidelijk is dat de wettelijke maatregelen tegen arbeid van gehuwde vrouwen daarvoor niet in aanmerking komen. Niet alleen kunnen die moeilijk de lage arbeidsparticipatie van vrouwen in de zeventiende eeuw verklaren, dergelijke maatregelen werden ook in veel andere landen genomen, hoewel ze in Nederland wel wat later werden afgeschaft. Uit de inleiding en opzet van het boek blijkt al dat Pott-Buter de verklaring voor een geringer percentage werkende vrouwen in Nederland zoekt in wat zij noemt 'particular Dutch values attaching to the family, marriage behavior and fertility' (p. 2). Niet alleen lag in Nederland de huwelijksvruchtbaarheid tussen 1910 en 1970 op een hoger niveau dan elders, waarbij vooral de piek na 1945 uitzonderlijk was, ook zou het hebben van kinderen hier meer dan elders de arbeidsparticipatie bepaald hebben.

Bij Pott-Buters interpretatie van de gegevens uit de beroepstellingen en de verklaring voor de verschillen tussen Nederland en de andere landen is een aantal kanttekeningen te plaatsen. Een eerste

opmerking betreft het gebruik van beroepstellingen als bron. Deze tellingen kunnen niet worden beschouwd als weergave van de situatie op de arbeidsmarkt, niet alleen omdat onnauwkeurig werd geteld of fouten werden gemaakt, maar ook omdat arbeid zodanig werd gedefinieerd dat grote groepen vrouwen met betaald werk geen onderdeel uitmaakten van 'de beroepsbevolking'. Pott-Buter erkent weliswaar dat tot 1947 vooral werkende vrouwen in de landbouw in Nederland vaak niet tot de beroepsbevolking zijn gerekend, maar ziet daarin geen belemmering voor een internationale vergelijking. In andere landen werden immers ook niet alle vrouwen als beroephebbend geregistreerd en volgens haar zijn er geen aanwijzingen dat de problemen in Nederland wat dit betreft groter waren dan elders. In latere hoofdstukken geeft zij echter aan dat er wel degelijk verschillen bestonden in de mate waarin vrouwen die in het eigen bedrijf werkten, tot de beroepsbevolking werden gerekend. In met name Frankrijk werden deze vrouwen veel vaker als werkend geregistreerd dan in Nederland (pp. 120-123). De vraag is dan ook in welke mate het lage percentage zelfstandig werkende vrouwen in Nederland, en daarmee een groot deel van de lagere arbeidsparticipatie vóór 1940, te wijten is aan de manier van tellen. Pott-Buter is niet geneigd haar bevindingen om deze redenen te nuanceren en blijkt de tellingen toch als een min of meer betrouwbaar beeld van de werkelijkheid te beschouwen. In het laatste hoofdstuk, waarin opvattingen over arbeidsparticipatie van vrouwen tot feiten worden verklaard dan wel naar het rijk der sprookjes worden verwezen, vallen de gegevens uit de tellingen in de categorie feiten en kunnen we onder meer lezen: 'Dutch female activity rates in agriculture remained extremely low throughout the period.' (p. 282)

Een soortgelijke kritiek betreft haar uiteenzetting over het Nederlandse gezinsideaal. Hoewel de bronnen hiervoor vrijwel ontbreken, veronderstelt Pott-Buter dat vrouwen in Nederland al vanaf de Gouden Eeuw minder betaalde arbeid verrichtten dan elders. Zij relateert deze ontwikkeling aan de grote invloed van het 'burgerlijk gezinsmodel'. 'The ideal of domesticity, even for women without the "natural" duties of wives and mothers, seems to have been fairly dominant in Holland ever since

the seventeenth century.' (p. 67) Deze visies op huwelijk, moederschap en gezinsleven, met het ideaal van niet-buitenshuis werkende moeders, werden nog eens versterkt door de, als kenmerkend voor Nederland beschouwde, verzuiling. Om hun eigen toekomst te verzekeren, ijverden alle zuilen voor moederschap en zuigelingenzorg.

Het is jammer dat Pott-Buter zich hier uitsluitend op Nederlandse bronnen baseert. Wij komen daardoor niet aan de weet of in andere landen wellicht ook een dergelijk gezinsideaal werd gepropageerd, hoewel dat gezien de ook elders getroffen wettelijke maatregelen tegen betaalde arbeid van vrouwen wel te verwachten is. De summiere uiteenzetting over de invloed van de verzuiling, hier als een specifiek Nederlands verschijnsel gepresenteerd, is weinig verhelderend. Pott-Buter gaat met deze verklaring bovendien voorbij aan haar eerdere bevindingen aangaande de arbeidsparticipatie. Een lager percentage 'meewerkende' vrouwen laat zich bijvoorbeeld maar moeilijk verklaren vanuit het ideaal van een gezin met een niet-buitenshuis werkende moeder.

De waarde van het proefschrift van Pott-Buter ligt vooral in de gedegen bewerking van de moeilijk toegankelijke beroepstellingen. Met deze bewerkingen, de beschouwingen daarover en de zeer voorlopige verklaringen heeft zij een basis gelegd voor verder onderzoek naar en discussie over arbeid van vrouwen in het verleden.

Doreen Hazel

Ik ben een gouden munt, ik ga door vele handen, maar ik verlies mijn waarde niet. Subjectiviteit en seksualiteit van Creoolse volksklasse vrouwen in Paramaribo

Gloria Wekker

Amsterdam (VITA) 1994

207 blz., f 44,50

Op een warme zomeravond probeerde ik met de nodige voorzichtigheid een goede, al wat oudere vriendin voor te bereiden op het feit dat er op dat

moment een 'vriendin' in mijn leven was. Als reactie op deze mededeling vertelde ze mij dat op het eiland Caracou, waar zij opgroeide, jonge meisjes vaak aangemoedigd werden om, wanneer hun seksuele belangstelling begon te ontwaken en zij de neiging kregen om seksueel actief te worden, dat te delen met vriendinnen of vrouwen in plaats van met mannen. De overwegingen daarbij waren puur praktisch van aard: op die manier zouden ze niet hun maagdelijkheid verliezen of al te jong kinderen krijgen.

Aan dit voorval werd ik herinnerd door het lezen van *Ik ben een gouden munt* van Gloria Wekker. Het boek bevestigde op verrassende wijze mijn – slechts half bewuste – ervaring dat onder zwarte vrouwen uit de volksklasse een wijsheid te vinden is die zij zelf nooit als zodanig zouden benoemen, maar waaruit je desalniettemin meer over het leven kunt leren dan uit menig wetenschappelijk werk.

Alvorens het boek van Gloria Wekker verder te bespreken wil ik kort aangeven vanuit welke positie ik dat doe. Tijdens mijn studie theologie voelde ik me aangesproken door de feministische theologie en de bevrijdingstheologie. Toch had ik voortdurend het gevoel dat deze theologieën niet helemaal over mij gingen. De feministische theorieën maakten mij bewust van mijn positie als vrouw maar gaven aan mijn zwart-zijn geen plek. Binnen de bevrijdingstheologie werden we uitgedaagd om ons te verdiepen in de zwarte theologie, maar daar kwamen sekseverschillen niet uit de verf. Desalniettemin hebben beide stromingen bijgedragen aan het vinden van mijn volledige identiteit: ik ben zwart, ik ben vrouw, ik woon in Nederland en ik geloof in Jezus. Vanuit dit bewustzijn ben ik mij – met dank aan Alice Walker, die de term 'womanish' tot geuzennaam voor zelfbewuste zwarte vrouwen muntte – een womanistisch theologe gaan noemen.

Ik ben een gouden munt is een bewerkte vertaling van het proefschrift: *I am gold money (I pass through all hands, but I do not lose my value)* waarop Gloria Wekker in 1992 promoveerde aan de universiteit van Californië in Los Angeles. Het boek vormt de neerslag van een onderzoek dat Gloria Wekker in 1990-1991 uitvoerde met Creoolse vrouwen uit de volksklasse in Suriname.

De titel van het boek is ontleend aan een volksuitdrukking van Afro-Surinaamse vrouwen: 'Ik ben een gouden munt, ik ga door vele handen, maar verlies mijn waarde niet.' Deze zegswijze is een prachtige metafoor voor het zelfverstaan van Afro-Surinaamse vrouwen uit de volksklasse. Ze raakt de kern van de manier waarop deze vrouwen hun eigen identiteit kunnen benoemen en laat zien dat zij glashelder weten wie ze zijn. Dit in scherpe tegenstelling tot die zwarte mensen die, levend conform de witte normen en waarden, vaak niet meer weten wie ze zijn, en evenzeer in tegenstelling tot witte vrouwen die nog steeds proberen zich te conformeren aan de norm van wat in de westerse samenleving als vrouwelijk geldt, om zo zichzelf in te passen in de patriarchale structuren.

Gloria Wekker werd tot haar onderzoek geïnspireerd door kennismaking met de – schaarse – werken waarin aangetoond werd dat de zwarte cultuur geen 'allegaartje van witten afgekeken en geïmiteerde cultuurelementen' (p. 39) is, maar eigen wortels heeft, teruggaand op Westafrikaanse wortels. Ze noemt met name de onderzoeken van de joodse antropoloog Melville Jean Herskovits en de zwarte folkloriste Zora Neale Hurston. Haar belangstelling ging vooral uit naar de zwarte-vrouwencultuur.

Uitgangspunt van haar onderzoek is dat etnografisch onderzoek een menselijke relatie betreft; dat zowel de onderzoeker als de mensen die bij haar onderzoek betrokken zijn subjecten zijn, actieve actors met hun eigen agenda's; dat alle kennis verworven wordt op kruispunten waar ras-, gender-, klasse- en seksuele posities samenkomen, dus dat er geen waardevrije, onpartijdige kennis is. Verder is het doel niet kennis ten behoeve van de kennis, maar kennis terwille van sociale verandering (p. 38). Wekker baseert zich hierbij op het werk van de zwarte sociologe en wetenschapsfilosofe Patricia Hill Collins, die een zwarte feministische kennis-theorie ontwikkeld heeft waarin concrete ervaring en dialoog centraal gesteld worden in het proces van kennisverwerving.

Gloria Wekker heeft voor haar onderzoek een aantal Creoolse vrouwen uit de volksklasse benaderd. De gegevens van het onderzoek zijn afkomstig uit onder meer interviews met deze vrouwen,

participerende observatie, levensverhalen en liederen. In het boek komen achtereenvolgens de Caribische setting, de rol van de Winti-religie bij de beleving van zelf en gender, de verhouding tussen vrouwen en mannen en het zogenaamde 'mati'-werk aan de orde.

De studie van Gloria Wekker brengt de lezer op het spoor van wat op het eerste gezicht een dubbele moraal lijkt. Deze moraal impliceert echter eerder een zekere wijsheid dan een dubbele standaard. De wijsheid ligt in het feit dat deze zwarte volkswomen heel goed onderscheid kunnen maken tussen hoe zij zichzelf zien en hoe anderen tegen hen aankijken. Ze zijn arm, economisch afhankelijk van de heersende klasse en derhalve genoodzaakt om van hand tot hand te gaan om te overleven, maar zij blijven hun waardigheid behouden. Opvallend is dat het zelfverstaan van deze vrouwen hen tot actors maakt, mensen die mogelijkheden hebben en actief hun eigen leven inhoud geven; het maakt hen niet tot passieve reactors op het oordeel dat anderen hebben over wie zij zijn.

Tegen deze achtergrond moet het mati-werk, het 'vriendinnen', zowel seksueel als niet-seksueel verstaan worden. Mati zijn vrouwen die een netwerk van vriendinnen vormen waarbinnen erotische en seksuele relaties tussen vrouwen, binnen de eigen sociale laag, openbaar zijn, erkend worden en vaak openlijk gevierd worden (p. 33). Het mati-werk dient niet verward te worden met het westerse concept 'lesbisch'; het gaat hier om vrouwen die zowel met vrouwen als met mannen relaties kunnen hebben. Binnen dit denkraam zijn mannen nodig voor economie en voortplanting, maar niet noodzakelijk voor seksualiteit. Soms kan seksualiteit met een man wel noodzakelijk zijn, als het overleven van jezelf en van je kinderen in het geding is, maar dit zegt nog niets over je seksuele voorkeur.

De structuur van het mati-werk in Paramaribo illustreert dat sommige onderdrukte groepen de heersende seksuele ideologie niet accepteren. Creoolse vrouwen uit de volksklasse zijn erin geslaagd om controle over hun seksualiteit te houden. Uit hun verhalen blijkt dat ze zelf bepalen welke rollen en gedragingen zij in welke omstandigheden kiezen. Gloria Wekker laat zien dat deze vrijheid

ten aanzien van gender ingebed is in de Winti-religie, waarin subjectiviteit meervoudig opgevat wordt en verschillende aspecten van het zelf naar voren kunnen komen afhankelijk van de context waarin men zich bevindt; het zelf wordt niet vastgelegd op een zogenaamde essentiële kern.

Gloria Wekker stelt dat de inzichten die zij ontleent aan de bestudering van het mati-werk en het zelfverstaan van Creoolse volkswomen, een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan feministische gendertheorieën. Concepten als gender en seksualiteit dienen genuanceerd te worden naar gelang de vrouwen over wie gesproken wordt. Stereotypen over vrouwelijke seksualiteit komen op losse schroeven te staan, bijvoorbeeld vrouwelijke seksualiteit als passief, niet genitaal en onzelfstandig. Het mati-werk laat zien dat Creoolse vrouwen seks belangrijk vinden, ervan genieten en dit aan jonge meisjes doorgeven. Zij bezitten een rijke taal om over seks te praten, in tegenstelling tot nete meisjes die een taalarmoede vertonen met betrekking tot seks. Ondanks het feit dat door de heersende klasse op het mati-werk wordt neergekeken genieten deze vrouwen respect binnen de eigen volksklasse.

Opmerkelijk is dat mijn ervaringen met zwarte kerkvrouwen in de diaspora hier in Nederland ten aanzien van het praten over seksualiteit verrassend dicht bij Gloria Wekkers bevindingen komen. Seksualiteit op zichzelf wordt niet echt als problematisch gezien, maar wel problematisch gemaakt door de kerkelijke moraal die vaak westers georiënteerd is. Wat mij opviel is dat zwarte vrouwen zich weinig aan deze moraal gelegen laten liggen. Naar buiten toe presenteren ze zich wel alsof ze dat doen, maar intussen gaan ze gewoon hun eigen gang. Je kunt het wat hen betreft aan de ethici en filosofen en theologen overlaten om verhandelingen te schrijven over wat zij denken dat seksualiteit is: natuur of cultuur, door God geschapen of door de duivel veroorzaakt, goed of slecht. Zwarte vrouwen zitten in hun dagelijks bestaan niet met dat soort vragen en praten daar ook niet over. Mijns inziens is dat een groot verschil met de manier waarop witte vrouwen nadenken over seks; bij witte vrouwen speelt de doorwerking van de oude kerkelijke moraal een veel grotere rol.

Gloria Wekker heeft in haar onderzoek de gele-

genheid gekregen om als 'sister insider-outsider' ingewijd te worden in de schijnbaar dubbele moraal van Creoolse vrouwen, om erachter te komen dat er een hele denkwereld met bijbehorend waardenstelsel achter schuilt. De waarde van haar onderzoek lijkt me dat zij het zelfverstaan beschrijft van mensen die veelal beschreven worden in plaats van gehoord te worden, en aan toont dat zij ondanks alles op een eigen wijze over zichzelf blijven denken en hun leven op een eigen wijze vorm weten te geven. Een nog onbeantwoorde vraag is hoe de levensomstandigheden van deze vrouwen verbeterd kunnen worden op een manier die niet ten koste gaat van de door hen opgebouwde autonomie. Wat jammer blijft, is dat het westerse academische discours ons nog steeds dwingt om onszelf in abstracties te beschrijven die ver weg liggen van de alledaagse praxis. Deze omstandigheden hebben Gloria Wekker ertoe genoopt datgene wat de Creoolse vrouwen haar toevertrouwen weer te geven in een taal waarin zij zichzelf waarschijnlijk niet meer zullen herkennen.

In het verlengde hiervan wil ik een kanttekening maken bij de wijze waarop in het vakgebied vrouwenstudies wetenschap wordt bedreven. Vrouwenstudies presenteert zich graag als vernieuwend en grensverleggend. Desalniettemin is de theorievorming in vrouwenstudies nog steeds voornamelijk gebaseerd op witte middenklasse-vrouwen en hun ervaringen. Ervaringen en visies van zwarte vrouwen blijven binnen dit referentiekader onzichtbaar. Als ervaringen van zwarte vrouwen toch genoemd worden, dan gaat het plotseling om 'vreemde' vrouwen, die niet meer onder de overkoepelende noemer 'vrouwen' vallen. In plaats daarvan worden deze vrouwen onder het kopje 'vreemd' gerangschikt, wat tevens inhoudt dat hun ervaringen niet relevant zijn voor de theorievorming alhier. Zo wordt de cirkel gesloten: met behulp van de bestaande theorievorming kunnen ervaringen van zwarte vrouwen niet zichtbaar gemaakt worden, en als die toch aan de oppervlakte komen, worden ze afgedaan als 'vreemd', zodat ze geen aanleiding vormen om de theorievorming aan te passen.

De uitdaging voor vrouwenstudies is mijns inziens hun theoretische kader zo flexibel te maken dat het door steeds andere groepen vrouwen benut

kan worden, zonder dat daarbij de eigenheid van die groepen verloren gaat.

Misschien is het voor Gloria Wekker een nieuwe uitdaging om, na het bewerken van haar dissertatie tot dit boek, nu te komen met een zodanige bewerking dat Afro-zwarte vrouwen uit de volksklasse elkaar bij een petroleumlampje voor kunnen lezen uit hun 'eigen werken'.

Anke van der Kwaak

The blessings of motherhood. Health, pregnancy and child care in Dominica

Anja Krumeich

Amsterdam (Het Spinhuis) 1994

278 blz., f 42,50

Poor and powerful. Female-headed households and unmarried motherhood in Botswana

Francien Th.M. van Driel

Nijmegen/Saarbrücken (Nicos) 1994

259 blz., f 61,60

In 1994 verschenen twee proefschriften waarin ongehuwd moederschap een centraal thema is. In *The blessings of motherhood* leidt de antropologe Anja Krumeich ons aan de hand van drie persoonlijke verhalen de wereld binnen van de moeders van Dominica, een klein eiland in de oostelijke Caraïben, waar vrouwen kinderen krijgen van verschillende 'visiting husbands' die geen verantwoording voor de kinderen nemen. De vrouwen staan alleen aan het hoofd van de huishoudens, zijn arm en hebben weinig kansen op werk. Hun moeder is vaak de enige persoon op wie zij terug kunnen vallen.

Het onderzoek dat aan de basis ligt voor dit proefschrift, had tot doel de kloof tussen het beleid van Primary Health Care (PHC) en de uitvoering ervan in kaart te brengen. Wereldwijd staat PHC sinds 1978 centraal in gezondheidszorgplanning, omdat het essentiële zorg toegankelijk zou maken voor de gemeenschap door middel van onder andere 'self-reliance' en 'community participation'. In de vijftien jaar van het bestaan van PHC is twijfel

ontstaan over de werkelijke mogelijkheden ervan. Krumeich deelt op grond van haar onderzoek deze twijfel. Zo verbaasde zij zich erover dat men op Dominica, dat vaak als een voorbeeld van het succes van PHC genoemd wordt, op generlei wijze samenwerkte met lokale genezers. De PHC-werkers sloten niet aan bij de ervaring, kennis en behoeften van de gemeenschap. Lokale ideeën en zienswijzen werden door hen vaak als culturele barrières gezien voor het optimaal functioneren van de gezondheidszorg.

Door de zienswijzen en gewoonten met betrekking tot moederschap in Dominica te bestuderen, hoopte Krumeich als vertaler op te treden naar de gezondheidswerkers en beleidsmakers en zodoende bij te dragen aan het ideaal van een zogenaamd geëmancipeerde PHC. Zij verbleef meer dan drie jaar op Dominica om de betekenissen te bestuderen die moeders geven aan verschillende ervaringen met ziekte, gezondheid en zwangerschap. Daarbij baseerde zij zich op het concept 'verklaringsmodellen' van de medisch antropoloog Arthur Kleinman. Zij probeerde bovendien de interactie tussen vertegenwoordigers van verschillende medische culturen op het spoor te komen.

Krumeich zette een survey op in een aantal dorpen, maar haar positie veranderde al snel doordat zij zelf zwanger raakte van een Dominicaanse man, waardoor zij min of meer een 'insider' werd. Ze werd plotseling een onervaren dochter die veel adviezen kreeg over zwangerschap en moederschap. Zij ging daardoor andere onderzoeksmethoden gebruiken zoals het verzamelen van levensverhalen. Maar ook kon zij nu haar vragenlijsten beter 'cultureel' afstemmen.

Dit alles heeft geleid tot een rijk etnografisch verslag van de Dominicaanse moeder- en kindzorg. Ook neemt Krumeich hierdoor een duidelijke positie in in methodologische discussies in de medische antropologie. Zij geeft aan de algemene kritiek op de verklaringsmodellen van Kleinman – te weinig politiek, te weinig rekening houdend met machtsverhoudingen – te ondervangen door een analyse te geven van de sociaal-economische context van het moederschap in Dominica. Krumeich stelt dat het mogelijk is om door gebruik van de autobiografische methode, structuren te ontdekken die aan de

armoede en ongelijkheid van de vrouwen ten grondslag liggen.

Deze weergave van de inhoud van het boek geeft meteen de tekortkoming aan van het proefschrift van Krumeich. Hoewel het vlot geschreven en goed leesbaar is en bijdraagt aan discussies in de medische antropologie, is er sprake van verschillende benaderingen. Krumeich past theoretische inzichten toe uit de medische en de feministische antropologie en geeft bovendien beleidsaanbevelingen voor gezondheidsinterventies. Zij laat noodgedwongen veel hedendaagse inzichten uit beide disciplines liggen. Zo gaat zij aan het einde van het boek weliswaar dieper in op de onderschikking van vrouwen en de marginale rol van mannen in Dominica, maar zij gebruikt niet het in deze context relevante begrip 'autonomie' van vrouwen. Zij gaat ook voorbij aan de wijze waarop het ongehuwd moederschap de onderhandelingspositie van vrouwen beperkt en hun onderlinge solidariteit aantast. Wat zij echter wel met haar levensverhalen en etnografisch materiaal aantoont, is dat er een grote kloof bestaat tussen de moeders en de PHC-werkers. De moeders erkennen het potentieel van deze gezondheidswerkers niet, terwijl dezen op hun beurt niet aansluiten bij de curatieve verwachtingen van de moeders en bovendien hun ervaring en kennis niet op waarde schatten. Krumeich kan helaas geen oplossing aanreiken waarmee de afstand tussen beide groepen verkleind wordt.

Kortom, de kracht van dit boek ligt niet in theorievorming, in een doorwrochte analyse van de sociaal-economische positie van moeders, of in de beleidsaanbevelingen, maar in het etnografisch materiaal, de problematisering van de dialoog tussen gezondheidswerkers en moeders en de andere methodologische werkwijze in de medische antropologie.

In *Poor and powerful* stelt Francien van Driel de vraag waarom er in ruraal Botswana zoveel huishoudens zijn met een vrouw aan het hoofd. 57% van de vrouwen met kinderen is daar namelijk ongehuwd. Van Driel sluit hiermee aan bij de theoretische discussie of de huishoudens met een vrouw aan het hoofd slechts een (overgangs)fase in een ontwikkelingsproces of een onafhankelijk structureel verschijnsel zijn. Ze vraagt zich af of deze

huishoudens in Botswana werkelijk armer zijn dan huishoudens waar een man aan het hoofd staat, en wat er is geworden van de 'extended family', die vroeger een traditionele vorm van sociale zekerheid bood.

Van Driel beschrijft hoe ongehuwde vrouwen met kinderen arm en economisch onafhankelijk zijn, maar ook macht hebben. Die macht moeten we vooral in termen van kracht begrijpen, want waarover ze macht hebben, blijft onduidelijk. Niet alleen zijn er geen echtgenoten die de verantwoording nemen voor vrouwen en kinderen, ook broers en vaders doen dit niet meer, zoals vroeger wel vanzelfsprekend was. Veel van deze huishoudens behoren dan ook tot de armste groepen.

Van Driel geeft een historische analyse van de organisatie van genderverhoudingen en de sociaal-economische organisatie van de Tswana-samenleving en bespreekt in dit verband het verschijnsel 'huishouden met een vrouw aan het hoofd'. Voorts laat zij zien dat ongehuwd moederschap al bestond voor de missie, zending, het ontstaan van loonarbeid en migratie, maar door deze ontwikkelingen snel in omvang toenam en in 1966 werd gelegaliseerd. Dit alles illustreert Van Driel met een dag uit het dagelijks leven in het dorp Paje en de resultaten van het onderzoek onder vijftig huishoudens aldaar. Van Driel laat zien hoe nadelig ontwikkelingsinterventies zijn voor de positie van vrouwen en hoe de noodzaak van bezit van contant geld urgenter wordt.

De vrouwen zelf wijten hun precaire positie aan gebrek aan bronnen van inkomsten en het uiteenvallen van familienetwerken. Van Driel beschrijft hoe onder invloed van christendom, kolonisatie, migratie en industrialisatie de oude normen- en waardenpatronen en de economische mogelijkheden veranderden en traditionele structuren uiteenvielen. De genderrelaties binnen en buiten huishoudens maakten een ware transformatie door. Aanvankelijk vormden de veehouderij en de arbeid van vrouwen centrale bestaansmiddelen in de gemeenschap, maar later konden mannen door loon uit arbeid en handel economisch onafhankelijk worden. Ze waren niet meer afhankelijk van de arbeid van vrouwen. Hierdoor veranderde de betekenis van het huwelijk. Vrouwen stonden meer en meer alleen

aan het hoofd van hun huishouden. Niet alleen verschilden de huishoudens met mannen aan het hoofd van die met vrouwen aan het hoofd, maar ook de huishoudens met vrouwen aan het hoofd (ongetrouwde vrouwen, weduwen of gescheiden vrouwen) hadden in verschillende mate de beschikking over vee, mankracht en geldinkomsten.

Door begrippen als huishouden, familie en hoofd van een huishouden in de culturele en historische context van Botswana te plaatsen, benadrukt Van Driel de noodzaak van het goed en kritisch definiëren van concepten in onderzoek naar veranderende genderrelaties. Aan het einde van haar boek maakt zij aannemelijk dat huishoudens met vrouwen aan het hoofd niet een tijdelijk verschijnsel zijn, maar de voortzetting van een oud patroon, waarbij vrouwen als de belangrijkste opvoedsters en kostwinsters gezien worden.

De kracht van dit proefschrift ligt in de historische analyse van de huishoudens met een vrouw aan het hoofd. Van Driel gebruikte voor haar onderzoek diepte-interviews met overheidsfunctionarissen, ontwikkelingswerkers, een survey van de huishoudens, participerende observatie en analyse van historische bronnen. Zij laat op overtuigende wijze zien dat een genderbewuste analyse een noodzakelijke aanvulling is op de Afrikaanse geschiedschrijving. Jammer genoeg legt zij de nadruk vooral op de economische autonomie van vrouwen en komen fysieke, sociaal-culturele en politieke autonomie nauwelijks aan bod. De krachtige ongehuwde vrouwen die in staat zijn alle eindjes aan elkaar te knopen, verbouwen ook nog voedsel en brengen kinderen groot. In hoeverre zijn deze vrouwen echter 'powerful'? Van Driel suggereert dat de vrouwen af en toe een man trouwen en deze feitelijk alleen als economische bron gebruiken. De vraag blijft of zij vrijwillig slechts tijdelijk een huwelijk aangaan. De vrouwen in kwestie behoren nog steeds tot de allerarmste groepen in Botswana. Ze geven zelf aan afhankelijk te zijn van de toegang die anderen hen verschaffen tot hulpbronnen en overlevingsmogelijkheden.

Alhoewel beide proefschriften binnen antropologische en ontwikkelingsstudies te plaatsen zijn, lopen ze wat betreft inhoud, analyse en vorm uiteen. Beide studies bieden echter ondersteuning

voor de hedendaagse kritische houding ten aanzien van universeel antropologisch gebruik van termen als huishouden en familie; duidelijk wordt dat begrippen als moederschap en ondersteuningsnetwerken in verschillende contexten en historische perspectieven andere betekenissen kunnen hebben.

Ook illustreren beide boeken hoe onderzoek en de analyse ervan het resultaat zijn van de uitwisseling van de onderzoeker en het onderzochte. De manier waarop de persoonlijke betrokkenheid van Krumeich haar methodologische en theoretische benadering bepaalde is daar een voorbeeld van. Van Driel hanteerde vanuit haar achtergrond van 'development studies' interdisciplinaire technieken, waardoor we minder bij de vrouwen zelf betrokken raken. Daarentegen ondersteunt haar historische analyse haar betoog op een geloofwaardige wijze. Met andere woorden: voor beide benaderingen valt iets te zeggen.

Een derde punt dat na lezing van de boeken naar voren komt, is de vraag in hoeverre de vrouwen sociaal autonoom zijn en welke strategieën zij ontwikkelen om hun positie te verstevigen. Beide proefschriften overtuigen de lezer van het feit dat huishoudens met vrouwen aan het hoofd zelfstandige eenheden zijn, maar helaas wordt nauwelijks ingegaan op de onderhandelingsruimte van deze huishoudens en op de vraag hoe vooral ongehuwde moeders in hun toegang tot bijvoorbeeld betaald werk worden beperkt. Is het af en toe aangaan van een huwelijk werkelijk een vrije keuze of moeten de vrouwen weer blij zijn een tijdje ondersteuning te vinden? Hopen deze vrouwen nog steeds op een huwelijk? Hoe machtig zijn zij werkelijk? Ambieën zij een zelfstandig maar arm bestaan boven een meer bestaanszeker huwelijk met een onbetrouwbare partner?

Hopelijk zullen we in de toekomst antwoord op deze essentiële vragen krijgen. Deze twee boeken leveren een basis waarop de studie naar ongehuwd moederschap kan worden voortgezet en inzichtelijk gemaakt voor bijvoorbeeld beleidsmakers. Hopelijk zullen de vrouwen daardoor ooit kunnen profiteren van de ontwikkelings- en gezondheidsinterventies.

Marja Gastelaars

Opvoeden tot sociale verantwoordelijkheid. De verzoening van wetenschap, ethiek en sekse in het sociaal werk in Nederland rond de eeuwwisseling

Liesbeth Bervoets

Amsterdam (IISG) 1994

183 blz., f 38,50

De titel klinkt wat cryptisch en niet erg veelbelovend, maar het boek is mooi. Het gaat over de ideologische context waarbinnen, eind negentiende eeuw, onder meer de eerste opleiding voor het sociaal werk (de latere Amsterdamse School voor Maatschappelijk Werk) werd vormgegeven. Praktische zaken als de samenstelling van het docentenkorps, het curriculum, de werving van leerlingen en dergelijke komen ook ter sprake. Zij bieden aardig zicht op de moeilijke confrontatie van theorie en praktijk. Het grootste deel van de tekst is echter gewijd aan een genuanceerde reconstructie van de ideologische bouwstenen die ten grondslag lagen aan de School voor Maatschappelijk Werk.

De school bood een belangrijk draagvlak voor de ontwikkeling van een aantal nieuwe vrouwenberoepen – woningopzichteres, armenbezoekster, wijkverpleegkundige, bibliothecaresse. Het ontstaan ervan wordt geplaatst in een complex vlechtwerk van socialistische, feministische, sociaal-liberale en wetenschappelijk-sociologische ideeën. Dat vergde van de betrokkenen – met bekende namen als Mercier, Kerdijk en Muller-Lulofs, vrouwen en mannen – onophoudelijk stellingnames.

Zo beschrijft Bervoets de keuzes die werden gemaakt ten aanzien van het sociaal darwinisme en het Comteaans positivisme. De initiatiefnemers van de school gaven de voorkeur aan die aspecten van het sociaal darwinisme waarin de historisch maakbare kansen van het individu werden geaccentueerd, en niet het meer voor de hand liggende automatisme van de *survival of the fittest*. Bij Comte benadrukten zij vooral diens *Religion de l'humanité* en niet het 'positivisme' van zijn wetenschapsopvatting. Individuele ontwikkelingsmogelijkheden moesten worden ingebed in domeinen als het

gezin en de beroepsgroep, om daadwerkelijk maatschappelijk te kunnen worden 'gericht'.

Wat betreft het liberalisme van die tijd werd het meer traditionele liberalisme à la Van Houten afgewezen, omdat dat, naar de opvatting van deze voorvecht(st)ers van een humanistische levensbeschouwing, de armenzorg te veel als paternalistisch beschavingsoffensief profileerde. Het sociaal liberalisme, waarbij tegelijkertijd aan goede collectieve voorzieningen en aan goede hulp voor individuen zou moeten worden gewerkt, had hun uitgesproken voorkeur. De overheid kreeg een duidelijke rol, zij het aldus Bervoets niet in termen van rechtstreekse regulering. Zij gebruikt in navolging van Foucault de notie 'pastorale macht', waarbij het uitdrukkelijk de bedoeling was dat ook de hogere sociale lagen zichzelf zouden hervormen, zichzelf zouden opvoeden tot sociale verantwoordelijkheid.

Zoals wel vaker in die tijd werd dit radicale sociaal liberalisme nadrukkelijk onderscheiden van het socialisme, ook al kon deze groepering zich wel in bepaalde aspecten van het socialisme vinden: "Van haar overdrijving ontdaan" bood het socialisme goede aanknopingspunten voor sociale hervorming, te meer daar zij de arbeidersklasse tot organisatie aanzette en van armoede een politiek vraagstuk had gemaakt', aldus Bervoets (p. 84). Het radicale feminisme werd eveneens in de eigen gelederen geweerd. De machtsstrijd tussen mannen en vrouwen was, zo vond men, niet van belang al behoorde het recht op zelfontplooiing van vrouwen hoog op de politieke agenda. Onderwijs en betaalde arbeid waren voorwaarden voor vrouwen om op eigen wijze in het maatschappelijk leven te kunnen participeren. Men meende zelfs dat 'burgerplicht (nuttige arbeid) aan burgerrecht (kiesrecht) vooraf diende te gaan' (p. 65). Daarbij zou 'de sociale vrouw' een eigen richting kunnen geven aan het sociale. 'In de verwarring over de "ware" bestemming van de vrouw konden kopstukken uit de sociale-hervormingsbeweging interveniëren met een programma voor "de sociale vrouw", waarin "burgerlijke verantwoordelijkheid", "toewijding aan de gemeenschap" en "grondige sociale vorming" de boventoon voerden', zo vat Bervoets het programma samen (p. 22). Een combinatie van zelfrealisatie en maatschappelijk nut.

Dat waren hele mooie idealen, maar – ook dat blijkt uit het boek – het bleek lang niet makkelijk ze te realiseren in de praktijk. De wens bijvoorbeeld dat vrouwen ook ruimte krijgen voor een arbeidscarrière, leidde in de praktijk onmiddellijk tot problemen voor (gehuwde) vrouwen. De in het boek opgenomen biografische schetsen van enkele opricht(st)ers van de school getuigen daar al van, maar het zou zeker gelden voor de toekomstige leerlingen: een ongestoord werkend leven was voor vrouwen allerminst gewoon.

Diezelfde ambiguiteiten komen naar voren als we spreken over de manier waarop de school zich in de praktijk moest legitimeren. Daarvoor volstond niet, dat men een – in politiek en wetenschappelijk opzicht – keurig netwerk opbouwde ten behoeve van bestuur en docentenkorps. En evenmin dat men een degelijk curriculum nastreefde – volgens Bervoets werd daarbij zelfs een tijd lang te veel waarde gehecht aan de gewichtigheid van de wetenschappelijke wereld. De school beoogde immers een praktische opleiding te geven. De confrontaties kwamen dan ook pas echt toen de opleiding een wat breder karakter kreeg en de leerlingen ook ingeleid werden in het praktische werk.

Bestuur en docenten wilden bij uitstek voorkomen dat de nieuwe opleiding tot maatschappelijk werk zou verworden tot een soort 'ledigheidsbestrijding' voor de 'dames uit de betere kringen'. Derhalve werd een sterk accent gelegd op de professionaliteit van het te ontwikkelen handelingsrepertoire voor de nieuwe maatschappelijk werkers. Zelfredzaamheid of, in de taal van die tijd, de bevordering van de *self-help* van de armen, moest daarbij de inzet zijn: het 'stimuleren van armen om door eigen inspanning zichzelf te onderhouden' (p. 136). Net zo belangrijk was het streven 'de autonomie van de bewelddadige zo veel mogelijk in tact te laten door stigmatisering waar mogelijk te voorkomen' (ibidem). Men keerde bijvoorbeeld bij voorkeur in geld, niet in natura uit. Woningopzichteren moesten leren, huurders met respect te begen: geen raad geven waar niet om gevraagd wordt, zich niet zonder reden bemoeien met huiselijke omstandigheden en nooit onaangekondigd binnenvallen. De opleidsters zochten het kortom in een vorm van methodisch handelen, waarbij zake-

lijkheid en respect voor de cliënten hand in hand moesten gaan.

Toch bleef men huiverig om deze 'hoog opgeleide dames' zomaar uit te leveren aan de maatschappij. 'Bij een deel van het bestuur leefde (...) de angst dat leerlingen of oud-leerlingen zich in het maatschappelijke veld zouden vergalopperen en school en bestuur te schande zouden maken' (p. 121). Volgens Bervoets was dit niet alleen omdat professionele vrouwen nog lang niet vanzelfsprekend waren in de maatschappij. Het had, zo stelt zij, evenzeer met de eigen ambivalenties van de opleidsters en het bestuur te maken. Moesten de studentes nu bijvoorbeeld wel of niet met belangrijke levenskwesties als prostitutie worden geconfronteerd of trok dat 'zenuwzieke gevallen' aan, zo vroeg men zich af. Koos men, zoals Bervoets dat uitdrukt, voor pathologisering of voor pedagogisering van de nieuwe vrouw?

In elk geval werden er in de praktijk nogal wat barrières opgeworpen die de toetreding van studenten tot de opleiding niet vergemakkelijkten. Voorbeelden daarvan zijn het (te) hoge schoolgeld, de (hoge) toelatingsleeftijd van 23 jaar en de middelbare-schoolopleiding die als toelatingseis gehanteerd werd. Geen wonder dus dat, om met Bervoets te spreken, de opleiding zeker tot 1915 een twijfelachtige basis leek te hebben. Ook hierbij kan de vraag worden gesteld, of het streven naar professionalisering ingegeven werd door de wens de beroepsgroep een stevige maatschappelijke basis te geven of door de angst, maatschappelijk een flater te slaan met het resultaat. Zelfs voor deze mensen, die toch overtuigende dragers waren van een zeer prijzenswaardige humanistische 'moraal' – en Bervoets heeft hen met veel liefde geportretteerd – bleek het een hele opgave hun ideaal van 'maatschappelijke verantwoordelijkheid' zomaar toe te vertrouwen aan de nieuw op te leiden maatschappelijk werkenden, uit angst dat die er minder behoudzaam mee om zouden gaan.

Het boek is een case-studie die op het eerste gezicht vooral van belang lijkt voor geïnteresseerden in de ontwikkeling van het onderwijs en van de welzijnssector. Maar het biedt ook een aanvulling op het gangbare beeld van de ideologische ontwik-

kelingen van de tweede helft van de negentiende eeuw, voor zover daarin nog steeds de overbekende liberale, socialistische en confessionele vertogen overheersen. We herkennen in het programma van de Amsterdamse School voor Maatschappelijk Werk bovendien moeiteloos een zeer modern aandoend radicaal liberalisme, dat ook in het laatste deel van de twintigste eeuw niet zou misstaan.

Daarnaast besteedt Bervoets – en dit is theoretisch relevant – veel aandacht aan de vraag 'welke betekenis van sekse wordt ingesloten of juist uitgesloten, ook bij concepten die op het eerste oog niets met sekse te maken hebben' (p. 15). Zo weet ze aannemelijk te maken dat de verbinding van vrouwen met de hier besproken nieuwe werksoorten in de sociale zorg en voorzorg niet alleen berustte op gangbare veronderstellingen omtrent de taken van vrouwen. Hetzelfde geldt voor de verbinding van vrouwen met professionaliteit: daarbij wordt allereerst op een simpele manier de gangbare mannelijke professionaliteit door vrouwelijke varianten vervangen. Daarbij valt vooral de zorgvuldigheid van Bervoets' formuleringen op. Dus: misschien geen baanbrekend werk, maar voor geïnteresseerden zeker de moeite waard.

Conny Roggeband

Geef ons de nacht terug! Seks, verkrachting en het nieuwe feminisme

Kate Roiphe

Amsterdam (Contact) 1994

158 blz., f 29,90

Aan de slag: een aanzet voor een derde feministische golf

Naomi Wolf

Amsterdam (Forum) 1995

350 blz., f 37,50

De boeken van Wolf en Roiphe hebben bij het verschijnen veel aandacht gekregen in de media. Verlekkend presenteerde men beide boeken als een vorm van feministische moedermoord. De schrijfsters werden opgevoerd als woordvoersters van een

nieuwe generatie feministes, die zich verzet tegen het negatieve imago van het 'oude' feminisme. Feministes zouden in deze visie vooral het accent hebben gelegd op het 'slachtofferschap' van vrouwen, waardoor vrouwen te veel worden voorgesteld als slachtoffers van onderdrukking en seksueel geweld. Het feminisme zou zich meer moeten concentreren op de macht van vrouwen. In Nederland lijkt het 'slachtofferfeminisme' inmiddels een synoniem te zijn geworden voor het feminisme van de 'tweede golf'; jonge feministes daarentegen zijn 'power-feministes'. Hoe deze etikettenplakkerij precies tot stand is gekomen is niet helemaal duidelijk. Het is in elk geval niet in overeenstemming met wat de auteurs, met name Roiphe, beweren. Roiphe geeft aan dat juist onder jonge vrouwen (campusstudentes) het slachtofferschap wordt benadrukt. Zij is van mening dat de oudere generatie (waaronder haar moeder) meer de nadruk legde op kracht, zelfbeschikking en seksuele vrijheid van vrouwen, iets waar jonge feministes een voorbeeld aan zouden moeten nemen.

Roiphe heeft haar boek geschreven als een reactie op de *date-rape-crisis* in de Verenigde Staten. Het feminisme dat Roiphe tegenkwam als studente aan de Harvard Universiteit bleek een ander soort feminisme te zijn dan dat waarmee zij was grootgebracht. Nieuwe studenten aan Harvard worden uitgebreid voorgelicht over seksueel geweld. Er worden workshops georganiseerd over *date-rape* (verkrachting na een avondje-uit) en voorlichtingssessies over seksuele intimidatie gehouden. Overal op het campusterrein hangen blauwe lichten om potentiële verkrachters af te schrikken en regelmatig worden *Take back the night*-marsen gehouden. In het voorlichtingsmateriaal over seksueel geweld en seksuele intimidatie worden mannen voorgesteld als agressor (potentiële verkrachters) en vrouwen als slachtoffer. Er wordt een vrouwbeeld gecreëerd dat volgens Roiphe sterk doet denken aan het vrouwelijk ideaal uit de jaren vijftig: de vrouw als passief, onschuldig en te beschermen object. Vrouwen moeten zich beschermen tegen seksueel geweld door 'op te passen' en 'niets uit te lokken'. Roiphe verzet zich tegen dit beeld: door vrouwen als onschuldig en puur voor te stellen, wordt de seksualiteit van vrouwen ontkend. Het

suggereert dat mannen seks willen en vrouwen niet.

De begrippen verkrachting en seksuele intimidatie dreigen volgens Roiphe in de Verenigde Staten sterk te worden uitgehold. Seks waar je achteraf spijt van hebt wordt door sommigen verkrachting genoemd. Seksuele intimidatie wordt in voorlichtingsfolders omschreven als 'elke vorm van ongewenste seksuele belangstelling, waarbij een persoon zich ongemakkelijk voelt' (p. 87). Onder een dergelijk brede definitie valt een groot aantal gedragingen: van lustvolle blikken en seksistische grappen tot pogingen tot aanranding of verkrachting. Volgens Roiphe wordt op deze manier bijna elke seksuele aandacht verboden. Ze stelt dat niet alle vervelende seks gedefinieerd moet worden als verkrachting. Het aantal gerapporteerde verkrachtingen staat volgens Roiphe niet in verhouding tot de *date-rape*-hetze op de Amerikaanse campusterreinen. Doordat gehamerd wordt op het gevaar voor seksueel geweld zijn vrouwen bang geworden en deze angst werkt verlamdend. Vrouwen moeten volgens Roiphe minder de nadruk leggen op het slachtofferschap en assertief optreden tegen ongewenst gedrag.

Wolf levert in haar boek commentaar op Roiphe's betoog. Volgens Wolf bekritiseert Roiphe het feminisme net zoals Camilla Paglia: door ongenueanceerd te schoppen en te slaan. Wolf is van mening dat het probleem van *date-rape* door Roiphe gebagatelliseerd wordt. Roiphe komt met te weinig goed onderbouwde argumenten: 'Roiphe schildert een impressionistisch beeld van hysterische *date-rape victims*, maar heeft nauwelijks oog voor de epidemie van seksueel-geweldsmisdrijven' (p. 147).

Roiphe's verhaal is inderdaad een persoonlijke impressie, haar argumenten worden slechts een enkele keer, op een wat arbitraire wijze, onderbouwd door middel van cijfermateriaal. In haar voorwoord geeft Roiphe dit ook duidelijk aan: ze heeft niet de pretentie een wetenschappelijk doorwrocht boek te hebben geschreven. Roiphe bedient zich in haar betoog soms van wat flauwe clichés om haar standpunten kracht bij te zetten. Zo beschrijft ze bijvoorbeeld uitgebreid het uiterlijk van feministische studiegenoten. Deze feministes met 'lippenstift, lange haren en modieuze kleding' krijgen ervan langs,

waardoor Roiphe het feminisme zelf ook weer in een bepaalde hoek duwt: die van de tuinbroeken en stekeltjeshaar.

Roiphe's boek laat overtuigend zien hoe de aandacht voor seksueel geweld op Amerikaanse universiteiten volledig uit de hand lijkt te zijn gelopen. Docenten en mannelijke studenten vertonen een soort paranoïde gedrag omdat ze bang zijn wegens seksuele intimidatie te worden aangeklaagd. Vrouwen zijn voortdurend op hun hoede voor de dreiging van seksueel geweld. De angst voor seksueel geweld is weliswaar reëel, maar werkt uiteindelijk contra-productief; hij dringt vrouwen weer terug in bepaalde domeinen.

Het boek van Wolf is in tegenstelling tot dat van Roiphe goed gedocumenteerd en doorspekt van cijfermateriaal. Zij heeft grondig onderzoek gedaan en een overweldigend aantal gegevens verzameld. Wolf bekritiseert evenals Roiphe het slachtofferfeminisme, zij het in bredere zin. Zij stelt: 'het feit erkennen dat je slachtoffer bent is niet verkeerd... Het is wel verkeerd om vanuit die situatie een identiteit te vormen' (p. 148). Slachtofferfeminisme zet vrouwen ertoe aan zich te identificeren met machteloosheid, zich af te zetten tegen mannen en zichzelf als 'de betere categorie' te beschouwen. Volgens Wolf kunnen veel vrouwen zich niet met dit soort feminisme identificeren omdat zij zichzelf niet als slachtoffers van onderdrukking door mannen zien. Negatieve, stereotiepe beeldvorming over feminisme is funest geworden voor de vrouwenbeweging. Dit is volgens Wolf voor een deel ook de schuld van het feminisme zelf: 'Het (slachtoffer)feminisme heeft de vooruitgang van vrouwen geremd, hun zelfkennis geblokkeerd en is de oorzaak van de meest onlogische, negatieve, zelfs chauvinistische voorbeelden van regressief denken waardoor veel vrouwen en mannen van de beweging zijn vervreemd.' (p. 147) Het feminisme moet meer nadruk leggen op de kracht van vrouwen en er moet niet te veel geklaagd en gezeurd worden.

Wolf is optimistisch over de sekseverhoudingen in de toekomst. Ze stelt dat er een onomkeerbaar proces in gang is gezet. In 1991 vond een *genderquake* plaats naar aanleiding van de affaire Thomas-Hill, waarin de aanklacht van een zwarte

vrouw werd beoordeeld door een raad van witte mannen. Deze affaire wekte de woede van een groot aantal vrouwen op, waardoor zij tijdens de verkiezingen een jaar later hun *power of the vote* gebruikten en een groot aantal vrouwen werd gekozen in de Senaat. Meer dan de helft van de stemgerechtigden (52% op mondiaal niveau) bestaat volgens Wolf uit vrouwen, waardoor vrouwen dus een beslissende invloed kunnen hebben op verkiezingsuitslagen.

Volgens Wolf bestaan er nauwelijks nog formele belemmeringen voor vrouwen om de macht te grijpen, het probleem is alleen dat vrouwen er te weinig de juiste mentaliteit voor hebben. Wolf dicteert 27 strategische 'regels' voor vrouwen om tot een nieuwe psychologie te komen: die van het *power-feminisme*. Deze puntenlijst lijkt nogal betuttelend, en doet denken aan de in de Verenigde Staten populaire zelfhulpboeken ('oefen je erin om meer geld voor je werk te vragen, en stimuleer je vrienden om dit ook te doen'; 'laten we algemeenheden over mannen vermijden die geen uitzonderingen toestaan'; 'laten we de impuls om weg te kruipen voor het erkennen van macht en de leiderschapskwaliteiten die we wel hebben, bestrijden'; 'laten we het idee dat de strijd voor gelijkheid somber moet zijn overboord zetten, laten we iedere gelegenheid aangrijpen om er een speelse, gevatte, sexy en feestelijke aangelegenheid van te maken').

Het 'nieuwe' feminisme dat Wolf propageert moet zo breed mogelijk zijn en een grote groep vrouwen (èn mannen) aanspreken. Er moet niet langer zo iets als een feministische waarheid gepropageerd worden. Daarnaast stelt Wolf dat vrouwen solidair moeten zijn en van elkaars hulpbronnen en machtsmiddelen gebruik moeten maken. Vrouwen moeten bruikbare informatie en contacten uitwisselen, voor elkaar lobbyen en elkaar informeren over openstaande vacatures. Dit alles moet overgoten worden met een sausje van plezier, *fun*: het mag er allemaal niet te dik bovenop liggen. Vrouwen moeten daarom feesten en borreluurtjes organiseren, waar ondertussen nuttige contacten kunnen worden gelegd. Deze door Wolf geschetste strategie is vooral voor een bepaalde groep vrouwen interessant: goed opgeleide vrouwen die al stevig in het carrière-zadel zitten. Deze strategie sluit dan ook

niet erg aan op wat Wolfs belangrijkste doel lijkt te zijn, namelijk iedereen tot het feminisme bekeren.

Uiteindelijk spreekt er uit de boeken van Wolf en Roiphe een zelfde soort boodschap. Het 'nieuwe' feminisme moet de kracht van vrouwen onderstrepen en meer macht voor vrouwen nastreven. Het feminisme moet opnieuw aantrekkelijk worden gemaakt voor een grote groep vrouwen. Wolf gaat daarin wel erg ver. Zij predikt een universeel feminisme, iedereen mag erbij komen en elke verschillende mening wordt gerespecteerd en gewaardeerd. Misschien allemaal heel groots en meeslepend bedoeld, maar de scherpe kantjes zijn eraf. Wat overblijft is mijns inziens een soort kleur- en smaakloos feminisme: weinig strijdbaar en nogal richtingloos.

Saskia Poldervaart

De public relations van vrouwenstudies

Vrouwenstudies in de cultuurwetenschappen

Rosemarie Buikema en Anneke Smelik (red.)

Muiderberg (Coutinho) 1993
251 blz., f 34,50

Feminisme en wetenschap

Jenny E. Goldschmidt, Siv S. Gustafsson,
Henriëtte Maassen van den Brink, Joyce
Outshoorn
Utrecht/Amsterdam (Prometheus/Teleac)
1995

144 blz., f 39,75

Vrouwenstudies in de jaren negentig. Een kennismaking vanuit verschillende disciplines

Margo Brouns, Mieke Verloof, Marianne
Grünell (red.)

Bussum (Coutinho) 1995
367 blz., f 39,50

Nadat in 1993 *Vrouwenstudies in de cultuurwetenschappen* is gepubliceerd, verschenen er dit jaar nog twee (leer)boeken die als inleidend en voor een groter publiek zijn bedoeld. Namelijk het boek van

de gelijknamige Teleac-cursus *Feminisme en wetenschap* en *Vrouwenstudies in de jaren negentig*. Wat betreft de nadruk op interdisciplinariteit, stijl en beeld van de inhoudelijke ontwikkelingen binnen vrouwenstudies, lijken de eerste en derde publicatie het meeste op elkaar. *Vrouwenstudies in de cultuurwetenschappen* is een inleiding, maar wil ook buiten de cultuurwetenschappen en buiten kringen van vrouwenstudies van belang zijn. *Vrouwenstudies in de jaren negentig* geeft eveneens een overzicht van de nieuwe concepten, vragen en perspectieven, maar nu binnen vrouwenstudies in het algemeen en richt zich, nadrukkelijker nog dan eerstgenoemde inleiding, niet alleen op studenten van universiteiten en hogescholen, maar ook op alle geïnteresseerden in vrouwenstudies. Wat de doelgroep van *Feminisme en wetenschap* is blijft echter onduidelijk. Er ontbreekt in dit boek een verantwoording en inleiding; plompverloren valt men in 'Feminisme en politicologie' en een relatie met de andere onderwerpen van het boek (te weten 'recht' en 'economie') ontbreekt. Ongetwijfeld komt dat omdat het boek bij de Teleac-cursus behoort, maar het zou toch ook los van deze cursus gelezen moeten kunnen worden? In de Teleac-uitzendingen is gesteld dat het boek gericht is op de reeds enigszins in vrouwenstudies ingevoerde mensen. Dit klopt inderdaad; met name het eerste hoofdstuk, dat de opkomst van het constructiedenken behandelt, gaat veel te snel voor een inleiding en de vele hier aangestipte begrippen worden nauwelijks uitgelegd. Onopgehelderd blijft eveneens waarom alleen politicologie, recht en economie worden behandeld. In zeer grote lijnen laten alle drie boeken een zelfde soort ontwikkeling in vrouwenstudies zien: van gelijkheid naar verschil naar gender naar... en dan beginnen ze elkaar te ontlopen.

Naar *deconstructie*, zegt *Vrouwenstudies in de cultuurwetenschappen* en handhaaft deze ontwikkeling met ijzeren discipline voor alle besproken vakgebieden: feministische geschiedenis, literatuur- en taalwetenschap, massacommunicatie, filmkunde, theaterwetenschap, kunstgeschiedenis en muziekwetenschap. (Zou trouwens feministische theologie niet ook onder 'cultuurwetenschappen' moeten vallen?) Voor de gelijkheid-verschil-de-

constructie-lijn is gekozen 'omdat het een eenheid geeft aan de disciplinaire inleidingen en ook de interdisciplinaire verbanden laat zien' (p. 11). Hier-voor is zeker iets te zeggen, maar voor een recensent die de hoofdstukken achter elkaar leest wordt deze indeling een wel erg strak keurslijf. Als illustratiemateriaal is voor elk vakgebied gekozen voor een analyse van de roman (en de film) *The color purple* van Alice Walker. Nu ben ik wel voor 'rode draden' in onderwijsprogramma's, maar was 'van gelijkheid naar verschil naar deconstructie' niet voldoende geweest? Bovendien kan ik niet helemaal ontkomen aan het gevoel van 'political correctness': waarom zo'n nadruk op cultuurverschillen tussen (Afro-Amerikaanse) 'zwarten' en (alle) 'witten' en vallen de hetero-homo en klasse- (of opleidings)verschillen helemaal weg? (Dit komt overeen met de constatering in *Vrouwenstudies in de jaren negentig*: 'dat er momenteel relatief weinig aandacht is voor seksualiteit als ordeningsprincipe en voor sociaal-economische klasseverschillen; de meeste aandacht gaat nu uit naar etnische verscheidenheid' [p. 51]). Aan zo'n constatering is *Vrouwenstudies in de cultuurwetenschappen* nog niet toe; onverbloemd wordt in het nawoord gezegd dat 'de andere vragen die vrouwenstudies stelt (...) laten zien dat het perspectief vanuit "de tweede sekse", "de vreemdeling", de vrouw uit de arbeidersklasse, de oudere vrouw of de lesbienne een verrassend ander licht werpt op de cultuur waarin we leven en die we denken zo goed te kennen'. Inderdaad, maar waarom dan nauwelijks iets over de laatste drie 'categorieën'? Hoe moeilijk het is om te ontkomen aan het denken in tegenstellingen en eenheden blijkt als er geschreven wordt over het 'witte model' en het 'vrouwelijkheidsideaal van de verfijnde dame' (p. 164) en daar de ervaringen van Afrikaans-Amerikaanse vrouwen tegenover worden gesteld. Licht wrevelig bedenk ik dan dat de zwarte (intellectuele) vrouwen uit mijn kennissenkring meer voldoen aan dit 'witte ideaal' dan mijn witte groentebroer-buurvrouw. Natuurlijk moet het arrogante witte feminisme aan alle kanten worden bekritiseerd, maar dat betekent niet dat er een witte en een zwarte vrouwelijkheid bestaan. Een begrip als 'het witte model' suggereert dat mijns inziens te veel.

Naast deze kritiek echter niets dan lof voor deze inleiding in de cultuurwetenschappen. Het boek is zeer plezierig te lezen en met name het theoretische hoofdstuk over feministische semiotiek is buitengewoon helder geschreven. Ook de opdrachten en de verklarende woordenlijst achterin het boek zijn te prijzen. Eén opdracht wil ik U niet onthouden: 'Bedenk (tot slot) drie situaties waarin uw vrouw- of man-zijn er niet toe doet en geef aan hoe deze situaties en de bijbehorende zelfopvattingen samenhangen.' (p. 221)

Volgens *Vrouwenstudies in de jaren negentig* verloopt de ontwikkeling ook zo ongeveer van 'gelijkheid naar verschil' naar ... *constructie en differentie*. Het begrip 'deconstructie' wordt hier min of meer terloops onder 'differentie' behandeld en staat veel minder centraal dan in *Vrouwenstudies in de cultuurwetenschappen*. Anders dan in laatstgenoemd boek worden in *Vrouwenstudies in de jaren negentig* ook enige beperkingen genoemd van het postmodernisme en poststructuralisme. Bijvoorbeeld het verdwijnen van de sociaal-economische verhoudingen uit de analyses (p. 73), het weinig ontwikkelen van strategieën voor concrete veranderingen in de bestaande sekseverhoudingen (p. 175) en de onduidelijkheid over de vraag waarom het ene individu zich wel in dominante vrouwelijkheidsconstructies voegt en het andere niet (p. 176). Verschillend is ook dat nu de sociaal-economische problematiek in praktisch alle hoofdstukken aan de orde wordt gesteld en dat de zwarte problematiek wordt uitgebreid met de positie van migrantenvrouwen in Nederland. Ook worden veel meer parallellen getrokken tussen inzichten uit de vrouwenbeweging en de theorievorming van vrouwenstudies. Mooi vind ik bijvoorbeeld de relatie tussen de agitatie tegen de negatieve beleving van het eigen lichaam van (het begin van) de vrouwenbeweging en de positieve waardering van lichamelijkeheid die momenteel in vrouwenstudies tot uiting komt in het denken over het subject: vrouwelijke subjectiviteit is *belichaamde subjectiviteit* (p. 195). Ook in de vele 'kaders' (aparte stukjes die de inhoud van de hoofdstukken met concrete voorbeelden ondersteunen) komt deze relatie tot uiting en worden allerlei actuele 'hete hangijzers' besproken. Duidelijker ook dan in *Vrouwenstudies in de cultuurwetenschappen*.

schappen wordt er in dit boek op gewezen dat het in vrouwenstudies allang niet meer gaat over alleen vrouwen, maar over sekse (of gender) als ordeningsprincipe van de samenleving (waarbij tevens duidelijk wordt gemaakt dat het onderscheid tussen sekse en gender niet te maken valt) en als identiteit van mensen. De strikte scheiding met mannen wordt gerelativeerd (mannelijkheid en vrouwelijkheid staan binnen een continuüm in wisselende verhoudingen tot elkaar), waardoor er ruimte ontstaat om na te denken over verscheidenheid binnen de categorieën. Als voorlopige en pragmatische oplossing wordt gepleit voor tijdelijke coalities op basis van gemeenschappelijke belangen, zonder een veronderstelde gemeenschappelijke identiteit (dus ook coalities met mannen, p. 51).

Is er na al deze lovende opmerkingen nog kritiek mogelijk op dit schitterende boek? Natuurlijk wel. Ik had bijvoorbeeld graag wat meer verantwoording gezien over de keuze van de thematische hoofdstukken. De mooie titels van deze hoofdstukken (zoals 'Lust en liefde', 'Continuïteit en verandering') doorbreken wel goed een discipline-indeling, maar moeten/willen soms te veel diverse onderwerpen behappen. Zo omvat het hoofdstuk 'Politiek, recht en vooruitgang' niet alleen vrouwengeschiedenis, maar ook de (verzorgings)staat, het gezin, politieke participatie, recht en beleid en internationale verhoudingen. Hierdoor kunnen deze thema's alleen worden aangestipt. Tegelijkertijd is het te prijzen dat er gepoogd is de vele uiteenlopende aspecten van vrouwenstudies aan bod te laten komen; zo dekken dit hoofdstuk en het hoofdstuk 'Arbeid, zorg en autonomie' ongeveer de hele inhoud van het boek *Feminisme en wetenschap*. Een klein minpuntje, inherent aan de opzet van het boek eerst de theoretische ontwikkelingen te behandelen en daarna de verbinding hiervan aan concrete thematieken, is dat er nu af en toe herhalingen plaatsvinden, bijvoorbeeld over de theorie van Chodorow. En hoewel nu in het hoofdstuk 'Etnocentrisme en waarheid' op prachtige wijze de noodzaak wordt weergegeven van zowel het loslaten van een eenduidige zwarte identiteit als het articuleren ervan, wordt er toch nog iets te onproblematisch gesproken over 'de westerse waarheid' en 'de eigen cultuur'. Maar verder niets dan lof over dit prettige,

heldere studieboek met zijn vaak geestige en actuele voorbeelden.

In *Feminisme en wetenschap* wordt in het eerste hoofdstuk (over feminisme en politicologie) de ontwikkeling geschetst van seksisme-kritiek (gelijkheid) naar machtsonderzoek en, verschillend hiervan, het constructiedenken. Het begrip 'deconstructie' valt hierbij wel even, maar wordt verder nauwelijks uitgelegd; de nadruk ligt op het begrip 'gender', gezien als overeenkomst tussen machts- en constructiedenken. Het verschil-feminisme wordt niet met name genoemd, maar komt in het tweede hoofdstuk (over de ondervertegenwoordiging van vrouwen in politiek en besluitvorming) indirect uitgebreid ter sprake als de 'verschil-argumenten' onderuit worden gehaald. Tegelijkertijd wordt aangegeven dat veel feministen in allerlei perioden het verschil tussen de seksen juist positief hebben ingezet om hun toelating tot het publieke domein te bepleiten. De volgende twee hoofdstukken (over het recht) laten op belangwekkende wijze zien hoe men er binnen juridische vrouwenstudies met 'gelijkheid' alleen niet uitkwam en hoe het voortdurend gaat over gelijkheid en verschil. Het constructiedenken wordt hier niet genoemd. Wel wordt, net als in de hoofdstukken over feminisme en politicologie, één alomvattend theoretisch kader verworpen. Dit staat nogal in contrast met de laatste twee hoofdstukken over economie en feminisme, waarin wordt uitgegaan van de neoklassieke economische theorie. De schrijfsters geven de feministische kritiek hierop weer: de neoklassieke theorie vergeet de context waarin kennis wordt geproduceerd, hanteert een specifieke opvatting van gender, geeft te weinig aandacht aan de negatieve kanten van objectiviteit en rationaliteit en beperkt zich tot 'de markt' en tot een 'theorie van keuze'. Tegelijkertijd blijkt deze toch zeer fundamentele kritiek verder niet doordacht te zijn. In het laatste hoofdstuk (over de economische ongelijkheid tussen vrouwen en mannen) wordt zonder probleem uitgegaan van het marktdenken, van consistente gedragsmodellen en van rationele keuzes (bijvoorbeeld het idee dat 'betaald werkenden een zichzelf selecterende groep zijn', omdat 'betaalde arbeid voor betaald werkende vrouwen meer oplevert dan dat het voor niet-betaald werkende vrouwen zou

opleveren als zij betaald zouden werken'). Dit blijven uitgaan van de neoklassieke economische theorie ('met de theorie is niks mis, alleen met de mannen', werd in de Teleac-uitzending van 2 juli 1995 door de schrijfters gesteld) doet me denken aan de vele mislukte pogingen van de jaren zeventig om het marxisme te 'feminiseren'. Alle postmoderne kritiek op de wetenschap, alle feministische discussies over de onwerkzame tegenstelling tussen 'vrouwen' en 'mannen' lijken totaal aan deze feministische economes voorbij te zijn gegaan.

Jammer vind ik ook dat in het eerste hoofdstuk van *Feminisme en wetenschap* zo snel wordt overgegaan tot de beperkte definitie van wat politiek is: politiek is alleen datgene wat te maken heeft met de overheid en de staat. Natuurlijk begrijp ik dat de leuze 'het persoonlijke is politiek' kan verworden tot het alles tot politiek verklaren. Maar wordt nu het belang van deze leuze niet genegeerd? Waarom niet alles wat met de verdeling van maatschappelijke macht te maken heeft tot de politiek gerekend? Of: het in georganiseerd verband praten en handelen om veranderingen te bewerkstelligen? Een ander kritiekpunt betreft de opmerking 'dat mannen ook een gender hebben' (p. 20). Maar het gaat er toch juist om dat mensen niet als vrouwen en mannen worden geboren maar *gemaakt*? Ook vind ik de zonder verwijzing geplaatste opmerking dat er nog steeds geen groot overzichtswerk over de 'eerste' golf bestaat (p. 16) beledigend voor een aantal onderzoeksters (zoals Ulla Jansz, Mineke Bosch, Marianne Braun, Corrie van Eijl) die de laatste jaren op dit onderwerp zijn gepromoveerd. Een laatste kritiekpunt betreft de opmerking dat 'vrouwen en politiek' als thema in de politicologie nog vaak beperkt blijft tot traditionele terreinen van politiek gedrag, en dat alleen wordt ingegaan op de traditionele vraag waarom vrouwen in politiek en besluitvorming ondervertegenwoordigd zijn.

Deze traditionele vraag is echter wel prachtig geïnterpreteerd. Met name de vooronderstellingen die ten grondslag liggen aan 'vrouwenbelangen' zijn duidelijk uiteengezet. Op dit punt vormt dit hoofdstuk een mooie aanvulling op 'Kernconcepten en debatten' en 'Politiek, recht en vooruitgang' uit *Vrouwenstudies in de jaren negentig*. Ditzelfde geldt ook voor het hoofdstuk 'Hoe

universeel zijn mensenrechten', een kwestie die in laatstgenoemd boek alleen is aangestipt, maar in *Feminisme en wetenschap* helder en uitgebreid is geanalyseerd. In dit hoofdstuk over mensenrechten komt ook voor het eerst de westerse dominante ter sprake, een problematiek die, anders dan in *Vrouwenstudies in de cultuurwetenschappen*, in *Feminisme en wetenschap* verder geheel ontbreekt. Ingegaan wordt onder meer op de vraag of vrouwenbesnijdenis kan/moet worden verboden of niet. Anders dan in *Vrouwenstudies in de jaren negentig*, waarin vrouwenbesnijdenis wordt beschreven als voorbeeld van het niet bestaan van eenduidige oplossingen (pp. 142-143), wordt in *Feminisme en wetenschap* gekozen voor het voorrang geven aan het bieden van bescherming tegen inbreuken op het recht op lichamelijke integriteit van vrouwen boven het recht op cultuur en godsdienst (p. 80). Voor beide valt iets te zeggen. Wel lijkt deze keuze in *Feminisme en wetenschap* typerend voor de verschillende benadering van vrouwenstudies vergeleken met de andere twee inleidingen.

Jacqueline Heerkens

Gender planning and development. Theory, practice and training

Caroline O.N. Moser

Londen/New York (Routledge) 1993

285 blz., f 45,-

Different places, different voices. Gender and development in Africa, Asia and Latin America

Janet H. Momsen en Vivian Kinnaird

(red.)

Londen/New York (Routledge) 1993

322 blz., f 45,-

Het thema 'vrouwen en ontwikkeling' staat sinds de jaren zeventig hoog op de agenda van ontwikkelingsorganisaties en (nationale) overheden. Ondanks deze aandacht is de vertaalslag van de inzichten uit wetenschappelijk onderzoek naar de dagelijkse praktijk nog steeds nauwelijks gemaakt.

Zowel *Gender planning and development* van Moser als *Different places, different voices* onder redactie van Momsen en Kinnaird gaan in op de posities van vrouwen in het ontwikkelingsproces in hun land of regio. In beide boeken wordt gepleit voor een gender-benadering in plaats van een vrouwen-benadering. Voor alle duidelijkheid: 'gender' verwijst naar verschillen en verhoudingen tussen mannen/mannelijkheid en vrouwen/vrouwelijkheid die tevens een machtsverhouding impliceren.¹

Genderplanning stelt de volwaardige deelname van vrouwen aan ontwikkeling en ontwikkelingsplanning als centraal doel. Middels *genderplanning* tracht men vrouwen in staat te stellen op basis van gelijkheid en rechtvaardigheid met mannen deel te nemen aan de ontwikkeling van hun samenlevingen. Vrouwen moeten dezelfde kansen en mogelijkheden krijgen om deel te nemen aan de politieke, economische en sociale sectoren van hun land als mannen. Dit lijkt in Nederland wellicht een achterhaalde uitspraak, die het vermelden niet meer waard is. In ontwikkelingsstudies en ontwikkelingsprojecten in Derde-Wereldlanden is dit inzicht evenwel niet altijd doorgedrongen. Zelfs demografische en statistische gegevens over de economische, politieke en sociale bijdrage van vrouwen zijn sporadisch. Alhoewel er vele kwalitatieve onderzoeken zijn verricht onder vrouwen in de Derde Wereld, wordt er in de planning van beleid en projecten vaak voorbijgegaan aan de implicaties ervan voor de posities en invloed op vrouwen.

Moser zet in *Gender planning and development* uiteen wat de politieke, sociale en praktische belemmeringen zijn voor het opzetten en uitvoeren van een effectief ontwikkelingsbeleid dat rekening houdt met genderbelangen. Moser is werkzaam als Senior Social Policy Specialist bij de Wereldbank, een instantie die zich bezighoudt met ontwikkelingsplanning in Derde-Wereldlanden. Haar boek is een pleidooi voor een betere inpassing van genderbelangen in de bestaande planningsmethoden en tradities. Doordat de vertaling van inzichten uit de wetenschappelijke onderzoeken binnen vrouwenstudies en genderstudies tot nu toe niet gemaakt is, worden de gevolgen van ontwikkelingsbeleid en projecten voor de posities van vrouwen veelal over het hoofd gezien. Genderrollen bepalen veelal de

mogelijkheden en beperkingen die iemand heeft om deel te nemen aan het maatschappelijke, politieke en economische leven. Op grond hiervan hebben mannen en vrouwen verschillende belangen en behoeften.

Veel ontwikkelingsprojecten die trachten de posities van vrouwen te verbeteren richten zich op wat zij noemen de *praktische* genderbelangen, dat wil zeggen die belangen van vrouwen die voortkomen uit hun traditioneel sociaal-cultureel gedefinieerde rol. Moser stelt dat een wezenlijke verbetering van de posities van vrouwen meer behoeft dan dat. De situatie waarin vrouwen onderdrukt worden en aan mannen ondergeschikt zijn dient doorbroken te worden, zodat vrouwen zich kunnen emanciperen en hun lot in eigen hand kunnen nemen. Belangen die zich op verandering van de man-vrouwverhoudingen richten worden *strategische* genderbelangen genoemd.

Moser onderneemt een poging om de theorie omtrent gender en praktische en strategische genderbelangen om te zetten in *planning-procedures*. Zij geeft aan waarom deze omzetting tot nu toe nog nauwelijks heeft plaatsgevonden. Ten eerste is de *genderplanning*, met zijn emancipatorisch doel, per definitie een meer confronterende benadering, die vanwege het feministische karakter vaak weerstand oproept bij beleidmakers en machthebbers. Ten tweede zijn er praktische obstakels. Feministische academische onderzoekers hebben inzicht verworven in de complexiteit van genderrelaties en -arbeidsverdeling in specifieke sociaal-economische contexten. Waar het volgens Moser echter aan ontbreekt zijn handvatten om deze complexe verbanden te versimpelen en om te zetten in methoden en methodieken, waarmee gehandeld kan worden. Daarnaast wordt gender slechts moeizaam ingepast in bestaande disciplines. Deze blijken zeer resistent te zijn tegen verandering.

In *Gender and development* tracht Moser te komen tot een gender-gerichte planningsmethodologie, waarmee de inzichten uit academische onderzoeken kunnen doorwerken in de praktijk van de geplande ontwikkeling. Planningsmethodologie is geen neutrale en universeel toepasbare set van technische procedures. Het boek geeft een diepgaande analyse van de problemen rond *gender-*

planning en zet aan tot het vertalen naar *plannings-procedures*. Aan de eigenlijke vertaalslag komt Moser helaas zelf niet toe in dit boek.

Hoe moeilijk het is om tot een gender-benadering te komen blijkt uit de verzamelbundel *Different places, different voices*. Alle artikelen handelen over vrouwen en over hun politieke, economische en sociale positie en bijdragen, maar de meeste artikelen ontstijgen het beschrijvende niveau niet. Hoewel de ondertitel suggereert dat de artikelen gaan over 'gender and development', blijkt dat de meeste artikelen over 'vrouwen' gaan. Slechts één auteur, Amriah Buang, slaagt erin een gender-benadering door te voeren in haar analyse.

Alhoewel het boek niet voldoet aan de verwachtingen die de ondertitel oproept, geeft het wel een goed overzicht van het uiteenlopend scala van thema's en inzichten die kenmerkend zijn voor de hedendaagse geografische wetenschap. Het boek is het resultaat van de Common Wealth Geographical Bureau Workshop, georganiseerd door de universiteit van New Castle upon Tyne in april 1989. In de inleiding stellen Momsen en Kinnaird dat de belangrijkste thema's 'overeenstemming en eenheid' en 'diversiteit' zijn. De overeenstemming en eenheid komen mijns inziens alleen tot uiting in het feit dat alle artikelen over vrouwen in Derde-Wereldlanden gaan. De diversiteit zit in de heterogeniteit van de mensen en gebieden die bestudeerd zijn en de verschillen in plaats en tijd. Door de regionale ordening van de artikelen komt duidelijk naar voren dat thema's en inzichten regionaal gebonden en gekleurd zijn.

In sub-Sahara-Afrika richt geografisch onderzoek zich met name op de slechte algemene economische situatie en de posities van vrouwen in de landbouw. De nadruk ligt op onderzoek naar het beheer van de natuurlijke omgeving en hulpbronnen. Dat de verschillen tussen mannen en vrouwen in de afgelopen jaren nauwelijks verminderd zijn, wordt duidelijk in alle artikelen. In Noord-Afrika en West-Azië blijven vrouwen ver achter bij mannen in hun deelname aan sociale en economische activiteiten en politieke besluitvorming. In Zuid-Azië zijn de gezondheidssituatie en educatie voor vrouwen verbeterd, maar er is nog steeds een ach-

terstand op mannen. Onderzoek richt zich hier op het spanningsveld tussen de produktieve en reproductieve activiteiten van vrouwen, en op de besluitvormingsprocessen in de rurale gebieden.

De artikelen over Zuidoost-Azië en Oceanië handelen over de confrontatie van modernisering in al haar verschijningsvormen met traditionele leefwijzen. De toegenomen economische onafhankelijkheid van vrouwen in de 'moderne sector' zorgt voor betere leefomstandigheden en een grotere beschikbaarheid van materiële goederen. De proletarisering die onder invloed van de binnendringende westerse invloed optreedt ondermijnt echter de posities van vrouwen in de oudere systemen. De ambachtelijke arbeid van vrouwen dreigt te verdwijnen.

In de artikelen over Latijns-Amerika staan de toegenomen verschillen tussen stad en platteland centraal. Een probleem van de vrouwenbeweging is de tegenstelling tussen de feministische beweging voortkomend uit de middenklasse en de groeiende vrouwenbeweging in de lagere klassen. De leefomstandigheden van beide groepen zijn zeer uiteenlopend. Daarnaast is er een debat gaande over de relatie tussen enerzijds feministische en anderzijds revolutionaire strijd voor gerechtigheid.

In vrijwel alle artikelen wordt de noodzaak tot verder onderzoek en inkadering van genderstudies in de academische debatten en disciplines uitgesproken. Jammer is dat de meeste bijdragen veelal niet verder gaan dan de bespreking van praktische genderbehoeften. Strategische genderbehoeften zijn blijkbaar moeilijk te identificeren en om te zetten in projecten en beleid. De bundel *Different places, different voices* geeft een goed gedocumenteerd overzicht van de stand van zaken op het gebied van 'vrouwen en geografie'. Het artikel van Buang springt eruit doordat zij haar observatie dat arbeidsters in Maleisië een slecht imago hebben weet te verklaren vanuit de heersende ideologie en genderverhoudingen.

Beide hier besproken boeken geven aan dat verbetering van de positie van vrouwen afhankelijk is van het ondersteunen van strategische genderbelangen. Tot nu toe hebben de meeste projecten en programma's zich beziggehouden met de behartiging van praktische genderbelangen. Strategische belan-

gen worden geschuwd, doordat ze ingaan tegen bestaande belangen van mannen die in een dominante positie verkeren. Strategische genderbelangen zijn vanwege hun confronterend en emanciperend karakter moeilijk te implementeren en nog nauwelijks geïntegreerd in ontwikkelingsplanning. Hopelijk komt er een vervolg op de aanzet die Moser geeft, zodat de inzichten in de genderproblematiek toegepast zullen worden in ontwikkelingsstudies en -projecten.

Noot

1. In: Margo Brouns, *De homo economicus als winkel-dochter*. Amsterdam (SUA) 1993, p. 13.

Geert ten Dam en Sabine Severiens
The education feminism reader
 Lynda Stone (red.)
 New York/Londen (Routledge) 1994
 380 blz., ong. f 45,-
Feminisms in education. An introduction
 Gaby Weiner
 Buckingham/Philadelphia (Open
 University Press)
 166 blz., ong. f 40,-

Met de regelmaat van de klok verschijnen er momenteel weer publikaties over onderwijs vanuit feministisch perspectief. De windstille van een aantal jaren geleden lijkt over. Deze windstille hing samen met de heftige debatten over postmodernisme die vrouwenstudies lange tijd domineerden. De bijdrage aan dit debat vanuit onderwijskunde, een discipline die zich vooral met individuele leerprocessen bezighoudt vanuit een handelings- en verbeteringsoptiek, leek gering, en de mogelijkheid om up-to-date feministisch onderzoek op dit terrein te verrichten, beperkt. Wie de huidige stroom publikaties doorbladert merkt echter dat postmodernistische discussies onderwijsonderzoeksters niet onberoerd hebben gelaten. Bij een meer nauwkeuriger lezing blijkt tegelijkertijd dat de destijds veelvuldig

gesignaleerde problemen met het postmodernisme, met name de afwezigheid van een politiek perspectief en de negatie van de handelingscapaciteit (agency) van individuen, bijna geruisloos zijn 'opgelost'. Zo wordt thans welhaast vanzelfsprekend geponeerd dat leerlingen de hun aangeboden betekenissen interpreteren en tot onverwachtse en afwijkende zingevingen kunnen komen.

In *The education feminism reader* heeft Lynda Stone vijftien jaar feministische theorievorming en onderzoek naar onderwijsvraagstukken bijeengebracht. Zoals het een goed opleidingsboek betaamt, weerspiegelen de opgenomen artikelen meer dan één theoretische positie. In haar inleiding onderscheidt Stone verschillende 'fasen' in feministische theorievorming, met aan het ene uiteinde 'essentialisme' en aan het andere 'postmodernisme'. Niet iedere fase komt echter vervolgens in de vorm van een artikel in het boek aan de orde. De belangrijkste posities die de auteurs in de bundel innemen zijn 'separatisme' (verschil-feminisme) en 'particularisme' (postmodern-feminisme). Het tweede paradigma wordt door Stone als het dominante discours van de jaren negentig gekarakteriseerd. Een zelfde mening is Gaby Weiner toegedaan in haar overzicht van onderwijs(onderzoek) in *Feminisms in education. An introduction*. Beide boeken zijn door ons gelezen vanuit de vraag 'Biedt het boek een min of meer representatief overzicht van de stand van zaken?' en vanuit opleidingsperspectief: 'Hoe bruikbaar is het boek in onderwijs?'

The education feminism reader omvat vijf delen. In elk deel staat een inhoudelijk thema centraal, waarop feministen in de afgelopen vijftien jaar hun aandacht hebben gericht. Voor een deel zijn het thema's die in de afgelopen periode voortdurend in de theoretische belangstelling hebben gestaan (bijvoorbeeld lesgeven en pedagogiek), zij het al naar gelang het tijdsbestek op verschillende wijzen. Voor een ander deel gaat het om thema's die op zichzelf tijdgebonden zijn. Een duidelijk voorbeeld hiervan is het laatste thema 'diversiteit en multiculturalisme'. We bespreken de delen aan de hand van enkele daarin opgenomen artikelen.

Het thema van deel 1 is 'zelf en identiteit'. De krent in de pap wordt gevormd door het, helaas moeilijk leesbare, artikel van Valerie Walkerdine

uit 1987. Het is met name haar verdienste nieuwe vragen te hebben geformuleerd die een ander licht werpen op 'oude kwesties'. Vanuit een expliciet postmodernistisch perspectief bekritiseert Walkerdine de in onderwijsmancipatieonderzoek veel gestelde vraag of jongens beter presteren dan meisjes. Een dergelijke vraag, aldus de auteur, blijft gevangen in bestaande betekenisystemen omdat jongens de norm zijn en meisjes de uitzondering. Het gaat er niet zozeer om dat meisjes en jongens verschillend presteren, maar om het pedagogisch discours waarin die prestaties door bijvoorbeeld docenten worden *geïnterpreteerd*: goede prestaties van meisjes worden gepercipieerd als het gevolg van hard werken en regels volgen en daardoor uiteindelijk als minder waard dan die van jongens, die zouden presteren op basis van creativiteit en inzicht. Opmerkelijk is dat ook in de andere artikelen die in dit deel zijn opgenomen, elementen zijn te vinden die een aantal jaren later bij het postmoderne gedachtengoed worden ingelijfd. Een duidelijk voorbeeld hiervan is de stelling van Carol Gilligan in haar klassieke artikel 'Woman's place in man's life' uit 1979 dat vrouwen en vrouwelijkheid steeds als afwijkend worden geconstrueerd. Evenals identiteit zijn theorieën over identiteit (bijvoorbeeld psychoanalyse) geseksueerd. Het onderwijs als identiteitsvormende praktijk is, gezien het onderwerp van de bundel, in deel 1 opvallend afwezig. Eigenlijk haakt alleen Walkerdine expliciet aan bij onderwijsvraagstukken (prestatieverschillen tussen meisjes en jongens). Als het gaat over sekse-identiteit en onderwijs, is het jammer dat een artikel van de hand van de Australische Bronwyn Davies ontbreekt.

Het begrippenpaar openbaar en privé speelt een belangrijke rol in deel 2 (Onderwijs en scholing). Linda Nicholson en Madeleine Arnot analyseren met behulp van dit begrippenpaar de relatie tussen onderwijs en maatschappelijke ongelijkheid. De beide artikelen, geschreven in het begin van de jaren tachtig, zijn exemplarisch voor een feministisch-marxistische benadering van onderwijs. De kracht van deze benadering lag en ligt vooral in het thematiseren van de materiële basis van ongelijkheidsverhoudingen. Begrippen als ideologie (Althusser), hegemonie, reproductie van klasse- en

sekseverhoudingen en gendercodes passeren de revue. In de overige drie artikelen in dit deel komen vanuit verschillende theoretische perspectieven uiteenlopende onderwerpen aan de orde, zoals de uitsluiting van vrouwen uit de onderwijsfilosofie, strategieën om het onderwijs 'gender-free' te maken en de socialisatie van (van oorsprong) Midden- en Zuidamerikaanse vrouwen.

In deel 3 (Kenniss, curriculum en instructie) speelt het thema 'zorg' een centrale rol. Nel Noddings introduceert het concept 'zorgethiek' en bespreekt de implicaties ervan voor curriculum en instructie in het onderwijs. Patricia Thompson beschrijft de historie van het vak huishoudkunde, een vak waarin haars inziens kennis van vrouwen (uit de 'privé-sfeer') een plaats krijgt. Voor Nederland, waar sinds 1993 het vak verzorging een verplicht onderdeel van de basisvorming is, zijn beide artikelen de moeite van het lezen waard. Terwijl de beschrijving van het vak huishoudkunde indirect de breedheid van ons vak verzorging illustreert, roept het artikel van Noddings de vraag op waarom in de voor verzorging geformuleerde kerndoelen zo weinig aandacht is besteed aan de morele dimensie van zorg. Een psychoanalytisch perspectief wordt gedemonstreerd in de bijdrage van Madeleine Grumet. In verhouding tot de hoeveelheid theorie die door haar overhoop gehaald wordt om de verschillen tussen 'de' vrouwelijke en mannelijke epistemologie te thematiseren, blijft het artikel hangen in inzichten als: de school als een vrijplaats tussen openbaar en privé waar 'we kunnen stoppen en uitrusten om de politieke en epistemologische vormen te vinden die de tegenstellingen kunnen bemiddelen tussen gezin en werk' (p. 161). Na Arnots analyse van de plaats en functie van onderwijs in de wederkerige relatie tussen openbaar en privé, doet een dergelijke conclusie wat naïef aan.

In deel 4 (Lesgeven en pedagogiek) worden enkele artikelen gebundeld die betrekking hebben op het werk van de opvoeder en docent. Lynda Stone opent dit deel met een filosofisch georiënteerde bijdrage. Ze bekritiseert de dichotomie tussen objectieve versus subjectieve onderwijstheorieën. Voortbouwend op het werk van onder anderen Noddings, poneert ze als alternatief een theorie van onderwijzen die uitgaat van een relationele epistemologie.

De andere bijdragen zijn directer gericht op de onderwijspraktijk. Zo beschrijft Barbara Mckellar de rol die zwarte onderwijzers kunnen (en moeten) vervullen in het verbeteren van het onderwijs voor zwarte leerlingen. Een probleem is echter dat zwarte onderwijzers daartoe moeten opereren in een context die wat betreft klasse (onderwijs = midden-klasse) veelal niet die van henzelf of die van de groep zwarte leerlingen is. Ook Patti Lather richt zich op het werk van onderwijzers. Moeders en docenten voeden kinderen op in een systeem waarin ze zelf onderdrukt worden en waarin hun slechts 'tijdelijke macht' verleend wordt (als ouders en onderwijzers ten opzichte van kinderen).

Het vijfde en laatste deel heeft als thema diversiteit en multiculturalisme. Als je met één woord de verschillende artikelen zou moeten typeren, dan zou dit 'veelstemmigheid' zijn. In dit deel domineert het postmodernisme als theoretisch uitgangspunt. In een nu reeds klassiek geworden artikel uit 1989 neemt Elizabeth Ellsworth scherp stelling tegen de 'kritische pedagogiek'. Met name de contradictie tussen het emancipatoire project van de kritische pedagogiek en de hiërarchische relatie tussen docenten en studenten moet het ontgelden, evenals de nadruk op rationaliteit. Aan de hand van de ervaringen van haarzelf en een groep studenten met een 'antiracisme-cursus' illustreert ze de contextuualiteit van kennis en de noodzaak vele stemmen in het klaslokaal aan het woord te laten. De inzet van de bijdrage van Dianne Smith is soortgelijk: in het heersende discours in het onderwijs is één wereldbeeld legitiem. Een nieuw onderwijsparadigma moet de veelheid van stemmen onderkennen.

Al met al vormt *The education feminism reader* een waardevolle bundeling van vijftien jaar feministisch onderwijsonderzoek. Het accent ligt met name op het denken over onderwijskwesties en niet zozeer op mogelijke veranderingsstrategieën. Handelen in de onderwijspraktijk en de denkbeelden in de wetenschap over die onderwijspraktijk lopen echter soms nogal uiteen. Het is jammer dat deze spanningsverhouding alleen in de inleiding aangeptipt wordt. Verder valt over de keuze van de afzonderlijke artikelen, hoe kan het ook anders, te twisten. Behalve aandacht voor de relatie tussen het onderwijs als discursieve praktijk en de identi-

teitsontwikkeling van leerlingen, misten we een artikel over het onder andere in Nederland bekende empirische onderzoek naar sekse en onderwijs van de zogeheten Birmingham School (cultural studies). Blijft staan dat Stone een aantal discussiebevallende artikelen niet alleen keurig in één bundel bijeen heeft gebracht, maar met haar introductie tevens in de tijd heeft geplaatst. De bruikbaarheid van *The education feminism reader* als opleidingsboek hangt echter met name af van de bekwaamheid van de docenten die ermee gaan werken om de rode draden in de debatten van de afgelopen vijftien jaar expliciet te benoemen en te relateren aan mogelijke onderzoeksvragen en beleidskwesties. Bij wijze van zelfstudie is het boek eigenlijk alleen goed te gebruiken door degenen die reeds in vrouwenstudiesdiscussies zijn ingevoerd en enige voorkennis hebben van psychoanalytische en postmodernistische benaderingen.

Feminisms in education van Gaby Weiner is een aanrader voor iedere student die zich wil richten op onderwijsvraagstukken vanuit feministische optiek. De tekst is gemakkelijk toegankelijk en de lezer wordt ingewijd in de discussies van de afgelopen jaren zonder dat al te veel voorkennis wordt verondersteld. Met name hoofdstuk 4, 'Feminisms and education', biedt een helder overzicht van de verschillende feministische posities (waaronder liberaal feminisme, marxistisch feminisme, zwart feminisme, poststructuralistisch feminisme), de kwesties in het onderwijs die vanuit deze invalshoeken met name worden geaccentueerd en aangepakt, en niet in de laatste plaats de verschillende typen onderzoeksvragen die vanuit de onderscheiden posities worden gegenereerd. Het is prettig dat Weiner zich verre houdt van theoretische scherp-slijperij. De verschillen tussen feministische posities worden niet onnodig opgeblazen, maar wel helder verwoord. Met name waar het gaat om veranderingsstrategieën in het onderwijs zijn de scheidslijnen niet steeds even helder te trekken. De auteur is duidelijk over haar eigen theoretische voorkeur: het poststructuralisme biedt de meeste mogelijkheden voor feministen aangezien het zowel 'kijkt' naar structuren als naar individuen; het analyseert zowel de macht van het discours als de wijze waarop meisjes en vrouwen zich daarbinnen

positioneren. Het is jammer dat Weiner niet laat zien hoe (en waarom) poststructuralistisch feminisme is opgeschoven van een theoretische positie waarin de aandacht vrijwel uitsluitend lag op de disciplinerende en subject-producerende werking van geseksualiseerde vertogen, naar een positie waarin óók ruimte is voor het actieve subject.

De opbrengst van een poststructuralistisch perspectief voor het denken over onderwijs wordt door Weiner geïllustreerd aan de hand van verschillende onderzoekscases, waaronder een door haar zelf uitgevoerde analyse van het nationaal curriculum in Engeland (voor Nederland met name interessant met het oog op de discussie over de basisvorming). In het slothoofdstuk besteedt Weiner tenslotte uitgebreid aandacht aan het ontwikkelen van een feministische 'praxis' (geconceptualiseerd als de relatie theorie-praktijk). Vanuit poststructuralistisch perspectief stelt ze de uiterst relevante vraag hoe bijvoorbeeld bij docenten een kritisch bewustzijn kan worden ontwikkeld zonder dat uiteindelijk toch een vorm van ideologisch correct denken wordt verondersteld of een botsing plaatsvindt met de complexe verlangens en subjectiviteiten van hun vrouwelijke (en mannelijke) studenten (p. 126). Een feministische 'praxis' vereist hoe dan ook aandacht voor de wijze waarop kennis wordt ontwikkeld: niet over de hoofden van de 'respondenten' heen en met voldoende ruimte voor reflectie.

Zoals de titel al aanduidt, is het boek van Weiner bedoeld als introductie op het terrein. De door Stone bijeengebrachte artikelen zijn niet als zodanig geschreven en gaan ten aanzien van specifieke onderwerpen ook meer de diepte in. Vanuit opleidingsperspectief verdient het dan ook aanbeveling te starten met *Feminisms in education* en (gedeelten uit) *The education feminism reader* te gebruiken als verdiepingstof.

Jopie Siebert-Hommès

De dubbele stem van haar verlangen. Teksten van Fokkelien van Dijk-Hemmes

Jonneke Bekkenkamp en Freda Dröes (red.)

Zoetermeer (Meinema) 1995

219 blz., f 36,50

Met eigen ogen. Commentaar op de bijbel vanuit het perspectief van vrouwen

Carol A. Newsom en Sharon H. Ringe (red.)

Vertaald en ingeleid onder redactie van Mieke Heyerman en Caroline Vander Stichele

Zoetermeer (Meinema) 1995

496 blz., f 65,-

De bijbel is voornamelijk een mannenboek. Geschreven door mannen, in een maatschappij waarin mannen het voor het zeggen hadden, en tot voor kort vrijwel uitsluitend door mannen geïnterpreteerd. Wat betekent het wanneer *vrouwen* de bijbel lezen? Verschilt hun interpretatie van de gangbare (mannelijke) uitleg? Een antwoord op deze vraag is te vinden in het onlangs verschenen commentaar op de bijbel vanuit het perspectief van vrouwen met de toepasselijke titel: *Met eigen ogen*. Het is de vertaling van *The women's Bible commentary* (1992, Westminster/John Knox Press), een feministisch bijbelcommentaar, dat min of meer ontstaan is als eerbetoon aan Elisabeth Cady Stanton. Zij nam ruim honderd jaar geleden, toen de strijd voor meer gelijkheid voor vrouwen begon, het initiatief om een aantal bijbelcommentaren van vrouwen te bundelen in *The woman's Bible*.

Sindsdien heeft de tijd niet stilgestaan, en vrouwelijke theologen hebben niet stilgezeten. Vergeleken met honderd jaar geleden zijn veel meer vrouwen theologisch geschoold en hun onderzoek naar de bijbel werpt belangwekkende en originele vruchten af. Daarom hebben twee Amerikaanse theologes een vervolg uitgegeven en de inzichten van vrouwen gebundeld in een nieuw commentaar op de bijbelboeken, waarin het huidige (Engelstalige) onderzoek op het terrein van feministische exe-

gese wordt weergegeven. Uitgeverij Meinema heeft in samenspraak met Fokkelien van Dijk-Hemmes het initiatief genomen tot de Nederlandse vertaling.

Het is tekenend dat de titel van de oorspronkelijke uitgave *The women's Bible commentary* in de Nederlandse versie niet letterlijk is overgenomen. *Met eigen ogen* is namelijk meer dan alleen maar een vertaling. Het boek is in verschillende opzichten aangepast aan en afgestemd op de Nederlandstalige situatie. Zo zijn bijbelcitaten niet uit het Engels vertaald, maar ontleend aan gangbare Nederlandse vertalingen. Daarnaast is de uitvoerige bibliografie aangevuld met Europese en vooral Nederlandse werken op het gebied van de feministische exegese. Op deze manier heeft het commentaar een geheel eigen stempel gekregen. Met zijn bijna 500 bladzijden is het een uiterst waardevol naslagwerk voor studenten, predikanten en vrouwengroepen, en bovendien een wegwijzer naar verdere literatuur. Een korte verklarende woordenlijst, waarin begrippen en vaktermen nader worden toegelicht, verhoogt de toegankelijkheid voor niet-theologen. *Met eigen ogen* is een prachtig boek, een waardevol instrument voor ieder die de bijbel op een nieuwe manier – met eigen ogen – wil lezen.

Eveneens bij uitgeverij Meinema verscheen een bundel met verzamelde artikelen van Fokkelien van Dijk-Hemmes (1943-1994). Zij heeft als een van de eersten in Nederland de feministische literaire kritiek in de bijbelwetenschappen binnengebracht en daarmee niet alleen het exegetisch onderzoek in de Hebreeuwse bijbel in belangrijke mate verbreed en verrijkt, maar vooral ook de feministische theologie in het algemeen een grote dienst bewezen. Het is daarom toe te juichen dat veertien van haar verspreid gepubliceerde artikelen zijn bijeengebracht en opnieuw uitgegeven. 'Het is voor een groot deel aan haar te danken, dat feministische bijbeluitleg in Nederland nu een serieus onderdeel is van de bijbelwetenschappen', schrijft Mieke Bal in de inleiding van de bundel, die de intrigerende titel draagt *De dubbele stem van haar verlangen*.

De titel is ontleend aan het laatste artikel, over het Hooglied, waarin Van Dijk-Hemmes uitvoerig

uiteenzet hoe vrouwen vaak hun ervaringen met een 'dubbele stem' verwoorden. Aan de ene kant zijn zij gedwongen zich aan te passen aan de voorgeschreven rollen, aan de activiteiten en gedragspatronen van de door mannen gedomineerde cultuur. Aan de andere kant echter zijn hun eigen stemmen, hun eigen verhalen niet helemaal 'mond dood' gemaakt. Hun eigen verlangens en gevoelens blijven op de achtergrond aanwezig en daardoor is het mogelijk soms een glimp van hun visie op te vangen. Zij spreken met een 'dubbele stem', zoals Van Dijk-Hemmes laat zien.

Tussen het eerste artikel en het laatste van de bundel ligt een periode van ruim veertien jaar. In die veertien jaar heeft het werk van Fokkelien een opmerkelijke ontwikkeling doorgemaakt. Het is begonnen met haar verzet tegen patriarchale structuren in bijbel en christendom, en het scheppen van ruimte voor vrouwen. Door haar kritische lezing van de bijbel stuit zij vervolgens op ideologie-kritische vragen, die zij zowel stelt aan de bijbelteksten zelf als aan de commentaren. Haar onderzoek naar de verzwegen geschiedenis van vrouwen brengt haar tenslotte bij 'sporen van vrouwenteksten' en bij het 'double-voiced' karakter van 'mond dood gemaakte' verhalen van vrouwen. Anders dan de hierboven besproken bundel is dit boek méér dan een verzameling exegetische studies. De veertien chronologisch geordende artikelen geven een boeiend en overzichtelijk beeld van haar wetenschappelijke ontwikkeling.

Haar eerste spraakmakende artikel schreef zij voor *Intermediair*. Het was getiteld 'Want eerst is Adam geformeerd en daarna Eva...' In dit artikel schetst zij twee millennia theologiegeschiedenis en de opvattingen daarin met betrekking tot de positie van de vrouw. Vervolgens gaat zij in op enkele aspecten van de feministische theologie over dit onderwerp. Zij eindigt met het bepalen van haar eigen positie ten opzichte van feminisme en theologie.

In het tweede artikel van de bundel 'En Sara lachte. Exegetische overwegingen rond het bijbelverhaal over Sara', wordt duidelijk hoezeer Fokkelien zich verbonden voelde met haar 'achterban': de Vrouw-en-Geloof-beweging en andere groepen waarbij zij betrokken was. Kunnen vrouwen zich

met iemand als Sara identificeren?, zo stelt zij zich de vraag. Een vraag die niet zonder meer positief beantwoord kan worden. In haar exegese gaat Van Dijk-Hemmes de pijn die in een verhaal als dat van Sara aanwezig is, niet uit de weg. Daarnaast zoekt zij echter ook naar elementen die desondanks inspirerend zijn. Daarin zit voor haar de stimulans om met het verhaal bezig te blijven.

'De vrouwelijke natuur. Een gevaarlijke fictie' is een samenvoeging van twee artikelen waarin de discussies in de feministische theologie verbonden worden met het algemene vrouwenstudiesdebat. Deze bijdrage is een voorbeeld van Fokkeliens actieve betrokkenheid bij interdisciplinaire samenwerking en uitwisseling van onderzoek in vrouwenstudies.

'Tamar en de grenzen van het patriarchaat. Tus-sen verkrachting en verleiding. Over 2 Samuël 13 en Genesis 38' is een echt exegetisch artikel. Hier sluit Van Dijk-Hemmes aan bij het debat over seksueel geweld. Zij analyseert de onmacht van de koningsdochter Tamar die door haar halfbroer Amnon wordt verkracht (2 Samuel 13). Zij zet daartegenover het verhaal van een andere Tamar (Genesis 38) die in staat blijkt de bestaande machtsstructuren te ontmaskeren en te doorbreken. Dat deze Tamar slaagt, heeft zij te danken aan het feit dat zij zich verhuult. 'Gezegende onder de vrouwen. Een moeder in Israël en een maagd in de kerk' biedt eveneens een intertekstuele lezing. De auteur verbindt teksten uit Richteren 4 en 5 met het apocriefe boek Judith en met het geboorteverhaal in Lukas 1 en 2. De eretitel 'gezegende onder de vrouwen' die aan Maria is gegeven, was daarvoor reeds aan Jaël en Judith toegekend. Ervan uitgaand dat de drie vrouwen ieder een ideaalbeeld van de vrouw in een bepaalde periode van Israëls geschiedenis representeren, gaat Van Dijk-Hemmes na welke connotaties de aanspreektitel 'gezegende onder de vrouwen' in elk van deze teksten heeft. En zij stelt de vraag waar verschuivingen zijn aangebracht in het ideaalbeeld van de vrouw, toen in de christelijke kerk de 'moeder in Israël' werd omgevormd tot 'maagd in de kerk'.

Bij de analyse van teksten gaat zij steeds meer gebruik maken van de narratologische uitgangspunten van Mieke Bal. Dat is met name te zien in

het artikel: 'Als H/hij tot haar hart spreekt. Een visie op (visies op) Hosea 2'. Vanuit een zekere verbazing over de vanzelfsprekendheid waarmee de gewelddadigheden jegens de vrouw in de tekst door gezaghebbende commentaren worden geaccepteerd, vraagt zij zich af, in hoeverre de tekst van Hosea zelf aanleiding geeft tot een dergelijke receptie. Welke strategieën worden in de tekst gehanteerd? En welke strategieën hanteren twintigste-eeuwse exegeten om het volgens hen door Hosea gewenste effect op het huidige lezerspubliek over te brengen?

Het artikel 'Bijbellezen als een vrouw' biedt een theoretische reflectie op enkele kenmerken van feministische bijbelexegese. In een kritische discussie vraagt zij onder andere aandacht voor ervaringen van vrouwen bij het lezen van teksten, maar ook voor de wijze waarop het werk van vrouwelijke auteurs zich onderscheidt van door mannen geschreven literatuur. 'Sara in ballingschap. Een sekse-specifieke lezing van Genesis 12:10-13:2' is opnieuw een exegetische bijdrage. Zoals de ondertitel reeds aangeeft, past de auteur hier de door haar ontwikkelde methode van sekse-specifieke bijbellezing toe. Een methode die bij uitstek geschikt is voor de analyse van de in een verhaal gepresenteerde machtsverhoudingen.

In 'De grote vrouw uit Sunem en de man Gods. Een tweedelige interpretatie van 2 Koningen 4:8-37' schetst Van Dijk-Hemmes het belang van een 'tweedelige hermeneutiek'. Een negatieve hermeneutiek, die de medeplichtigheid van deze teksten aan de patriarchale ideologie ontmaskert, en een positieve hermeneutiek, die de bevrijdende, utopische elementen in de tekst herontdekt en naar voren haalt. Beide leeswijzen vullen elkaar aan. In de bijdrage 'Feministische theologie en anti-judaïsme in Nederland' mengt de auteur zich in de discussie die ontstond, toen de christelijke en post-christelijke feministische theologie zich op een gegeven moment te veel ging afzetten tegen de joodse traditie.

Het zoeken naar 'Sporen van vrouwenteksten in de Hebreeuwse bijbel' was de belangrijkste opgave die Van Dijk-Hemmes zichzelf gesteld had bij haar promotieonderzoek. Tot haar teleurstelling bleek het niet mogelijk om vrouwelijk auteurschap in bij-

belteksten aan te tonen. Wel kon zij ‘getekstualiseerde vrouwenstemmen’ aanwijzen. Daarmee bedoelt zij teksten afkomstig uit vrouwelijke tradities die door (vermoedelijk) mannelijke auteurs zijn geformuleerd. Een samenvatting van haar belangwekkende dissertatie is in de bundel opgenomen. De tekst ‘De vrouw als metafoor. Een analyse van Ezechiël 23’ is een kritische analyse van een uitgesproken mannentekst. Van Dijk-Hemmes stelt de vraag welke strategieën de metaforische taal van Ezechiël 23 hanteert om de hoorders te betrekken bij het construeren van de betekenis ervan. Daarbij speelt de interactie tussen tekst en gehoor een grote rol. Geïnspireerd door Drorah Setel, die wijst op de overeenkomst tussen dit soort profetische teksten en moderne pornografische afbeeldingen, komt Van Dijk-Hemmes tot een eigen verrassende interpretatie.

De artikelen in de bundel tonen aan hoe veelzijdig de auteur was. ‘Zij weigerde om zich uitsluitend door één benadering te laten leiden’, schrijft Athalya Brenner in het ‘In Memoriam’ aan het eind van het boek. *De dubbele stem van haar verlangen* is een gedegen, maar vooral ook een inspirerend boek. De teksten zijn helder geschreven en daardoor toegankelijk voor een breed publiek. Een van de doelen die zij zich steeds voor ogen hield, was het ontmaskeren van bijbelteksten die vrouwen het stilzwijgen opleggen. Zij wilde daarmee vrouwen een handvat bieden zich te verweren tegen de implicaties van een theologie die vrouwen marginaliseert en monddood maakt. Helaas moest Fokkelien – veel te vroeg – afscheid nemen van dit leven. Maar haar werk blijft. En deze bundel maakt het voor ieder mogelijk om – elk op haar eigen manier – met haar werk verder te gaan. Daarbij zal ook de bibliografie achterin de bundel, waarin haar complete werk is beschreven, van onschatbaar belang blijken. Zij heeft ons een waardevolle erfenis nagelaten!

Summaries

Marrie Bekker, *Work and children: double burden or a healthy combination?*

This article discusses the hypothesis that women who combine motherhood with paid employment, suffer from 'the double burden'. First, the time spent on work and care of double career couples with flexible working hours is compared to that of couples who live conform the bread-winnermodel. Secondly, a review is presented of studies about the health and well-being of women and men who are employed and have children. Contrary to expectations, employed mothers turn out to be one of the healthiest groups. Alternative interpretations are offered, taking into account the subjective nature of most findings presented. It is concluded that 'the double burden' does not adequately describe the condition of the group as a whole. Furthermore, it is argued that the time is ripe for gathering information about the health and well-being of specific subgroups. Also, further investigation is proposed on the impact of the interaction between functioning in the domain of care and functioning in the domain of work.

Emese von Bóné and Lia Combrink-Kuiters, *The legal custody of women in the Netherlands of their minors: a historical perspective*

Over the centuries, the legal status of women has improved considerably. Current family law reflects this improved status. The present family law of the Netherlands makes no distinction between men and women. In the beginning of this century however, the legislator created a new inequality: between custodial and non-custodial parents after a divorce. Legislation in the last decades in general and especially the recent amendment of the law concerning custody and visitation rights after a divorce can be considered as a restoration of this favouritism.

In this article, the changes in marital legislation and their influence on the position of women are described. The Dutch law of the 17th century is outlined first. Then the authors go into the legal status of women in family law during the period of French rule in the Netherlands and that of the Kingdom of the Netherlands in the 19th century.

Finally, a description is given of the legal and actual status of women in the 20th century. Attention is paid to recent legislation.

Annemie Halsema and Alkeline van Lenning, *Constructed bodies. Cyborgs, queers and transsexuals*

What happens to the body in constructivistic analyses? Sex as a bodily category cannot be distinguished from gender as a cultural construction. Sex is a construction itself. But where does this leave the body? Is it constructed matter, that becomes shaped by sex, or is the body something outside language to which meaning, like sex, becomes attached?

In this article transsexuals and cyborgs are discussed as figurations that shake the distinction sex-gender and masculinity-femininity. Transsexuals change their material

sex, but hold on to the dichotomy male-female. Cyborgs undo the boundary between 'nature' (sex) and 'culture' (gender), but leave us with the question of feminist politics and identity. We claim that Judith Butler's *Bodies that matter* deals with these problems. She introduces a conception of sex as 'materialization', thereby involving the body in the assumption of sex.

Helma van Lierop-Debrauwer, *Smart girls think ahead; also in Dutch juvenile literature*

In a recent historiography of Dutch juvenile literature it is argued that in modern society with its fading boundaries between boys and girls a literature explicitly aimed at girls is an anachronism. A counterargument for this can be found in adult literature, where we see a growing interest in women's literature as a literary genre when society's view on the position of women and girls began to change. Modern novels for girls show that the same societal developments have also affected form and content of girls' fiction. In this article it is argued, on the basis of the sociological literature on girls and examples of Dutch juvenile literature published since the seventies, that a rehabilitation of girls' literature as a literary genre is justified.

Veronica Vasterling, *Good Theory? The Butler Factor*

Butler's work seems to put forward radical theses concerning sex and gender, materiality and construction. On closer inspection, however, the radicality of the theses disappears swiftly. The reduction of the sex/gender distinction, and the resulting radical constructivist position, can be shown to come down to a reversal of the naturalist position. Despite a common, widespread interpretation to the opposite, the notion of (gender) performativity actually excludes the possibility of agency with respect to gender-identity. Concerning the production or construction of bodies, the thesis is ultimately based on a fallacy: ontological conclusions are drawn from purely epistemological arguments.

Gegevens van de auteurs

Marrie Bekker is verbonden aan de vakgroep Vrouwenstudies en de vakgroep Psychologie (sectie Gezondheid en Omgeving) van de Katholieke Universiteit Brabant.

Emese von Bóné (1958) is docent rechtsgeschiedenis aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Zij promoveerde in 1992 op *De familieraad in Nederland 1811-1838*. Momenteel doet zij archiefonderzoek naar echtscheidingszaken in de eerste helft van de negentiende eeuw.

Lia Combrink-Kuiters (1952) is wetenschappelijk onderzoeker bij het Centrum voor Informatica en Recht van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Zij houdt zich bezig met juridisch onderzoek naar rechterlijke besluitvorming inzake voogdij en omgang na echtscheiding. Dit onderzoek zal naar verwachting in 1997 worden afgerond met een proefschrift.

Annemie Halsema (1962) is AIO-Vrouwenstudies bij de vakgroep Systematisch-Historische Wijsbegeerte aan de Universiteit van Amsterdam. Zij werkt aan een proefschrift over de filosofie van Luce Irigaray.

Alkeline van Lenning (1956) werkt als universitair docent bij de vakgroep Vrouwenstudies van de Katholieke Universiteit Brabant in Tilburg.

Helma van Lierop-Debrauwer (1955) studeerde Nederlandse taal- en letterkunde aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Zij is sinds 1990 als universitair docent verbonden aan de letterenfaculteit van de Katholieke Universiteit Brabant. Haar onderzoeksinteresse ligt op het gebied van de literaire socialisatie en de kinder- en jeugdliteratuur.

Veronica Vasterling is sinds 1990 verbonden aan het Centrum voor Vrouwenstudies en de faculteit der wijsbegeerte van de Katholieke Universiteit Nijmegen. In 1993 is zij gepromoveerd op een proefschrift over Heidegger.

Register jaargang 16, 1995

Artikelen

- Aydemir, Murat, *Overtroffen, overspeeld, overstemd. Esquire en de feministische uitdaging van mannelijkheid*, pp. 191-203 (nr. 62).
- Baar, Mirjam de, *Jan Swammerdam in de ban van Antoinette Bourignon: historische beeldvorming ter discussie*, pp. 316-333 (nr. 63).
- Bekker, Marrie, *Werk en kinderen: dubbele belasting of een gezonde combinatie?*, pp. 397-412 (nr. 64).
- Bóné, Emese von, en Lia Combrink-Kuiters, *Het juridisch gezag van vrouwen over hun minderjarige kinderen in historisch perspectief*, pp. 413-427 (nr. 64).
- Buikema, Rosemarie, *Een sprookje zonder happy ending. De biografie van Anzia Yezierska door haar dochter Louise Henriksen Levitas*, pp. 46-58 (nr. 61).
- Cremer, Stephan, *I'm a lonesome hero. Beelden over seksualiteit onder jongens*, pp. 178-190 (nr. 62).
- Dam, Geert ten, en Monique Volman, *Zorg voor feministisch burgerschap*, pp. 270-284 (nr. 63).
- Keuzenkamp, Saskia, *De invloed van emancipatiebeleid op arbeidsparticipatie en gezinsvorming*, pp. 285-299 (nr. 63).
- Knoppers, Annelies, *Wat versterkt sport in mannen behalve hun spieren? Gender en sport in de Verenigde Staten*, pp. 33-45 (nr. 61).
- Kroese, Gerben, *Eer, lef, macht en autonomie. Opvattingen over mannelijkheid bij plegers van overvallen*, pp. 145-157 (nr. 62).
- Kroese, Gerben, *Reactie op Varkevisser*, pp. 161-162 (nr. 62).
- Lenning, Alkeline van, en Saskia Maas, *Sekse als pretentie. Een analyse van de speelfilm 'The Crying Game'*, pp. 300-315 (nr. 63).
- Lierop-Debrauwer, Helma van, *Een slimme meid is op haar toekomst voorbereid: ook in de Nederlandse jeugdliteratuur*, pp. 428-440 (nr. 64).
- Linders, Anneke, *Mr. N.S. Corry Tendeloo in het spanningsveld van continuïteit en verandering, 1945-1956*, pp. 5-17 (nr. 61).
- Loenen, Titia, *De machtige taal van het recht: de onzichtbaarheid van zorg in de juridische constructie van het ouderschap*, pp. 18-32 (nr. 61).
- Meijer, Maaïke, *'Het huwelijk' van Willem Elschot en de deconstructie van mannelijkheid*, pp. 163-177 (nr. 62).
- Tonkens, Evelien, Jet Bussemaker en Joke Hermes, *Het doorbreken van mannelijkheid als stilzwijgende norm. Inleiding op het thema*, pp. 115-131 (nr. 62).
- Varkevisser, Allan, *Het roofovervallersgilde bestaat niet! Reactie op Gerben Kroese's 'Eer, lef, macht en autonomie'*, pp. 158-160 (nr. 62).
- Vasterling, Veronica, *De meest vernieuwende en geavanceerde theorie? Over het Butler-effect*, pp. 455-466 (nr. 64).
- Warner, Marina, *Mannen, mythen en monsters: over vermetelheid en bruut geweld*, pp. 132-144 (nr. 62).
- Wijngaarden, Hilde van, *Barber Jacobs en andere uitdraagsters. Werkende vrouwen in Amsterdam in de zestiende en zeventiende eeuw*, pp. 334-347 (nr. 63).

Besprekingsartikelen

- Dudink, Stefan, *De vanzelfsprekende mannelijkheid*, pp. 204-217 (nr. 62).
 Halsema, Annemie, en Alkeline van Lenning, *Geconstrueerde lichamen. Over cyborgs, queers en transseksuelen*, pp. 441-454 (nr. 64).
 Hermesen, Joke J., *Creatief met Freud? Psychoanalyse en feminisme*, pp. 59-71 (nr. 61).
 Hoogland, Renée C., *Woelige wateren en Dykonstruction*, pp. 72-81 (nr. 61).

Opinie

- Meijer, Maaïke, *Geef uw hart een tweede leven*, pp. 348-352 (nr. 63).
 Poldervaart, Saskia, *Jongens in verwarring. Het vak verzorging in de basisvorming*, pp. 230-236 (nr. 62).
 Wierda, Eelco, *Herverdeling van betaalde arbeid tussen mannen en vrouwen is amper begonnen*, pp. 218-229 (nr. 62).

Proefschriftfragment

- Everard, Myriam, *Ziel en zinnen. Over liefde en lust tussen vrouwen in de tweede helft van de achttiende eeuw*, pp. 83-86 (nr. 61).

Recensies

- Aerts, Mieke, *De politiek van de katholieke vrouwenemancipatie. Van Marga Klompé tot Jacqueline Hillen* (Annemieke van Drenth) pp. 467-470 (nr. 64).
 Atkinson, Steven, en Judith Hudson (red.), *Women Online. Research in women's studies using online databases* (Marianne Boere) pp. 87-89 (nr. 61).
 Baar, Mirjam de, e.a. (red.), *Anna Maria van Schurman (1607-1678). Een uitzonderlijk geleerde vrouw* (Suzan van Dijk) pp. 373-377 (nr. 63).
 Badinter, Elisabeth, *XY, over de mannelijke identiteit* (Erik Hagoort) pp. 245-248 (nr. 62).
 Bekkenkamp, Jonneke, en Freda Dröes (red.), *De dubbele stem van haar verlangen. Teksten van Fokkeliën van Dijk-Hemmes* (Jopie Siebert-Hommes) pp. 492-495 (nr. 64).
 Bervoets, Liesbeth, *Opvoeden tot sociale verantwoordelijkheid. De verzoening van wetenschap, ethiek en sekse in het sociaal werk in Nederland rond de eeuwwisseling* (Marja Gastelaars) pp. 478-480 (nr. 64).
 Bosch, Mineke, *Het geslacht van de wetenschap. Vrouwen en hoger onderwijs in Nederland, 1878-1948* (Berteke Waaldijk) pp. 91-94 (nr. 61).
 Braidotti, Rosi, en Suzette Haaksma (red.), *Ik denk, dus zij is. Vrouwelijke intellectuelen in een historisch en literair perspectief* (Monica Soeting) pp. 89-91 (nr. 61).
 Brouns, Margo, Mieke Verloof en Marianne Grünell (red.), *Vrouwenstudies in de jaren negentig. Een kennismaking vanuit verschillende disciplines* (Saskia Poldervaart) pp. 483-486 (nr. 64).

- Buikema, Rosemarie, en Anneke Smelik (red.), *Vrouwenstudies in de cultuurwetenschappen* (Saskia Poldervaart) pp. 483-486 (nr. 64).
- Christian, Harry, *The making of anti-sexist men* (Erik Hagoort) pp. 245-248 (nr. 62).
- Derks, Marjet, Catharina Halkes en Annelies van Heijst (red.), 'Roomsche dochters'. *Katholieke vrouwen en hun beweging* (Annemieke van Drenth) pp. 467-470 (nr. 64).
- Driel, Francien Th.M. van, *Poor and powerful. Female-headed households and unmarried motherhood in Botswana* (Anke van der Kwaak) pp. 475-478 (nr. 64).
- Fraisse, Geneviève, en Michelle Perrot (red.), *Geschiedenis van de vrouw. Deel 4: De negentiende eeuw* (Georges Duby en Michelle Perrot redactie serie) en een nawoord van Ulla Jansz (Fia Dieteren) pp. 356-358 (nr. 63).
- Genovese, Michael A. (red.), *Women as national leaders* (Jantine Oldersma) pp. 358-361 (nr. 63).
- Goldberg Moses, Claire, en Leslie Wahl Rabine, *Feminism, socialism and French romanticism* (Hans Moors) pp. 362-365 (nr. 63).
- Goldsmidt, Jenny E., Siv. S. Gustafsson, Henriëtte Maassen van den Brink en Joyce Outshoorn, *Feminisme en wetenschap* (Saskia Poldervaart) pp. 483-486 (nr. 64).
- Grever, Maria, *Strijd tegen de stilte. Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in geschiedenis* (Francisca de Haan) pp. 365-368 (nr. 63).
- Hermesen, Joke J., *Nomadisch narcisme. Sekse, liefde en kunst in het werk van Lou Andreas-Salomé, Belle van Zuylen, Ingeborg Bachmann* (Monica Soeting) pp. 89-91 (nr. 61).
- Hooper, Carol-Ann, *Mothers surviving child sexual abuse* (Sietske Dijkstra) pp. 353-356 (nr. 63).
- Jakubec, Doris, e.a. (red.), *Une Européenne: Isabelle de Charrière en son siècle* (Suzan van Dijk) pp. 373-377 (nr. 63).
- Jones, Kathleen B., *Compassionate authority. Democracy and the representation of women* (Jantine Oldersma) pp. 358-361 (nr. 63).
- Kirkwood, Catherine, *Leaving abusive partners. From the scars of survival to the wisdom for change* (Sietske Dijkstra) pp. 353-356 (nr. 63).
- Klein, Alan, *Little big men: Body building and gender construction* (Annelies Knoppers) pp. 237-239 (nr. 62).
- Kratz, Corinne A., *Affecting performance. Meaning, movement and experience in Okiek women's initiation* (Edien Bartels) pp. 368-370 (nr. 63).
- Krumeich, Anja, *The blessings of motherhood. Health, pregnancy and childcare in Dominica* (Anke van der Kwaak) pp. 475-478 (nr. 64).
- Middleton, Peter, *The inward gaze. Masculinity and subjectivity in modern culture* (Yasco Horsman) pp. 241-243 (nr. 62).
- Momsen, Janet H., en Vivian Kinnaird (red.), *Different places, different voices. Gender and development in Africa, Asia and Latin America* (Jacqueline Heerkens) pp. 486-489 (nr. 64).
- Morée, Marjolein, *Mijn kinderen hebben er niets van gemerkt* (Thérèse van den Heuvel) pp. 95-97 (nr. 61).
- Morgan, David H.J., *Discovering men. Critical studies on men and masculinities 3* (Erik Hagoort) pp. 245-248 (nr. 62).
- Moser, Caroline O.N., *Gender planning and development. Theory, practice and training* (Jacqueline Heerkens) pp. 486-489 (nr. 64).

- Newsom, Carol A., en Sharon H. Ringe (red.), *Met eigen ogen. Commentaar op de bijbel vanuit het perspectief van vrouwen* (Jopie Siebert-Hommes) pp. 492-495 (nr. 64).
- Peemans-Pouillet, Hedwige, *Femmes en Belgique (XIXe-XXe siècles)* (Els Maekelberghe) pp. 370-373 (nr. 63).
- Poldervaart, Saskia, *Tegen conventioneel fatsoen en zekerheid. Het uitdagend feminisme van de utopisch socialisten* (Hans Moors) pp. 362-365 (nr. 63).
- Pott-Buter, Hettie A., *Facts and fairy tales about female labor, family and fertility. A seven-country comparison, 1850-1990* (Corrie van Eijl) pp. 470-472 (nr. 64).
- Renzetti, Claire M., *Violent betrayal. Partner abuse in lesbian relationships* (Sietske Dijkstra) pp. 353-356 (nr. 63).
- Reynders, M.M.J., *Het besnijden van meisjes. Een levenlang leed en pijn* (Edien Bartels) pp. 368-370 (nr. 63).
- Roiphe, Kate, *Geef ons de nacht terug! seks, verkrachting en het nieuwe feminisme* (Conny Roggeband) pp. 480-483 (nr. 64).
- Rutherford, Jonathan, *Men's silences. Predicaments in masculinity* (Ernst van Alphen) pp. 243-245 (nr. 62).
- Scheys, M. (red.), *Rapporten en perspectieven omtrent vrouwenstudies 3* (Els Maekelberghe) pp. 370-373 (nr. 63).
- Scheys, M. (red.), *Rapporten en perspectieven omtrent vrouwenstudies 4: abortus* (Els Maekelberghe) pp. 370-373 (nr. 63).
- Schreuder, Annick, Nicole Teeuwen en Inge de Wilde, *Een verbond van gestudeerde vrouwen. 75 jaar Nederlandse Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding, 1918-1993* (Berteke Waaldijk) pp. 91-94 (nr. 61).
- Stivers, Camilla, *Gender images in public administration. Legitimacy and the administrative state* (Jantine Oldersma) pp. 358-361 (nr. 63).
- Stone, Lynda (red.), *The education feminism reader* (Geert ten Dam en Sabine Severiens) pp. 489-492 (nr. 64).
- Volman, Monique, *Computerfreak of computervrees. Sekseverschillen en egalitair informatiekunde-onderwijs* (Mieke Lunenberg) pp. 377-379 (nr. 63).
- Weiner, Gaby, *Feminisms in education. An introduction* (Geert ten Dam en Sabine Severiens) pp. 489-492 (nr. 64).
- Wekker, Gloria, *'Ik ben een gouden munt, ik ga door vele handen, maar ik verlies mijn waarde niet.' Subjectiviteit en seksualiteit van Creoolse volksklasse vrouwen in Paramaribo* (Doreen Hazel) pp. 472-475 (nr. 64).
- Williams, Christine L. (red.), *Doing 'Women's Work'. Men in nontraditional occupations* (Lilian Halsema) pp. 239-241 (nr. 62).
- Wolf, Naomi, *Aan de slag: een aanzet voor een derde feministische golf* (Conny Roggeband) pp. 480-483 (nr. 64).
- IIAV-inventarisatie vrouwenstudies*, pp. 98-105 (nr. 61), pp. 249-257 (nr. 62), pp. 382-386 (nr. 63), pp. 495-504 (nr. 64).
- Summaries*, pp. 108-109 (nr. 61), pp. 259-261 (nr. 62), pp. 387-388 (nr. 63), pp. 505-506 (nr. 64).

